

บทที่ ๓

พุทธวาติยาที่ปรากฏในวรรณกรรมเรื่องลิลิตตะเลงพ่าย

การศึกษาพุทธวาติยาในวรรณกรรมเรื่องลิลิตตะเลงพ่าย ผู้วิจัยศึกษาตามประเด็นหลัก ๒ ประการ คือ วาติยาในหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา กับวาติยาตามแนวพุทธธรรมกับศาสตร์ที่เกี่ยวข้อง ซึ่งปรากฏในวาทีของบุคคลสำคัญในเรื่องลิลิตตะเลงพ่าย

๓.๑ วาติยาในพระพุทธศาสนา

๓.๑.๑ วาติยาในหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา

พระพุทธศาสนาให้ความสำคัญเกี่ยวกับการพูดหรือวาติยา จะเห็นได้จากพระไตรปิฎก ซึ่งเป็นที่รวบรวมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าไว้เป็นหมวดหมู่อันได้แก่ พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎกนั้น มีหลักธรรมคำสอนด้านการพูดอยู่ครบทั้งสามปิฎก ดังจะกล่าวตามลำดับต่อไปนี้

๓.๑.๑.๑ ป้องกันประชาชนมิให้ประพฤติดิ

หลักธรรมคำสอนของพระพุทธองค์ที่มีลักษณะคุ้มครองป้องกันประชาชนมิให้ประพฤติดิ ได้แก่ ศีล ๕ ศีล ๘ เฉพาะศีล ๕ หรือเบญจศีล เป็นศีลที่ทุกคนควรปฏิบัติให้เป็นปกติวิสัย

ก) เบญจศีล หมายถึง ความประพฤติชอบทางกายและวาจา การรักษากายวาจาให้เรียบร้อย ข้อปฏิบัติในการเว้นจากความชั่ว การควบคุมตนให้ตั้งอยู่ในความไม่เบียดเบียน^๑

เบญจศีล หรือศีล ๕ เป็นศีลสำหรับทุกคน ได้แก่

๑) ปาณาติปาตา เวรมณี สิกขาปทํ สมาธิยามิ

เว้นจากทำลายชีวิต

๒) อทินนาทานา เวรมณี สิกขาปทํ สมาธิยามิ

เว้นจากถือเอาของที่เขามิได้ให้

^๑พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์ (ชำระเพิ่มเติม ช่วงที่ ๑), (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๓๔๑.

๓) กาเมสุมิจณาจารา เวมณี สิขุขาปทํ สมาทียามิ

เว้นจากประพตติผิดในกาม

๔) มุสสาวาทา เวมณี สิขุขาปทํ สมาทียามิ

เว้นจากพูดเท็จ

๕) สุราเมรยมชชปมาทภูณานา เวมณี สิขุขาปทํ สมาทียามิ

เว้นจากน้ำเมา คือสุราและเมรัยอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท^๒

ศีล ๕ นี้เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า นิจศีล หมายถึงศีลที่ทุกคนควรรักษาเป็นประจำ เพราะเป็นข้อปฏิบัติที่จะช่วยปกป้องตนจากความชั่ว หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งว่าศีล ๕ เป็นแนวทางปฏิบัติที่ให้ละเว้น ในขณะที่เบญจธรรมหรือ ธรรม ๕ อย่างเป็นแนวทางที่ควรประพฤติปฏิบัติควบคู่กันกับการรักษาเบญจศีล (เบญจธรรม ๕ ประการได้แก่ ๑. เมตตากรุณา ๒. สัมมาอาชีวะ ๓. กามสังวร (สำรวมในกาม) ๔. สัจจะ ๕. สติสัมปชัญญะ) ทุกคนควรมีทั้งเบญจศีล และเบญจธรรม ควบคู่กันไปในการดำเนินวิถีชีวิต จะส่งผลให้สังคมสู่สันติสุขได้อย่างถาวร

สำหรับเบญจศีล หรือ ศีล ๕ นี้ ผู้วิจัยจะขอเน้นเฉพาะศีลข้อ ๔ คือ เว้นจากการพูดเท็จ เพราะมีส่วนเกี่ยวข้องกับการพูด หรือวาทวิทยานันเป็นสาระสำคัญของงานวิจัยครั้งนี้

การพูดเท็จเป็นหนึ่งในวจีทุจริต ซึ่งหมายถึง ประพฤติชั่วทางวาจามี ๔ อย่าง คือ (๑) มุสสาวาท พูดเท็จ (๒) ปิสุณาวาจา พูดส่อเสียด (๓) ผรุสวาจา พูดคำหยาบ (๔) สัมผัปปลาปะ พูดเพ้อเจ้อ ตรงกันข้ามกับวจีสุจริต ซึ่งหมายถึงประพฤติชอบทางวาจา มี ๔ อย่าง คือ เว้นจากพูดเท็จ เว้นจากพูดส่อเสียด เว้นจากพูดคำหยาบ เว้นจากพูดเพ้อเจ้อ^๓

การพูดเท็จหรือพูดปดนับเป็นบาปกรรมอย่างหนึ่ง ดังพระพุทธทวณะที่ตรัสแก่บรรดาพุทธสาวกตอนหนึ่งว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เมื่อบุคคลยังไม่ละธรรมข้อหนึ่ง คือ การพูดปดทั้งๆ ฐรู้เราย่อมไม่กล่าวว่า มีบาปกรรมอะไรบ้างที่ผู้นั้นจะทำได้”^๔

มีตัวอย่างที่แสดงถึงโทษของการพูดไม่ดี เช่น พูดส่อเสียด พูดนินทา รวมถึงการพูดเท็จ ดังนิทานเรื่องนางปิสุณาวาที หรือ ที่เรียกตามภาษาชาวบ้านว่า นางแด่หลอ มีเรื่องราวดังต่อไปนี้

^๒ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๘๖/๒๔๗; อัง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๗๔/๒๒๗; ๒๖๔/๓๐๗.

^๓ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๒๘/๒๒๗; อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๘๔๐/๓๒๗.

^๔อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๗๖๗/๓๘๗.

นิทานเรื่องนางปิศุนาวาที่^๕

มีครอบครัวหนึ่ง มีลูกสาวสามคน ลูกสาวแต่ละคนมีนิสัยไปคนละแบบ นางปิศุนาวาที่ขอบุญคนให้แตกต่างกัน คนที่สองชอบลักขโมย คนที่สามกินจุเหลือประมาณ พ่อแม่ทนเลี้ยงลูกทั้งสามเพราะความรักลูก แต่คนร่วมหม่บ้านทนไม่ไหว จึงจับทั้งสามคนลอยแพออกทะเลไป เรือโจนสลดพบเข้าจึงรับขึ้นเรือมา นายโจรเห็นผู้หญิงสวยก็สงสัยว่าทำไมจึงถูกลอยแพมา จึงสังเกตดูรู้ชัด เลยหาวิธีแก้ไขคนช่างกินให้ไปเป็นแม่ครัว คนช่างขโมยก็ยกกุญแจคลังสมบัติให้ดูแล ก็เลยแก้ปัญหาได้ทั้งสองราย แต่นางปิศุนาวาที่แก้ไม่ตก ไปขยี้เหยี่ยวให้ลูกเรือทะเลาะเบาะแว้งกันยุ่งไปหมด นายโจรทนไม่ไหวก็เลยจับใส่แพลอยต่อไปเพียงคนเดียว แต่บุญของนางยังมีอยู่ ไปพบนกอินทรีใหญ่ ๒ ตัวผิวเมียเห็นนางเข้าก็สงสารตั้งใจจะช่วย โดยแกะเอาไม้แพมาหนึ่งอัน ให้นางปิศุนาวาที่เกาะอยู่ตรงกลางแล้วพาบินเข้าฝั่ง

ระหว่างที่นกอินทรีใหญ่ ๒ ตัวใช้กรงเล็บขยี้ไม้หิ้วนางไป นางปิศุนาวาที่ได้ไปพูดกระซิบกระซาบกับนกอินทรีที่เป็นตัวผู้พักหนึ่ง ก็ไปพูดกับนางเมียว่า นกอินทรีที่เป็นตัวผู้พูดจากเกี้ยวนาง ทำให้นางนกตัวเมียโกรธปล่อยเท้าที่ขยี้ไม้ไว้หันไปตีตัวแทน ฝ่ายตัวผู้จำเป็นต้องป้องกันตัว จึงปล่อยไม้ที่ขยี้ไว้ นางปิศุนาวาที่เลยตกทะเลจนน้ำตาย

ศพนางปิศุนาวาที่ถูกคลื่นซัดลอยไปติดที่ชายฝั่งหน้าวัดแห่งหนึ่ง พระท่านเห็นเข้าก็สังเวชศพ จึงช่วยกันเอาซากศพเข้าวัดเพื่อจะไปเผา ปรากฏว่าพระทั้งวัดก็เลยทะเลาะกันว่าควรเผาหรือควรฝังศพ หรือควรสืบทาญาคูก่อน พอได้สติว่าคงเป็นเพราะศพ จึงหาไปตีป่าช้าจัดการเผาจนเหลือแต่เศษกระดูกและหัวกะโหลก

พวกนักเลงเหล้าไปดื่มเหล้ากินกันในป่าช้า หาหินมาทำเชิงตะกอนได้ไม่ครบ เลยเอาหัวกะโหลกแทน ปรากฏว่าหัวกะโหลกของปิศุนาวาที่ยังไม่หมดฤทธิ์ พวกนักเลงเหล้าเมาเหล้าแล้วตีกันจนเลือดตกหัวแตกไปตามๆ กัน ซึ่งปกติไม่เคยเป็นมาก่อน แสดงว่าโทษของการกล่าววาจา سوءเสียคือปิศุนาวาที่นั่นรุนแรง ขนาดเหลือแต่หัวกะโหลกก็ยังมฤทธิ์ ดังเรื่องของนางปิศุนาวาที่นี้

ข) กุศลกรรมบถ

กุศลกรรมบถ^๖ หมายถึง ทางแห่งกรรมดี ทางทำดีทางแห่งกรรมที่เป็นกุศล กรรมดีอันเป็นทางนำไปสู่สุคติ

กุศลกรรมบถมี ๑๐ อย่างคือ

๑) กายกรรม ๓ ได้แก่

^๕ สรุปลงความจากเรื่องเล่าของพระเถรโฆสิต, อังใน ทองขาว พ่วงรอดพันธุ์, พลตรี, วาบทการ: ศิลปะและหลักการพูดในที่ชุมนุมชน, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗), หน้า ๓๖-๔๒.

^๖ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๖๐/๒๕๔; ๔๗๑/๓๓๗.

ปาณาติปาตา เวรมณี เว้นจากทำลายชีวิต
 อทินนาทานา เวรมณี เว้นจากถือเอาของที่เขามิได้ให้
 กาเมสุมิจฉาวาจา เวรมณี เว้นจากประพฤติดนินทา

๒) วชิกรรม ๔ ได้แก่

มุสาวาทา เวรมณี เว้นจากพูดเท็จ
 ปิสุณาย วาจา เวรมณี เว้นจากพูดส่อเสียด
 ผรุสย วาจา เวรมณี เว้นจากพูดคำหยาบ
 สัมผัปปลาป เวรมณี เว้นจากพูดเพ้อเจ้อ

๓) มโนกรรม ๓ ได้แก่

อนภิชชา ไม่โลภคอยจ้องอยากได้ของเขา
 อพยาบาท ไม่คิดร้ายเบียดเบียนเขา
 สัมมาทิฎฐิ เห็นชอบตามคลองธรรม

กุศลกรรมบถ ๑๐ ซึ่งหมายถึง ทางทำดี ทางแห่งกรรมที่เป็นกุศล ประกอบด้วย กายกรรม ๓ วชิกรรม ๔ และมโนกรรม ๓ นั้น เป็นธรรมที่ปกป้องผองชน ช่วยให้คนเราดำรงชีพออย่างถูกต้องตามทำนองคลองธรรมและเป็นสุขสงบ แต่เนื่องจากการงานวิจัยเรื่องนี้เกี่ยวกับการพูดหรือวาทวิทยาเป็นสำคัญ ผู้วิจัยจึงจะยกเรื่องวชิกรรมมากล่าวรายละเอียดโดยเฉพาะ ดังต่อไปนี้

วชิกรรม หมายถึง “การกระทำทางวาจา การกระทำด้วยวาจา ทำกรรมด้วยคำพูดที่ดี เช่น พูดจริง พูดคำสุภาพ ที่ชั่ว เช่น พูดเท็จ พูดคำหยาบ”^๗

การกระทำทางวาจา หรือวชิกรรม มีทั้งวาจาที่ดี คือวจีสุจริต ซึ่งเป็นวชิกรรมฝ่ายกุศล และวาจาที่ไม่ดี คือ วจีทุจจริต ซึ่งเป็นวชิกรรมฝ่ายอกุศล

วจีสุจริต คือ การประพฤติดชอบด้วยวาจา มี ๔ อย่าง คือ พูดจริง พูดไม่ส่อเสียด พูดคำสุภาพ และพูดพอประมาณ^๘

วจีทุจจริต คือ ความประพฤติชั่วด้วยวาจา มี ๔ อย่าง คือ พูดปด พูดส่อเสียด พูดคำหยาบ และพูดเพ้อเจ้อ^๙

พระพุทธองค์ได้ตรัสถึงโทษภัยของการกล่าวคำหยาบ คำติเตียน คำส่อเสียด คำเท็จ การกล่าวร้ายผู้อื่น ซึ่งปรากฏอยู่ในโกกาลิกสูตร^{๑๐} มีเนื้อหากล่าวถึง โกกาลิกภิกษุ กล่าวคำหยาบว่า พระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะ เป็นผู้มีความปรารถนาลามก ตกอยู่ในความปรารถนาลามก

^๗ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๖๐/๒๘๔; ๔๗๑/๓๓๗.

^๘วิ.ป. (ไทย) ๘/๓๒๔/๔๕๗.

^๙ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๒๘/๒๒๗.

^{๑๐}ดูรายละเอียดใน พุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๖๖๓-๖๗๐/๖๕๙-๖๖๐.

พระพุทธรองค์ตรัสห้ามก็ไม่ฟัง ยังคงกล่าวซ้ำอีก พอถึงครั้งที่ ๓ มีต่อมเมสึดพันธุ์ผกาดเกิดขึ้นทั่วกาย โตขึ้นเรื่อยๆ ขนาดเท่าผลขนุนอ่อน แตกมีหนองและเลือดไหล จนถึงแก่อายุพราหมณ์และมรณภาพ ได้ไปอุบัติในปทุมนรก ตลอดกาลนาน

เรื่องของวชิรกรรมเป็นวาทะที่ประกอบกรรม มีผลต่อตนเองและผู้อื่น ขึ้นอยู่กับการกระทำทางวาทะที่เป็นกุศลหรืออกุศล ผู้ที่ได้ประพฤติปฏิบัติดีปฏิบัติชอบทางวาทะอย่างสม่ำเสมอตายไปแล้วจะไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสถึงเรื่องทิพพจักขุญาณ ซึ่งมองเห็นสัตว์ผู้ประกอบด้วยวิสุจิตและวิสุจิตไปสู่ปรโลกแล้วว่า

เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ผุดผ่อง ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อนเหมาะแก่การใช้งาน ดังนั้น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ภิกษุผู้นั้นย่อมจิตไปเพื่อ จุตูปปาตญาณ เห็นหมู่สัตว์ผู้กำลังจุติ กำลังเกิด ทั้งชั้นต่ำและชั้นสูง งามและไม่งาม เกิดดีและเกิดไม่ดีด้วยตาทิพย์ อันบริสุทธิ์เหนือมนุษย์ รู้ชัดถึงหมู่สัตว์ผู้เป็นไปตามกรรมว่า หมู่สัตว์ที่ประกอบด้วยกายทุจริต วิจิตรุจิต และมโนทุจริต กล่าวร้ายพระอริยะ มีความเห็นผิดและชักชวนผู้อื่นให้ทำกรรมตามความเห็นผิด พวกเขาหลังจากตายแล้วจะไปบังเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก แต่หมู่สัตว์ประกอบด้วยกายสุจริตวิสุจิต และมโนสุจริต ไม่กล่าวร้ายพระอริยะ มีความเห็นชอบ และชักชวนผู้อื่นให้ทำกรรมตามความเห็นชอบ พวกเขาหลังจากตายแล้ว จะไปบังเกิดในสุคติโลกสวรรค์^{๑๑}

จะเห็นได้ว่า พระพุทธศาสนาให้ความสำคัญแก่วาทะ หรือการพูดไว้มาก ดังปรากฏในพระไตรปิฎก มีเรื่องศีล ๕ ศีล ๘ ซึ่งเป็นศีลที่คฤหัสถ์พึงปฏิบัติ โดยเฉพาะศีล ๕ หรือเบญจศีล ซึ่งเป็นศีลที่ทุกคนพึงประพฤติปฏิบัติให้เป็นปกติวิสัย สำหรับศีลข้อ ๔ อันเป็นเรื่องของการพูดนั้น มีทั้งแนวทางปฏิบัติที่ให้ละเว้น และแนวทางที่ให้ปฏิบัติ อันเกี่ยวเนื่องถึงวจีกรรม ซึ่งได้แก่วจีทุจริต และวิสุจิต ตลอดถึงผลของการกระทำที่จักได้รับของแต่ละฝ่าย ดังกล่าวแล้วข้างต้น นอกจากนี้ ในพระวินัยปิฎก ซึ่งว่าด้วยข้อห้ามหรือวินัยที่เป็นหลักใหญ่ๆ ของภิกษุและภิกษุณี เช่น เล่ม ๑ ชื่อมหาวิภังค์ ว่าด้วยอาบัติสังฆาทิเสส ๑๓ ข้อนั้น ข้อ ๓ ห้ามพูดเกี้ยวหญิง ข้อ ๔ ห้ามพูดล่อหญิงให้บำเรอตนด้วยกาม เล่มที่ ๒ ชื่อมหาวิภังค์ ว่าด้วยอาบัติปาจิตตีย์ ก็มีข้อห้ามเกี่ยวกับภิกษุณี เช่น ห้ามไปสอนภิกษุณีถึงที่อยู่ ห้ามติเตียนภิกษุอื่นว่าสอนนางภิกษุณี เพราะเห็นแก่ลาภ หรือพระวินัยปิฎก เล่มที่ ๓ ชื่อภิกษุณีวิภังค์ ว่าด้วยอาบัติสังฆาทิเสส ข้อ ๑๐ ห้ามพูดยุยงนางภิกษุณีผู้ประพฤติผิด เป็นต้น ซึ่งเห็นได้ชัดว่า เป็นข้อบัญญัติแนวทางที่พึงละเว้นอย่างละเอียดรอบคอบที่ภิกษุ ภิกษุณีควรประพฤติปฏิบัติ อันเป็นแนวทางที่จะปกป้องคุ้มครองผู้ประพฤติปฏิบัติ มิให้ตกไปสู่หนทางหายนะ

^{๑๑}ที.สี. (ไทย) ๙/๒๔๖/๘๒-๘๓.

๓.๑.๑.๒ ด้านเผยแผ่พระพุทธศาสนา

สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงได้รับการถวายพระนามว่า “ศาสดาเอกของโลก”^{๑๒} คำว่า ศาสดา ตรงกับที่มาจากภาษาบาลีว่า สตถา แปลว่า ครู หรือ ผู้สอน^{๑๓} พระพุทธเจ้าจึงทรงได้รับการยกย่องว่าเป็นบรมครู ดังปรากฏในบทสวดสรรเสริญพระพุทธคุณตอนหนึ่งที่ว่า “สตถา เทวมนุสสานํ ซึ่งหมายถึง ทรงเป็นครูผู้สอนของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย”^{๑๔} การที่พระพุทธองค์ทรงได้รับการขนานพระนามเช่นนี้ เพราะทรงสามารถในการสั่งสอนให้ผู้ฟังรู้แจ้งเห็นจริงในสิ่งที่ควรรู้ควรเห็น โดยทรงใช้วิธีการดังต่อไปนี้

ก) พุทธลีลาในการสอนหรือลีลาการสอน

พระพุทธองค์ทรงใช้พุทธลีลาในการสอน หรือลีลาการสอน หรือเทศนาวิธี ๔ แก่พุทธบริษัท เพื่อให้เกิดความเข้าใจชัดเจนแจ่มแจ้งในธรรมที่พระศาสดาทรงสั่งสอน

พุทธลีลาในการสอน มีองค์ประกอบที่เป็นคุณลักษณะ ๔ ประการ^{๑๕} ดังนี้

๑) สันทสสนา คือ ชี้แจงให้เห็นแจ้งประจักษ์ ด้วยการอธิบายแจ่มแจ้ง แสดงเหตุผลจนผู้ฟังเกิดความรู้อย่างแจ่มแจ้งจริง ดังเห็นด้วยตาตนเอง

๒) สมาทปนา คือ พุดเชิญชวน ชักชวน ให้เกิดศรัทธาในผู้พูด ยินดียอมรับและนำไปปฏิบัติ

๓) สมุตเตชนา คือ เร้าใจผู้ฟังให้เกิดความอาหาญ กระตือรือร้น มีกำลังใจ พร้อมทั้งจะฟันฝ่าอุปสรรค และมั่นใจว่าจะทำสำเร็จให้จงได้

๔) สัมปหังสนา คือ พุดขโลมใจให้เข้มขึ้นเบิกบาน โดยชี้ให้เห็นผลดี หรือคุณประโยชน์ที่จะได้รับ ทำให้ผู้ฟังเกิดความหวัง

พุทธลีลาในการสอน หรือเทศนาวิธี ที่พระพุทธองค์ทรงใช้ในการแสดงธรรม หรือสั่งสอนพุทธบริษัทแต่ละครั้งดังกล่าวข้างต้น ยังผลให้ผู้ฟังกระจำแจ้งในธรรม เกิดปัญญาขึ้นในดวงจิต นับว่าพระพุทธองค์ทรงมีวิธีการสอนอย่างยอดเยี่ยม ดังคำกราบทูลสรรเสริญของเวรัญชพราหมณ์ที่ว่า “...ภาชิตของพระองค์แจ่มแจ้งนัก...ไพเราะนัก...เปรียบเหมือนบุคคลที่หยาบของที่คว่ำ เปิดของที่ปิด บอกทางแก่คนหลงทาง หรือส่องประทีปในที่มืด ด้วยตั้งใจว่า คนมีจักจุกเห็นรูปร่างนี้...”^{๑๖}

^{๑๒}ทองขาว พ่วงรอดพันธุ์, พลตรี, วาทการ: ศิลปะและหลักการพูดในที่ชุมนุมชน, หน้า ๕๔.

^{๑๓}ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๔, หน้า ๑๒๐๔.

^{๑๔}วัดป่าธรรมชาติ, บทสวดมนต์แปล, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พระพุทธศาสนาของธรรมสภา, ๒๕๕๖).

^{๑๕}ที.อ. (ไทย) ๒/๘๙; อุ.อ. (ไทย) ๓๐๔, ๔๕๗, ๔๙๐.

^{๑๖}อง.อ.อุ. (ไทย) ๒๓/๑๐๑/๑๓๗.

พุทธลีลาในการสอน ๔ ประการนี้ จักรภัทร จิรัฏฐธรรม^{๑๗} ได้อ้างถึง พันเอก ปิ่น มุทุกันต์ ผู้เสนอวิธีปฏิบัติที่เรียกว่า วิธีปรุ่คำพูดแบบสี่ ส. ซึ่งได้แก่

ส.๑ คือ สันทิสสนะ แจ่มแจ้ง หรือ ชี้ชัด

ส.๒ คือ สมาทปนะ จูงใจ หรือ เชิญชวน

ส.๓ คือ สมุตเตชนา หาญกล้า หรือ คึกคัก

ส.๔ คือ สัมปหังสนา ร่าเริง หรือ เปิกบาน

ทั้ง สี่ส. นี้อาจพูดสั้นๆได้ว่า “แจ่มแจ้ง จูงใจ หาญกล้า ร่าเริง” หรือ “ชี้ชัด เชิญชวน คึกคัก เปิกบาน”

พันเอกปิ่น มุทุกันต์ ยังได้อธิบายขยายความวิธีปรุ่คำพูดแบบสี่ ส. ไว้ว่า

ส. ๑ การพูดให้ชัดเจนแจ่มแจ้งนั้น ควรมีการเตรียมการอย่างดีว่าจะพูดวิธีใด หรือใช้มาตรการใดใน ๔ อย่าง คือ ขยายความ ๑ อุปมาอุปไมย ๑ ยกอุทาหรณ์ ๑ และอุปกรณ์ ๑

ส. ๒ พูดให้ผู้ฟังอยากทำตาม ต้องใช้จิตวิทยาชักจูงใจคนฟังให้ได้เสียก่อน คือ ทุกคนต่างก็เห็นแก่ “ตัว” ดังนั้นควรพูดเรื่องใกล้ตัวไว้ก่อน แม้แต่พระพุทธองค์ทรงสอนเรื่องอานิสงส์เมตตาก็ทรงสอนว่าแผ่เมตตาแล้วหลับสบาย ซึ่งเป็นเรื่องเกี่ยวกับตัวเอง แล้วจึงทรงสอนเรื่องที่ห่างตัวออกไปว่าตายแล้วก็ไปสู่ที่ชอบด้วย (สุคติ)...

ส. ๓ สมุตเตชนะ พูดให้คนฟังกล้าหาญ คือ ให้เขาเชื่อมั่นในตนเอง ควรพูดถึงเรื่องที่เรานะให้ทำนั้นว่าไม่ยากเย็นจนเกินไป และชี้ให้เห็นว่าเขามีสมรรถภาพเพียงพออยู่แล้ว เชื่อว่าจะทำได้ เป็นการให้กำลังใจ ทำนองยกย่อง (หรือยกยอ เพราะคนเรามักชอบยกยอ อยู่แล้ว)

ส. ๔ สัมปหังสนา ทำให้ผู้ฟังมีความร่าเริง อาจใช้หลายวิธี เช่น ใช้สื่่อและอุปกรณ์ต่างๆ อาทิ ภาพยนตร์ วิดีทัศน์ แถบบันทึกเสียง ฯลฯ หรือ สร้างอารมณ์ขัน เล่าเรื่องขำขันประกอบ เป็นต้น

พระพุทธเจ้าทรงได้รับยกย่องว่าเป็นบรมครูของโลก พระองค์ทรงปฏิบัติตนเป็นครูสอนมนุษย์อย่างสามัญวิสัย การสอนของพระองค์เป็นภาวการสอนที่เรียกว่า ภาวนิโย คือ นำเจริญใจ วตฺตา จ คือ รู้จักสอนให้ได้ผล และ ปิโย คือ น่ารัก (องค์ประกอบของกัลยาณมิตรธรรม ๗)^{๑๘}

ประสาร ทองภักดี^{๑๙} กล่าวถึงการสอนตามแนวพุทธศาสตร์ว่า อาจแบ่งออกเป็น ๒ ลักษณะคือ ลักษณะการสอนที่ใช้ศิลปวิธี กับ ลักษณะการสอนที่ใช้กลวิธี

^{๑๗}จักรภัทร จิรัฏฐธรรม, **หลักการพูดของพระพุทธองค์**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ต้นคิด, ๒๕๔๔), หน้า ๕๒-๕๗.

^{๑๘}ดูรายละเอียดใน **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์** ของ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), หน้า ๒๗๖.

^{๑๙}ประสาร ทองภักดี, พ.ท., **กลวิธีสอนตามแนวพุทธศาสตร์**, หน้า ๗๑-๗๒, อ้างใน หทัย ต้นหยง, **การปรุ่สการสอนด้วยอารมณ์ขัน**, (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒประสานมิตร, ๒๕๓๒), หน้า ๑๐๗-๑๐๘.

๑) ลักษณะการสอนที่ใช้ศิลปวิธี หมายถึง การสอนที่ทำให้ผู้ฟังได้รับ รส มี ๔ ประการ คือ สันทัสสนา สมาทปนา สมุตเตชนา และสัมปหังสนา (ดูในข้อ ๓.๑.๒.๑ พุทธลีลาการสอน) พระพุทธเจ้าทรงใช้วิธีนี้ในการสอนทุกครั้ง

๒) ลักษณะการสอนที่ใช้กลวิธี กลวิธีสอนตามแนวพุทธศาสตร์ แยกได้ ๘ อย่าง คือ

- (๑) รู้จักบุคคลที่จะสอน
- (๒) เลือกธรรมะสอนให้เหมาะกับบุคคล
- (๓) สอนจากรูปธรรมไปหานามธรรม
- (๔) สอนจากสิ่งที่เห็นได้ง่ายไปสู่สิ่งที่เห็นได้ยาก
- (๕) สอนจากสิ่งที่รู้แล้วไปยังสิ่งที่ยังไม่รู้
- (๖) สอนด้วยการเปรียบเทียบ หรือ อุปมาอุปไมย
- (๗) สอนด้วยอุปกรณ์การสอนที่ยังแยกย่อยออกเป็น ๓ อย่าง คือ
 - ก) ใช้เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นเป็นอุปกรณ์
 - ข) ใช้ภาพนิมิตเหมือนฉายภาพยนตร์
 - ค) ใช้วิธีให้ทดลองด้วยตนเอง
- (๘) สอนด้วยการทำตัวอย่างให้ดู

กลวิธีสอนในข้อ (๘) นี้ พระพุทธองค์ทรงปฏิบัติพระองค์เป็นแบบอย่างของมนุษย์ตลอด พระชนมชีพของพระองค์ ยังมีอมตพจนานะในพระไตรปิฎกว่า “ยถาการิ ตถาวาที ยถาวาที ตถาการิ”^{๒๐} ซึ่งหมายถึงทรงปฏิบัติพระองค์มาเช่นไร ก็ทรงกล่าวสอนกับผู้อื่นเช่นนั้น และทรงกล่าวสอนผู้อื่นเช่นไร ก็ทรงปฏิบัติพระองค์เช่นนั้น ดังความว่า

ชื่อว่า ตถาคต เพราะทรงกระทำอย่างนั้น เป็นอย่างไร? คือความจริง พระกายของพระผู้มีพระภาคเจ้าคล้อยตามพระวาจา แม้พระวาจาก็คล้อยตามกาย, เพราะฉะนั้น พระองค์จึงทรงเป็น ยถาวาที ตถาการิ ตรีสร้อยใด กระทำอย่างนั้น และเป็นยถาการิ ตถาวาที ทรงกระทำอย่างใดตรีสร้อยนั้น, ย่อมมีด้วยประการใด พระองค์ทรงดำเนินไป คือเป็นไปโดยประการนั้น อนึ่ง พระกายเป็นไปอย่างไร แม้พระวาจาก็ตรัสไปคือเป็นไปอย่างนั้น เพราะเหตุนี้ จึงทรงพระนามว่า ตถาคต ด้วยเหตุนี้ จึงตรัสว่า ตูก่อนภิกษุทั้งหลาย ตถาคต กล่าวอย่างใดกระทำอย่างนั้น กระทำอย่างใดกล่าวอย่างนั้น รวมความว่า เป็นยถาการิ ตถาวาที กระทำอย่างใดกล่าวอย่างนั้น เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า ตถาคต. ชื่อว่า ตถาคต เพราะกระทำอย่างนั้น ด้วยประการฉะนี้^{๒๑}

^{๒๐}ที.มหา. (ไทย) ๑๐/๒๕๕; พุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๓๙๔.

^{๒๑}ที.มหา. (ไทย) ๑๐/๒๕๕; พุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๓๙๔.

พระพุทธเจ้าทรงมีกลวิธีในการสอนที่ดีที่สุดอย่างหนึ่ง คือ การทำเป็นตัวอย่าง ซึ่งเป็นการสอนแบบไม่ต้องกล่าวสอน แต่เป็นทำนองการสาธิตให้ดู ที่พระพุทธเจ้าทรงกระทำนั้นเป็นไปในรูปของผู้นำที่ดี การสอนโดยทำเป็นตัวอย่างก็คือ พระจริยาวัตร อันดีงามที่เป็นอยู่โดยปกติตนเอง แต่ที่ทรงปฏิบัติเป็นเรื่องราวเฉพาะก็มี ดังเช่นคราวหนึ่ง พระพุทธเจ้าพร้อมด้วยพระอานนท์ตามเสด็จขณะเสด็จไปตามเสนาสนะที่อยู่ของพระสงฆ์ ได้ทอดพระเนตรเห็นพระภิกษุรูปหนึ่งอาพาธเป็นโรคท้องร่วง นอนจมกองมูลและคูของตนอยู่ ไม่มีผู้พยาบาลดูแล จึงเสด็จเข้าไปหา จัดทำความสะอาดให้ จัดหาที่นอนให้โดยเรียบร้อยเสร็จแล้วจึงทรงประชุมสงฆ์ ทรงสอบถามเรื่องนั้น และตรัสตอนหนึ่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายไม่มีมารดา ไม่มีบิดาเมื่อเจ็บป่วยลง ถ้าพวกเธอไม่พยาบาลกันเอง ใครเล่าจะทำการรักษา ใครเล่าจักพยาบาล ผู้ใดคิดจะบำรุงอุปัฏฐากเรา ขอให้ผู้นั้นพยาบาลภิกษุอาพาธเถิด”^{๒๒}

กลวิธีการสอนที่พระพุทธองค์ทรงใช้มากกว่ากลวิธีอื่นใด คือ การใช้อุปมา คำอุปมาช่วยให้เรื่องที่ลึกซึ้งเข้าใจยาก ปรากฏความหมายเด่นชัดออกมา และเข้าใจง่ายขึ้น โดยเฉพาะมักใช้ในการอธิบายสิ่งที่เป็นามธรรม เปรียบให้เห็นชัดด้วยสิ่งที่เป็นรูปธรรม ดังตัวอย่างพระดำรัสของพระพุทธเจ้าต่อพระราหุล

ราหุล ! เธอจงอบรมจิตให้เสมอด้วยแผ่นดิน (ปฐวี) เกิดเมื่อเธออบรมจิตให้เสมอด้วยแผ่นดินอยู่, ผัสสะทั้งหลาย ที่น่าพอใจและไม่น่าพอใจเกิดขึ้นแล้ว จักไม่กลุ้มรุมจิตตั้งอยู่ราหุล ! เปรียบเหมือนเมื่อคนเขาทิ้งของสะอาดบ้างไม่สะอาด บ้าง ทั้งคูบบ้าง ทั้งบุตรบ้าง ทั้งน้ำลายบ้าง หนองบ้าง โลหิตบ้าง ลงบนแผ่นดิน แผ่นดินก็ไมรู้สึกรู้สิดัดระอารังเกียจด้วยสิ่งเหล่านั้น, นี่ฉันใด; ราหุล ! เธอจงอบรมจิตให้เสมอ ด้วยแผ่นดินเกิด เมื่อเธออบรมจิตให้เสมอ ด้วยแผ่นดินอยู่ ผัสสะทั้งหลายที่น่าพอใจ และไม่น่าพอใจอันเกิดขึ้นแล้ว จักไม่กลุ้มรุมจิตตั้งอยู่ ฉะนั้นเหมือนกัน^{๒๓}

พุทธลีลาในการสอน ๔ ประการอันประกอบด้วย สนทสนา สมาทปนา สมุตเตชนา และสมปหังสนา หรือ แจ่มแจ้ง จูงใจ แก่ลัวกล้า ร่าเริง นั้น เฉพาะประการสุดท้าย คือ สมปหังสนา ซึ่งมุ่งสอนให้ผู้ฟังพึงใจเกิดความปิติ และร่าเริงในการเรียนนั้น ผู้สอนมักจะใช้วิธีสร้างอารมณ์ขัน ด้วยการเล่าเรื่องประกอบ เช่น อาจเป็นเรื่องในชาดกที่ให้ความสนุกสนาน หรือใช้การแผลในการเทศน์มหาชาติ ใช้การเล่นคำบ้าง เหล่านี้ แม้องค์สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าก็ทรงใช้วิธีสอนที่ให้ความบันเทิงใจแก่ผู้ฟังด้วยการเล่นคำดังตัวอย่าง

^{๒๒}วิ.ม. (ไทย) ๕/๑๖๖/๒๒๖-๒๒๙.

^{๒๓}ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๓๘-๑๔๐.

พระพุทธเจ้าเสด็จไปบิณฑบาตที่บ้านอุทัยพราหมณ์ วันแรกพราหมณ์เอาข้ามาใส่บาตรถวายจนเต็ม วันที่สองพระพุทธเจ้าเสด็จไปอีก พราหมณ์ก็ถวายอีก วันที่สามพระพุทธเจ้าเสด็จไปอีก พราหมณ์ก็ถวายอีก แต่คราวนี้พอถวายแล้วก็กล่าวว่า “พระสมณโคดมองค์นี้จิตใจจึงมาบ่อยๆ” พระพุทธเจ้าได้ตรัสเป็นคำร้อยกรองเล่นคำโดยปฏิภาณ เป็นทำนองเตือนพราหมณ์โดยนัยว่า ไฉนจะห้อยเสีย การกระทำส่วนมากจะให้ได้ผลก็ต้องทำบ่อยๆ ดังนี้

กลีกรหวานพีชบ่อยๆ ฝนกีย่อมตกบ่อยๆ ขาวนาไถนาบ่อยๆ รัฐจึงมั่งมีธัญญาหารบ่อยๆ คนขอมาขอบ่อยๆ คนให้ให้ไปบ่อยๆ คนให้ครั้งให้บ่อยๆ ก็ได้พบสวรรค์บ่อยๆ คนริदनมกีย่อมริดบ่อยๆ ลูกวัวก็หาแม่บ่อยๆ คนเราต้องเหนื่อยต้องดิ้นรนบ่อยๆ (ส่วน)คนเขลาเข้าหาครรรค์บ่อยๆ แล้วก็เกิดก็ตายบ่อยๆ ต้องหาไปป่าช้าบ่อยๆ มีปัญญาพบทางไม่เกิดบ่อยๆ จึงไม่ต้องเกิดบ่อยๆ^{๒๔}

จากตัวอย่างที่ยกมากล่าวนี้ จะเห็นว่าพระพุทธองค์ทรงใช้คำ “บ่อยๆ ในข้อความทุกวรรค อันเป็นลักษณะของการเล่นคำ ซึ่งแสดงถึงพระปฏิภาณไหวพริบและพระอัจฉริยภาพ ในเชิงภาษาของพระพุทธองค์ ทั้งยังแสดงถึงพระอารมณ์ขัน อันเป็นกลวิธีการสอนตามแนวทางของสัมปหังสนา เพื่อสร้างบรรยากาศการเรียนการสอนที่สบายอารมณ์ นำไปสู่ผลสำเร็จที่น่าพึงใจ

วิธีการสอนของพระพุทธเจ้า^{๒๕} พระพุทธเจ้าทรงมีวิธีสอนหลายแบบ ดังต่อไปนี้

๑) แบบสากัจฉา หรือ สนทนา แบบนี้ทรงใช้บ่อยมากโดยเฉพาะในเมื่อผู้มาเฝ้าหรือทรงพบนั้นยังไม่ได้เลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนา พระพุทธเจ้ามักจะทรงเป็นฝ่ายถามนำคู่สนทนา แล้วโยนประเด็นปัญหาให้ขบคิดและตอบโต้ ทำให้ผู้ฟังรู้สึกที่กำลังสนทนากับพระองค์ ไม่ใช่ “ถูกสอน” สุดท้ายจึงทรงสรุปให้เข้าใจ แม้ในหมู่พระสาวกก็ทรงส่งเสริมให้สนทนาธรรมกัน อย่างในมงคลสูตรว่า “กาเลน ธมมสากัจฉา เอตมมมงคลมุตตม – การสนทนาธรรมตามกาลเป็นมงคลอันอุดม”

๒) แบบบรรยาย แบบนี้พระพุทธองค์ทรงใช้ในที่ประชุมใหญ่ ซึ่งมีประชาชนหรือพระสงฆ์จำนวนมาก และส่วนมากมีความศรัทธาอยู่แล้ว เช่น ที่วัดพระเชตุพนมหาวิหาร พระองค์จะเสด็จลงแสดงธรรมเทศนาในช่วงบ่ายของทุกวัน เมื่อคราวแสดงธรรมครั้งแรกคือโปรดปัญจวัคคีย์ทรงใช้วิธีบรรยายตั้งแต่ต้นจนจบ วิธีสอนแบบนี้ในคัมภีร์บอกว่า ทุกคนที่ฟังพระธรรมอยู่จะรู้สึกว่พระพุทธเจ้าตรัสอยู่กับตนโดยเฉพาะ ซึ่งนับว่าเป็นความสามารถอัศจรรย์อีกอย่างหนึ่งของพระพุทธเจ้า

^{๒๔} ทองขาว พ่วงรอดพันธุ์, พลตรี, วาทหาร: ศิลปและหลักการพูดในที่ชุมนุมชน, หน้า ๙๙.

^{๒๕} วิธีการสอนของพระพุทธเจ้า, สรุปสาระสำคัญจาก จักรภัทร จิรวัชรธรรม, หลักการพูดของพระพุทธองค์, หน้า ๖๐-๖๔, และจาก แสง จันทรงาม, วิธีสอนของพระพุทธเจ้า, หน้า ๘๓-๑๐๔.

๓) แบบตอบปัญหา ผู้ที่มาถามปัญหานั้น นอกจากผู้ที่มีความสงสัยข้องใจในธรรมต่างๆ แล้ว โดยมาเป็นผู้นับถือลัทธิศาสนาอื่น บ้างก็มาถามเพื่อเทียบเคียงกับคำสอนในลัทธิของตน บ้างก็มาถามเพื่อลองภูมิ ในการตอบ พระพุทธองค์ทรงสอนให้พิจารณาคุณลักษณะของปัญหาและใช้วิธีตอบให้เหมาะสม โดยแยกออกเป็น ๔ อย่าง คือ

(๑) ตอบแบบตรงไปตรงมา (เอกังสพยากรณ์ปัญหา) ไม่อ้อมค้อม ไม่มีเงื่อนไข เช่น คำถามว่า ทางพื้นทุกซ์ คืออะไร ตอบตรงไปได้เลยว่า ทางพื้นทุกซ์ คือ อริยสัจสี่

(๒) ย้อนถามก่อนแล้วค่อยตอบ (ปฏิปุจฉาพยากรณ์ปัญหา) ปัญหาบางอย่างจะตอบทันทีไม่ได้ ต้องย้อนถามเพื่อความแน่ใจก่อนแล้วค่อยตอบ เช่น ถามว่า คนเราทำกรรมแล้วตายไป เกิดชาติหน้าจะตกนรกหรือขึ้นสวรรค์ ต้องย้อนถามว่าที่ทำกรรมนั้น ทำกรรมดีหรือกรรมชั่ว ถ้าทำกรรมดีย่อมขึ้นสวรรค์ ถ้าทำกรรมชั่วย่อมตกนรก ดังนี้ เป็นต้น

(๓) แยกประเด็นตอบ (วิภังชพยากรณ์ปัญหา) บางครั้งก็แยกตอบเป็นเรื่องๆ เป็นประเด็นๆ ไป ยกตัวอย่าง มีผู้ถามพระพุทธองค์ว่า พระองค์ดำหนิตบะ (ความเข้มงวด) ทุกอย่างหรือไม่ พระพุทธองค์ทรงแยกแยะประเด็นตอบว่า ถ้าเป็นความเข้มงวดแบบรุดตควัตรพระองค์ทรงสรรเสริญ

(๔) ตัดประเด็นหรือไม่ตอบ (ฐปนียปัญหา) มีปัญหาบางอย่างที่พระองค์ไม่ทรงตอบ เรียกว่า “อพยาเกตปัญหา” ได้แก่ ปัญหาที่ไร้ประโยชน์อันจักเป็นเหตุให้สิ้นเปลืองเวลาเปล่า เช่น ถามว่าโลกเที่ยงหรือไม่เที่ยง โลกมีที่สิ้นสุดหรือไม่ พระอรหันต์ตายไปแล้วยังคงอยู่หรือไม่ เหตุผลที่ไม่ทรงตอบ เพราะว่าแม้จะรู้หรือไม่รู้ ก็ไม่ทำให้ทุกซ์ที่มีอยู่เพิ่มขึ้นหรือลดลง เช่น ชาวกาลามะ แห่งหมู่บ้าน เกสปุตตนิคม เล่าว่ามีเจ้าลัทธิต่างๆ ที่ผ่านมามากก็ดูคุณลักษณะของคนอื่นว่าผิด ของตนถูกต้อง แล้วทูลถามพระองค์ว่า พวกไหนสอนถูก พวกไหนสอนผิด พระองค์ตรัสว่า ใครจะสอนถูกสอนผิดช่างเถิด เราตถาคตจะแสดงธรรมให้ฟัง

นอกจากนี้ พระพุทธองค์ยังทรงสอนให้คำนึงถึงเหตุแห่งการถามปัญหาด้วย ในเรื่องนี้พระสารีบุตรอัครสาวก เคยแสดงเหตุแห่งการถามปัญหาไว้ว่า บุคคลผู้ใดผู้หนึ่งย่อมถามปัญหากับผู้อื่นด้วยเหตุ ๕ อย่าง อย่างใดอย่างหนึ่งหรือทั้ง ๕ อย่าง คือ

เหตุแห่งการถามปัญหา^{๒๖} มี ๕ อย่าง คือ

(๑) บางคน ย่อมถามปัญหา เพราะความโง่เขลา เพราะความไม่เข้าใจ

(๒) บางคน มีความปรารถนาลามก เกิดความอยากได้ถึงถามปัญหา

(๓) บางคน ย่อมถามปัญหา ด้วยต้องการอวดเด่นข่มเขา

(๔) บางคน ย่อมถามปัญหาด้วยประสงค์จะรู้

(๕) บางคน ย่อมถามปัญหาด้วยมีความดำริว่า เมื่อเราถามแล้วถ้าเขาตอบได้ถูกต้อง ก็เป็นการดี แต่ถ้าถามแล้วเขาตอบไม่ถูกต้อง เราจะได้ช่วยแก้ไขเขาโดยถูกต้อง

^{๒๖} ทองขาว พ่วงรอดพันธุ์, พลตรี, วาทหาร: ศิลปและหลักการพูดในที่ชุมนุมชน, หน้า ๘๘.

ในการตอบปัญหา นอกจากรู้วิธีตอบ ถ้าได้รู้ซึ่งถึงจิตใจของผู้ถามด้วยว่าถามด้วยความประสงค์อย่างใด ก็จะสามารถกล่าวแก้ได้เหมาะแก่การ และตอบปัญหาได้ตรงจุด ทำให้การสอนได้ผลดีขึ้น

๔) แบบวางกฎข้อบังคับ วิธีการสอนของพระพุทธเจ้าแบบนี้ คือ เมื่อเกิดเรื่องมีพระภิกษุกระทำความผิดอย่างใดอย่างหนึ่งขึ้นเป็นครั้งแรก พระสงฆ์หรือประชาชนเล่าลือติเตียนกันอยู่ มีผู้นำความกราบทูลพระพุทธเจ้า พระองค์ก็จะทรงเรียกประชุมสงฆ์ สอบถามพระภิกษุผู้กระทำความผิด เมื่อเจ้าตัวรับได้ความเป็นสัตย์จริง ก็ทรงตำหนิ ชี้แจงผลเสียที่เกิดแก่ส่วนรวม พรรณนาผลร้ายของความประพฤติไม่ดี และคุณประโยชน์ของความประพฤติที่ดีงาม แล้วทรงแสดงธรรมกถาที่เหมาะสมกับเรื่องนั้น จากนั้นจะตรัสให้สงฆ์ทราบว่าจะทรงบัญญัติสิกขาบทข้อนั้นๆ ไว้ ในท่ามกลางสงฆ์และด้วยความรับทราบ และเห็นชอบพร้อมกันของสงฆ์ในการสอนแบบนี้ พึงสังเกตว่าพระพุทธเจ้าทรงบัญญัติสิกขาบทโดยความเห็นชอบของสงฆ์ ซึ่งบาลีใช้คำว่า “สงฆสมุญฺหิตาย” แปลว่า “เมื่อความรับว่าดีแห่งสงฆ์” พระองค์ทรงอธิบายว่า ได้ทรงชี้แจงผลดีผลเสีย จนสงฆ์รับคำของพระองค์ว่าดีแล้ว จึงทรงบัญญัติ ไม่ทรงบังคับเอาโดยพลการ

พระพุทธเจ้านอกจากจะทรงมีพุทธลีลาในการสอน และวิธีการสอนแบบต่างๆ ดังกล่าวแล้วพระองค์ยังทรงมีหลักธรรมที่เรียกว่า ธรรมเทศกธรรม^{๒๗} คือ องค์แห่งธรรมกถิก หรือ นักเทศน์ ๕ ซึ่งถือเป็นทั้งหลักการและ วิธีการของนักเทศน์ต้องน้อมไว้ในตน มี ๕ ประการ ดังนี้

(๑) อนุพุทฺธิกถํ แสดงธรรมไปโดยลำดับ หมายถึง แสดงหลักธรรมหรือเนื้อหาวิชาตามลำดับความจากง่ายไปหายาก ทำให้ผู้ฟังสามารถตรึกตรองไปตามได้ไม่สับสน

(๒) ปริยายทสฺสาวิ ชี้แจงแสดงเหตุผลให้ผู้ฟังเข้าใจในแต่ละแง่แต่ละประเด็น โดยอธิบายขยายความไปตามแนวเหตุผล

(๓) อนุทยตํ ปฏิจจ แสดงธรรมด้วยจิตเมตตา प्रารณนาให้ผู้ฟังได้รับประโยชน์และนำไปปฏิบัติได้จริง

(๔) น อามิสฺนตโร ไม่แสดงธรรมเพราะเห็นแก่อามิส คือ ไม่มุ่งหวังจะได้ลาภ หรือผลประโยชน์ตอบแทน

(๕) อตฺตตานญจ ปฺรณจ อนุปหจ ไม่แสดงธรรมกระทบตนและผู้อื่น คือ สอนไปตามหลักตามเนื้อหา ไม่ยกตนข่มท่าน หรือเสียดีผู้อื่น

สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงเป็น “ครู” ของเหล่าเทพยดา และมนุษย์ทั้งหลาย แม้แต่ท้าวสักกะจอมเทพเมื่อเกิดความข้องใจในปัญหาบางอย่าง ก็ได้ไปทูลถามพระพุทธองค์ ดังมีปรากฏในพระสูตรชื่อ ฆตฺวาสูตร คือ พระสูตรที่ว่าด้วยการฆ่า ท้าวสักกะได้ทูลถามปัญหากับพระผู้มีพระภาคเจ้า มีใจความว่า

^{๒๗} อย.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๕๔/๒๐๕.

บุคคลฆ่าอะไรได้จึงอยู่เป็นสุข ฆ่าอะไรได้จึงไม่เศร้าโศกเศร้า ข้าแต่พระโคตม พระองค์ทรงพอพระทัยการฆ่าธรรมอย่างหนึ่งคืออะไร พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า บุคคลฆ่าความโกรธได้จึงอยู่เป็นสุข ฆ่าความโกรธได้จึงไม่เศร้าโศก ท้าววาสวะ พระอริยทั้งหลายสรรเสริญการฆ่าความโกรธ ซึ่งมีรากเป็นพิษ มียอดหวาน เพราะบุคคลฆ่าความโกรธนั้นได้แล้วจึงไม่เศร้าโศก^{๒๘}

นอกจากองค์ท้าวสักกเทวราชจะทูลถามปัญหากับพระพุทธรเจ้าแล้ว บรรดาเทพบุตรทั้งหลายก็พากันไปกราบทูลถามข้อสงสัยกับพระพุทธรองค์อยู่เนืองๆ ซึ่งพระองค์ได้ตรัสตอบให้ความกระจ่างแก่เทพบุตรนั้นๆ ดังตัวอย่างพระสูตรที่ชื่อว่า กิณฑสูตร คือ พระสูตรที่ว่าด้วยการให้อะไรจึงชื่อว่าให้ เนื้อความของพระสูตรนี้เป็นรูปคาถา โดยเทวดาได้ทูลถามปัญหา ๕ ข้อ พระผู้มีพระภาคตรัสตอบปัญหาทั้ง ๕ ข้อ และตรัสเพิ่มข้อที่ ๖ อีกหนึ่งข้อ ตามข้อความดังนี้

เทวดาทูลถามว่า บุคคลให้อะไรชื่อว่าให้กำลั ให้อะไรชื่อว่าให้วรรณะ ให้อะไรชื่อว่าให้ความสุข ให้ อะไรชื่อว่าให้จักขุ และใครชื่อว่าให้ทุกสิ่งทุกอย่าง พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า บุคคลให้ข้าวชื่อว่าให้กำลั ให้ผ้าชื่อว่าให้วรรณะ ให้ยานพาหนะชื่อว่าให้ความสุข ให้ประทับชื้อ ว่าให้จักขุ และผู้ให้ที่พักอาศัยชื่อว่าให้ทุกสิ่งทุกอย่าง ส่วนผู้ที่พร้าสอนธรรมะชื่อว่าให้อมตะ^{๒๙} จากตัวอย่างพระสูตรที่ยกมากล่าว แสดงว่าพระพุทธรเจ้าไม่เพียงแต่จะทรงสั่งสอนเหล่ามนุษย์เท่านั้น ยังทรงยินดีขจัดข้อสงสัยให้แก่บรรดาเทพดา นับแต่องค์ท้าวสักกะจอมเทพ จนถึงเหล่าเทวดาทั้งมวลสมดังคำที่ว่า “สตถา เทว มนุสสานิ” ทรงเป็นครูของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลายโดยแท้

พระพุทธรองค์นอกจากจะทรงได้รับการถวายพระนามว่า “ศาสดาเอกของโลก” และ “บรมครู” แล้ว ยังทรงได้รับการยกย่องว่าเป็น “นักพูดชั้นเอกของโลก” ทั้งนี้ เพราะในการแสดงธรรมหรือ การสั่งสอนแก่พุทธบริษัทแต่ละครั้ง ทรงมีลีลาการสอนที่ทำให้ผู้ฟังเข้าใจชัดเจนแจ่มแจ้ง เกิดพลังใจที่จะนำไปปฏิบัติให้ได้ผลจริง เพราะทรงมีทั้งศิลป์วิธี และกลวิธีในการสอน ดังกล่าวไว้ข้างต้นแล้วนั้น

อนึ่ง พระพุทธรองค์ยังทรงมีหลักการ และวิธีการสำหรับนักพูดที่ดีพึงปฏิบัติ ซึ่งถ้าจะพูดตามหลักการพูดในที่ชุมนุมชน (Public Speaking) ในวิชาวาทวิทยาที่สอนกันในปัจจุบัน ก็คือ การวิเคราะห์ก่อนพูด ซึ่งผู้พูดจะมีการวิเคราะห์ผู้ฟัง รวมทั้งโอกาสและจังหวะเวลาก่อนพูดทุกครั้งเกี่ยวกับเรื่องนี้ พระพุทธรองค์ทรงรู้จักนิสัยและภูมิหลังของผู้ฟังด้วยอภิญญา จึงทรงสามารถสอนเขาได้อย่างเหมาะสมกับภูมิหลัง ทั้งทรงรู้ว่าอุปนิสัยหรือแนวโน้มทางจิตแตกต่างกัน ๖ แบบ คือ รากจริต โน้มเอียงไปทางรักสวयरักงาม โทสจริต โน้มเอียงไปทางโทสะ โมหจริต โน้มเอียงไปทางลุ่มหลง เชื่องซึม สัทธาจริต โน้มเอียงไปในทางเชื่องง่าย วิตกจริต โน้มเอียงไปในทางคิดมาก และพุทธิจริต โน้มเอียง

^{๒๘} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๖๗/๓๙๑.

^{๒๙} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๔๒/๕๘.

ไปในทางความรู้ ปัญญา ในการสอนพระพุทธองค์จะทรงมีกลวิธีการสอนที่เหมาะสมกับจริตนิสัยของแต่ละบุคคล

นอกจากพระพุทธองค์จะทรงสอนตามจริตของบุคคลแล้ว พระองค์ยังทรงแบ่งกลุ่มคนตามระดับปัญญาธรรม อันเปรียบเหมือนบัว ๔ เหล่า ซึ่งเปรียบได้กับบุคคล ๔ จำพวก^{๓๐} คือ

บัว ๔ เหล่า	บุคคล ๔ จำพวก
- ดอกบัวที่ตั้งขึ้นพ้นน้ำ รอสัมผัสแสงอาทิตย์ ก็จะบานในวันนี้	- อุคฆติตัญญู ผู้รู้เข้าใจได้ฉับพลัน
- ดอกบัวที่ตั้งอยู่เสมอน้ำ (ปรึมน้ำ) จักบานในวันพรุ่งนี้	- วิปจิตัญญู ผู้รู้เข้าใจต่อเมื่อท่านขยายความ
- ดอกบัวที่ยังอยู่ในน้ำ ยังไม่โผล่พ้นน้ำ จักบานในวันต่อๆ ไป	- เนยยะ ผู้ที่พอจะแนะนำต่อไปได้
- ดอกบัวจมอยู่ในน้ำ ที่กลายเป็นรักษาของปลาและเต่า	- ปทปรมะ ผู้ได้แค่ตัวบท คือถ้อยคำเป็น อย่างยิ่งไม่เข้าใจความหมาย

การที่พระพุทธองค์ทรงแสดงธรรมหรือสั่งสอนพุทธบริษัท โดยทรงคำนึงถึงจริตนิสัย และระดับปัญญาของบุคคล ๔ จำพวก อันเปรียบกับบัว ๔ เหล่านั้น ก็คือ การวิเคราะห์ผู้ฟังนั่นเอง ดังตัวอย่างเรื่อง อังคุลิมาลสูตร^{๓๑} ซึ่งปรากฏในพระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๓ ชื่อ มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์ (เป็นสูตรต้นตปิฎก) ความเป็นมาว่า พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เขตวนาราม สมัยนั้นมีโจรชื่อ องคุลิมาลในแคว้นแคว้นโกศล เทียวฆ่ามนุษย์เอานิ้วมือมาร้อยเป็นพวงมาลัยคล้องร่าง เวลานั้นโจรองคุลิมาลได้นิ้วมือมาเพียง ๙๙๙ นิ้ว ยังขาดอยู่นิ้วเดียวเท่านั้นก็จะครบ ๑,๐๐๐ จึงกระหายเป็นกำลังและตั้งใจว่าถ้าพบใคร ก่อนก็จะฆ่าทันที

เขารู้ว่าวันนั้นพระบรมศาสดาทรงตรวจดูสัตว์โลก ทรงเห็นว่าองคุลิมาลเป็นผู้มีอุปนิสัยพอที่จะโปรดให้บรรลุธรรมผลได้ และทรงพระดำริเห็นว่า ถ้าพระองค์มิได้เสด็จไปโปรดองคุลิมาล ก็จะกระทำความผิดฆ่ามารดาของตนเสีย จะเป็นผู้กระทำอนันตริยกรรม ไม่สามารถบรรลุธรรมใดๆ ได้ในชาตินี้ แม้จะได้ฟังธรรมโดยตรงจากพระพุทธองค์ พระองค์จึงเสด็จจาริกมุ่งตรงไปยังป่าชาลิวันเป็นระยะทาง ๓๐ โยชน์ เพื่อสกัดองคุลิมาลไว้มิให้ทันได้ฆ่ามารดา

^{๓๐} อก.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๓๓/๑๘๓.

^{๓๑} พระอังคุลิมาล, [ออนไลน์], แหล่งที่มา : www.dharma-gateway.com/monk/great-monk/pra-ong-kulee-marn.htm [๓๑ พฤษภาคม ๒๕๕๘].

โจรองคุลิมาลเห็นเข้า จับอาวุธไล่ตามไปจนสุดกำลัง ก็ไม่สามารถไล่ตามทัน พระผู้มีพระภาคผู้เสด็จไปตามปกติได้ จึงหยุดยืนกล่าวต่อ พระผู้มีพระภาคว่า “หยุดก่อนสมณะ!” พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “เราหยุดแล้ว ท่านจงหยุดสิ องคุลิมาล !” องคุลิมาลก็ทูลถามว่า “ท่านยังเดินไปเหตุไฉนจึงกล่าวว่าหยุดแล้ว ข้าพเจ้าผู้หยุดแล้ว ท่านยังกล่าวว่าไม่หยุด สมณะ ข้าพเจ้าขอ ถามท่านว่าเป็นอย่างไร?” ทรงมีพระดำรัสตอบว่า “เราวางอาชญาในสัตว์ทั้งหลายจึงชื่อว่า หยุด ส่วนท่านไม่สำรวมในสัตว์ทั้งหลาย คือยังฆ่าสัตว์ตัดชีวิตอยู่จึงชื่อว่าไม่หยุด” องคุลิมาลได้ยินพระสุรเสียงอันแจ่มใส พระดำรัสที่คมคายเช่นนั้น ก็ได้คิด เกิดรู้สึกสำนึกผิดได้ทันที บังเกิดความเลื่อมใส จึงวางดาบ ทิ้งธนู สลัดแฉ่งโยนทิ้งลงเหวที่หุบเขา เข้าไปถวายบังคมพระยุคลบาทของพระพุทธองค์ กราบทูลขอบวชในพระพุทธศาสนา พระพุทธองค์ทรงอนุญาตให้บวชเป็นภิกษุด้วย เอหิภิกขุอุปสัมปทา โดยได้ทรงพิจารณาเห็นว่า องคุลิมาลถึงพร้อมด้วยอุปนิสัย และได้เคยถวายภัณฑะ คือ บริหารแปด แก่ท่านผู้มีศีลในปางก่อน ต่อจากนั้นพระบรมศาสดาก็เสด็จพาองคุลิมาลภิกษุไปสู่พระเชตะวันมหาวิหาร ณ กรุงสาวัตถี

จากตัวอย่างเรื่ององคุลิมาลสูตร ท้ายมากกล่าว แสดงว่า พระพุทธองค์ทรงพิจารณาตรวจสอบภูมิหลังของผู้ที่จะทรงเทศนาสั่งสอนก่อน นั่นก็คือ การวิเคราะห์ผู้ฟังก่อนพูดตามหลักการทางวาทวิทยา ที่สอนกันอยู่ในปัจจุบัน แต่พระพุทธองค์ยังทรงเหนือกว่านั้น คือ ทรงตรวจสอบภูมิหน้าหรืออนาคตของบุคคลนั้นๆ ด้วยว่าจะจะเป็นไปเช่นไร เพื่อที่พระองค์จะทรงโปรดอย่างไร เพียงใดทั้งยังทรงพิจารณาถึงโอกาสและจังหวะเวลาที่เหมาะสมที่ควรเพื่อการเทศนาธรรมโปรดผู้นั้นๆ ให้เหมาะสมด้วย ดังแสดงในตัวอย่างเรื่อง องคุลิมาล นั้น

พุทธลีลาในการสอนของพระบรมศาสดาดังกล่าวตั้งแต่เบื้องต้นมานั้น แสดงให้ประจักษ์ชัดว่าบริบูรณ์พร้อมทั้งศิลปวิธี และกลวิธีในการสอน ตลอดถึงการเตรียมตัวของผู้พูด อันได้แก่การวิเคราะห์ผู้ฟังรวมทั้งโอกาสและจังหวะเวลาก่อนการพูดดังกล่าวแล้ว แต่ยังมีประเด็นสำคัญที่น่าหยิบยกมาพิจารณานั้นก็คือ ประเด็นที่เกี่ยวกับตัวผู้พูด ซึ่งเป็นองค์ประกอบสำคัญในการสอน หรือการพูดต่อชุมชน ผู้พูดจะสามารถสร้างความเลื่อมใสศรัทธาหรือความประทับใจให้แก่ผู้ฟังตั้งแต่เริ่มปรากฏกายให้เห็นในวินาทีแรก และตลอดช่วงเวลาของการพูดได้หรือไม่ เพียงใดเป็นสิ่งที่ผู้พูดต้องคำนึงถึงและพยายามสร้างให้บังเกิดในตนเอง เพื่อความสำเร็จผลอันไพบูลย์ในการพูดของตน สิ่งนั้นก็ คือ บุคลิกภาพ หรือบุคลิกลักษณะ นั่นเอง

สมเด็จพระผู้มีพระภาค นอกจากจะทรงมีพระอัจฉริยภาพในการแสดงธรรม และสั่งสอนพุทธบริษัทด้วยพุทธลีลาการสอน จนได้รับการถวายพระนาม “พระบรมศาสดาของโลก” ด้วยทรงเป็นบรมครูทั้งของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย ทั้งยังได้รับการยกย่องว่าเป็น “นักพูดเอกของโลก” พระองค์หนึ่งด้วย พระองค์เองก่อนตรัสรู้พระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณเป็นพระพุทธเจ้า ตั้งแต่ยังทรง

เป็นเจ้าของสิทธิธัตถะ ทรงมีมหาบุรุษลักษณะ^{๓๒} คือ ลักษณะของมหาบุรุษ ๓๒ ประการมาในมหาปทานสูตร แห่งที่ฌนิกาย มหาวรรค และลักขณสูตร แห่งที่ฌนิกาย ปาฏิกวรรค พระสูตรต้นตปิฎก โดยย่อคือ ๑. สุปติฎฐิตปาโท มีฝ่าพระบาทราบเสมอกัน ๒. เหนือฐาปาตเลสุ จกฺกานิ ชาตานิ ลายพื้นพระบาทเป็นจักร ๓. อายตปณฺธิ มีสันพระบาทยาว (ถ้าแบ่ง ๔ พระขงมีตั้งอยู่ในส่วนที่ ๓) ฯลฯ มหาบุรุษลักษณะของพระพุทธเจ้า หรือตั้งแต่ยังทรงเป็น เจ้าชายสิทธิธัตถะนั้น อาจนำคำ “บุคลิกลักษณะ” ซึ่งหมายถึง ลักษณะจำเพาะตัวของแต่ละคน^{๓๓} มาเป็นแนวเทียบเพื่อให้เข้าใจถึงปัจจัยสำคัญสำหรับการพูดในที่ชุมนุมชนซึ่งก็คือ บุคลิกลักษณะ และ “บุคลิภาพ” ซึ่ง หมายถึง สภาพนิสัยจำเพาะคน^{๓๔} แต่ในวิชาจิตวิทยาอธิบายคำบุคลิภาพหรือบุคลิกลักษณะ ว่าหมายถึง “ลักษณะประจำตัวและวิธีแสดงออกโดยนัยแห่งระบบจิตและระบบกาย ซึ่งเผยให้เห็นแนวทางการปรับตัวของบุคคลต่อสิ่งแวดล้อม”^{๓๕} และบุคลิภาพของคนเราอาจแบ่งได้เป็น สองส่วน คือบุคลิภาพภายนอก ซึ่งได้แก่ รูปร่าง หน้าตา กิริยาท่าทาง การแต่งกาย และเสียงกับการพูด และบุคลิภาพภายใน ซึ่งได้แก่ ความเชื่อมั่นในตนเอง ความคิดริเริ่ม ความซื่อสัตย์ ความจริงใจ^{๓๖} ฯลฯ พระพุทธเจ้าทรงได้รับยกย่องว่าทรงเป็น “บรมศาสดา” และ “นักพูดเอก” ของโลกนั้น นอกจากทรงมีศิลป์วิธอันได้แก่ พุทธลีลาในการสอน และกลวิธีอันได้แก่วิธีการแสดงธรรมและสั่งสอนพุทธบริษัทด้วยวิธีการต่างๆ อาทิ การบรรยาย การสนทนา การตอบปัญหา ดังกล่าวแล้วข้างต้น มหาบุรุษลักษณะ หรือบุคลิภาพภายนอกของพระองค์เป็นปัจจัยสำคัญอย่างหนึ่งที่จูงใจผู้ฟังให้เกิดศรัทธาปสาทะ และยินดีอุทิศตนเข้าบวชในพระพุทธศาสนาเป็นพุทธสาวกของพระองค์นับจำนวนทวีขึ้นตามลำดับ

มหาบุรุษลักษณะทั้ง ๓๒ ประการนั้น หากจะยกมากล่าวบางลักษณะ เช่น พรหมชุตโต พระกายตั้งตรงดุจท้าวมหาพรหม สุวณฺณวณฺโณ มีฉวีวรรณดุจสีทอง อภินิเลตโต พระเนตรดำสนิท สมทนต์ พระทนต์ เรียบเสมอกัน พรหมสโร กรวิกภาณิ พระสุรเสียงดุจท้าวมหาพรหม ตรัสมีสำเนียงดุจนกการเวก เหล่านี้ เราอาจนึกเห็นภาพของพระองค์ น่าจะตรงกับคำว่า “พระสมณโคดม พระรูปโฉมงามสง่า น่าเลื่อมใส พระฉวีผุดผ่องยองใย พระสุรเสียงแจ่มใสก้องกังวานปานท้าวมหาพรหม”

พระรูปโฉมของพระพุทธองค์เป็นที่ชื่นชมโสมนัสแก่ผู้ที่ได้พบเห็น จนถึงกับหลงใหลในพระองค์ ดังมีเรื่องเล่าว่า

^{๓๒} ดูรายละเอียดใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๓๐๒-๓๐๔.

^{๓๓} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๔, หน้า ๖๗๖.

^{๓๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๗๖.

^{๓๕} มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, คู่มือเรียนจิตวิทยาทั่วไป, (เชียงใหม่: มิตรนราการพิมพ์, ๒๕๑๘), หน้า ๓๔๐.

^{๓๖} ประสงค์ ราชณสุข, การพูดเพื่อประสิทธิผล, หน้า ๑๓๕.

พระมหาสาวกองค์หนึ่งนามว่า พระวักลี เป็นบุตรพราหมณ์ชาวพระนครสาวัตถี เรียนจบไตรเพทตามลัทธิพราหมณ์ บวชในพระพุทธศาสนา ด้วยความอยากเห็นพระรูปพระโฉมของพระศาสดา ครั้นบวชแล้วก็คอยติดตามดูพระองค์ตลอดเวลาจนไม่เป็นอันเจริญภาวนา พระพุทธเจ้าทรงรอเวลาให้ญาณของเธอสุกงอม ครั้นแล้วก็ตรัสเตือนเธอว่า “จะมีประโยชน์อะไรที่ได้เห็นกายเปื่อยเน่านี้ ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นเห็นเรา” ดังนี้เป็นต้น และทรงสอนต่อไปด้วยอุบายวิธี จนในที่สุดพระวักลี ก็ได้สำเร็จพระอรหัต และต่อมาได้รับยกย่องจากพระศาสดาว่าเป็นเอตทัคคะ ในทางศรัทธาวิมุต คือ หลุดพ้นด้วยศรัทธา^{๓๗}

พระรูปพระโฉมอันงามสง่าของพระพุทธเจ้าเป็นที่พอตาพึงใจของผู้ที่มีโอกาสเข้าเฝ้ากันทั่วหน้า ดังตัวอย่างของพระวักลี ที่ยกมากล่าวข้างต้น และยังได้ฟังพระสุรเสียงของพระองค์ด้วยแล้ว จะยิ่งเกิดความประทับใจเพิ่มขึ้น เพราะพระพุทธเจ้าทรงมีพระสุรเสียงไพเราะ สามารถโน้มน้าวจิตใจของผู้ฟังให้คล้อยตามพระดำรัสได้โดยง่าย ดังคำของอุตรมาณพ^{๓๘} ที่ว่า “ท่านพระโคตมพระองค์นั้น ทรงมีพระสุรเสียงกึกก้องเปล่งออกจากพระโอษฐ์ประกอบด้วยองค์ ๘ ประการคือ นุ่มนวล ๑ ฟังชัดเจน ๑ ไพเราะ ๑ ฟังง่าย ๑ กลมกล่อม ๑ ไม่พร่า ๑ ลุ่มลึก ๑ มีกังวาน ๑” เมื่อใดที่พระพุทธองค์ตรัส จะทรงมีพระวาจาสุภาพ นุ่มนวล อย่างคำชมของจังกิพราหมณ์^{๓๙} ที่ว่า “พระสมณโคตม มีพระวาจาไพเราะ รู้จักตรัสถ้อยคำได้งดงาม มีพระวาจาสุภาพสละสลวย ไม่มีโทษ ยังผู้ฟังให้เข้าใจเนื้อหาได้ชัดแจ้ง”

พระรูปโฉมและพระสุรเสียงของพระพุทธเจ้าที่ประทับใจประทับใจของพุทธบริษัททั้งหลายนั้น ก็คือ บุคลิกลักษณะ หรือบุคลิกภาพภายนอก อันเป็นปัจจัยสำคัญของนักพูด หรือการพูดในที่ชุมนุมชน ส่วนบุคลิกภาพภายใน อาทิ ความเชื่อมั่นในตนเอง ความคิดริเริ่ม ความจริงใจ ความช่างสังเกต และอื่นๆ ตามหลักการของวาทวิทยาในปัจจุบันนี้ สำหรับพระพุทธองค์ทรงมีอยู่เพียบพร้อมแล้ว เมื่อผนวกกับบุคลิกภาพภายนอก คือพระวรกายอันสง่างาม และพระสุรเสียงไพเราะ นุ่มนวลแล้ว ย่อมเป็นดัง “เสน่ห์” ที่ผูกใจผู้ฟังให้เลื่อมใสศรัทธา และพร้อมที่จะน้อมนำธรรมของพระพุทธองค์เข้ามาชำระจิตตามระดับปัญญาของแต่ละบุคคล กอปรกับพุทธลีลาในการสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้า ซึ่ง “แจ่มแจ้ง จูงใจ หาญกล้า ร่าเริง” นั้น ทำให้ทรงมีพุทธสาวกเพิ่มขึ้นๆ และการเผยแผ่พระพุทธศาสนาที่พระองค์เป็นพระศาสดาก็แผ่ไพศาลไปยัคนานาแคว้น และพัฒนามั่นคงยืนยาวมาจนปัจจุบัน

^{๓๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๓๕๗.

^{๓๘} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๘๘/๔๘๑.

^{๓๙} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๘๗/๔๘๑.

ข) พุทธวิธีในการพูด

สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงได้รับการยกย่องจากปราชญ์ทั้งหลายในโลกว่า “พระพุทธองค์เป็นนักพูดชั้นเอกของโลก”^{๔๐} การที่พระพุทธองค์ทรงได้รับการยกย่องเช่นนี้ เพราะหลังจากที่พระองค์ตรัสรู้ เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า คือทรงรู้สัจธรรมด้วยพระองค์เองแล้ว และมีสาวกที่รู้ธรรมตามพระองค์ ซึ่งยังมีจำนวนน้อยอยู่เพราะเพิ่งเริ่มประกาศคำสอนใหม่ๆ แต่ด้วยพระมหากรุณาในเพื่อนมนุษย์ที่ตกอยู่ในความทุกข์ความเดือดร้อน และทรงหวังจะปลดปล่อยให้หมดไปจากสังคัมพระพุทธองค์จึงตรัสบอกให้พระสงฆ์สาวกทั้งหลายพากันไปประกาศธรรมแก่ประชาชน เพื่อประโยชน์ เพื่อความสุขแก่มหาชน เพื่อความเกื้อกูล เพื่อความสุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย แต่อย่าไปทางเดียวกันถึงสองรูป ดังคำตรัสตอนหนึ่งในมหารวรรค วินยปิฎก พระไตรปิฎก เล่มที่ ๔ ว่า

พวกเขาจงแสดงธรรมให้ดังงามในเบื้องต้น ให้ดังงามในท่ามกลาง ให้ดังงามในที่สุด จงประกาศพรหมจรรย์ให้เป็นไปพร้อม ทั้งอรรถ ทั้งพยัญชนะ ให้บริสุทธิ์บริบูรณ์สิ้นเชิงสัตว์ทั้งหลายที่เป็นผู้มีธุลีในดวงตาเพียงเล็กน้อยยังมีอยู่ สัตว์พวกย่อมเสื่อมจากคุณที่ควรได้ เพราะไม่ได้ฟังธรรม สัตว์ผู้รู้ทั่วถึงธรรมจักมีเป็นแน่ แม้เราเองก็จักไปยังตำบลอุรุเวลาเสนานิคม เพื่อแสดงธรรมเหมือนกัน^{๔๑}

จากคำตรัสของพระพุทธองค์นี้ แสดงว่าพระพุทธองค์ และสาวกทั้งหลายจาริกไปแสดงธรรมเพื่อประโยชน์ และความสุขของเพื่อนมนุษย์ ไม่ใช่ทำไปเพราะหวังอามิสสินจ้างรางวัล พระพุทธองค์และพระสาวกผู้บริสุทธิ์ทั้งหลายโลกจึงยกย่องว่า ท่านเป็นนักพูดผู้ยิ่งใหญ่ เฉพาะพระพุทธองค์ทรงได้รับคำกล่าวยกย่องว่า “พระพุทธองค์เป็นนักพูดชั้นเอกของโลก”

พระพุทธพจน์ทั้งหมดของพระผู้มีพระภาคเจ้าที่ทรงแสดงไว้ อาจพิจารณาได้ว่ามีอยู่ ๒ ประการ คือ หลักการ และวิธีการ ดังต่อไปนี้

๑) หลักการ

หลักการ คือ สาระสำคัญที่ยึดถือเป็นแนวปฏิบัติ หลักการในการพูดของพระพุทธองค์ อาจแยกเป็นหลักการทั่วไปกับหลักการเฉพาะ

ก) หลักการทั่วไป พระผู้มีพระภาคได้ทรงวางแบบแผนหลักธรรมหรือคำพูดคำสั่งสอนของพระองค์ไว้ เรียกว่า “นวัคคัสตฤศาสน” ซึ่ง พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้สรุปไว้ในพจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์ไว้ว่า นวัคคัสตฤศาสน คำสอนของพระศาสดามือองค์ ๙ พุทธพจน์มีองค์ประกอบ ๙ อย่าง หรือส่วนประกอบ ๙ อย่างที่เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้า^{๔๒}

(๑) สุตตะ (พระสูตรทั้งหลาย รวมทั้งพระวินยปิฎก และนิทเทส)

^{๔๐} จักรภัทร จิรัฏฐธรรม, หลักการพูดของพระพุทธองค์, หน้า คำนำ.

^{๔๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗-๘.

^{๔๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๑๕๖.

(๒) เคยยะ (ความที่มีร้อยแก้วและร้อยกรองผสมกันได้แก่ พระสูตรที่มีคาถาทั้งหมด)

(๓) เวยยาकरणะ (ไวยากรณ์ คือความร้อยแก้วล้วน ได้แก่พระอภิธรรมปิฎกทั้งหมด และพระสูตรที่ไม่มีคาถา เป็นต้น)

(๔) คาถา (ความร้อยกรองล้วน เช่น ธรรมบท เถรคาถา เถรีคาถา เป็นต้น)

(๕) อุทาน (ได้แก่ พระคาถาพุทธอุทาน ๘๒ สูตร)

(๖) อิติวุตตกะ (พระสูตรที่เรียกว่า อิติวุตตกะ ๑๑๐ สูตร)

(๗) ชาตกะ (ชาตก ๕๕๐ เรื่อง)

(๘) อัปภูตธรรม (เรื่องอัศจรรย์ คือพระสูตรที่กล่าวถึงข้ออัศจรรย์ต่างๆ)

(๙) เวทลละ (พระสูตรแบบถามตอบที่ให้เกิดความรู้ และความพอใจแล้ว ชักถามยิ่งๆขึ้นไป เช่น จุฬเวทลสูตร มหาเวทลสูตร เป็นต้น)

ข) หลักการเฉพาะ พระพุทธเจ้าทรงมีหลักการเฉพาะในการตรัสวาจาของพระองค์ ดังปรากฏในอภยราชกุมารสูตรดังนี้

สมัยหนึ่งพระผู้มีพระภาคประทับ ณ เวฬุวนาราม ใกล้กรุงราชคฤห์ อภยราชกุมารไปหา นิครนถนาฏบุตร เจ้าลัทธิเดียรฉัตรที่ไม่ชอบใจในพระบรมศาสดา เพราะศรัทธามหาชนของตนเองห่างเหินไป จึงแต่งปัญหาข้อหนึ่งเป็นโอวาทวิภาษาคือปัญหาวนเวียน ไม่มีใครสามารถแก้ได้ ปัญหานี้ครนถใช้เวลา ๔ เดือน จึงคิดออกและยู่ให้อภยราชกุมารเรียนปัญหานั้นจนแตกฉาน เพื่อจะได้ส่งไปโต้วาทะกับพระผู้มีพระภาคเจ้า หากพระกุมารชนะก็จะได้รับการยกย่องจากมหาชน นิครนถนาฏบุตร ได้ยู่ยังอภยราชกุมารว่า ขอเชิญพระองค์เสด็จเข้าไปถามพระสมณโคดมว่า “ข้าแต่พระตถาคต จะไม่พึงตรัสพระวาจาอันไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่ชอบใจของผู้อื่น บ้างหรือหนอ ถ้าสมณโคดมทรงพยากรณ์ว่า ตถาคตไม่พึงกล่าววาจาอันไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่ชอบใจของผู้อื่น ก็ให้ทูลต่อว่า ทำไมพระองค์จึงทรงพยากรณ์เทวทัตว่า เทวทัตจักเกิดในนรก ตั้งอยู่สืบหนึ่งกับ เพราะพระวาจานั้นพระเทวทัตจึงโกรธ เสียใจ เมื่อพระสมณโคดมถูกถามปัญหาสองเงื่อนไขแล้ว จะกลืนไม่เข้า คายไม่ออก จะต้องยอมแพ้ต่อคำถามของพระองค์อย่างแน่นอน^{๔๓}

ฝ่ายพระกุมารยังไม่ทราบอานุภาพแห่งสัพพัญญุตญาณ จึงตั้งใจเรียนปัญหาจนชำนาญ เพื่อจะได้ไปโต้วาทะกับพระพุทธรองค์ วันรุ่งขึ้นได้เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้า ซึ่งเสด็จมาฉัน

^{๔๓} พระครูนิพนธ์โกวิท (โพธิ์ศรี จันทสโร), “การประยุกต์ใช้วาจาสุภาษิตในมงคลสูตรกับสังคมไทยปัจจุบัน”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๒-๔.

ภัตตาคารในพระราชวัง ทูลถามปัญหาที่จำมาจากนิพนธ์ต่อพระผู้มีพระภาคเจ้า พระพุทธองค์ตรัสว่า “ดูก่อนราชกุมาร ในปัญหาข้อนี้ จะวิสันนาโดยส่วนเดียวมิได้ สมมติว่าเด็กทารกไม่รู้จักช่วยเหลือตัวเองเอากิ่งไม้ หรือก้อนหินใส่เข้าไปในปากแล้วเอาออกไม่ได้ พระองค์จะทรงทำอย่างไรเล่า”

อภัยราชกุมารทูลว่า “จะต้องหาทางเอาไม้หรือหินออกมาให้ได้ แม้ว่าเด็กคนนั้นจะเจ็บปวด ไม่ยอมให้เอาออกก็ตาม”

พระบรมศาสดาตรัสต่อว่า

ดูก่อนราชกุมาร ตถาคตรู้ว่าจาที่ไม่จริง ไม่แท้ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ และวาจานั้นไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่ชอบใจของคนอื่น ตถาคตไม่กล่าววาจานั้น วาจาที่จริง ที่แท้ แต่ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ และวาจานั้นไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่ชอบใจของคนอื่น ตถาคตไม่กล่าววาจานั้น วาจาที่จริง ที่แท้ และประกอบด้วยประโยชน์ แต่วาจานั้นไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่ชอบใจของคนอื่น ในข้อนั้น ตถาคตรู้กาลที่จะกล่าววาจานั้น วาจาที่ไม่จริง ไม่แท้ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ แต่วาจานั้นเป็นที่รัก เป็นที่ชอบใจของคนอื่น ตถาคตไม่กล่าววาจานั้น วาจาที่จริง ที่แท้ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ แต่วาจานั้นเป็นที่รัก เป็นที่ชอบใจของคนอื่น ตถาคตไม่กล่าววาจานั้น วาจาที่จริง ที่แท้ ที่ประกอบด้วยประโยชน์ และวาจานั้นเป็นที่รัก เป็นที่ชอบใจของคนอื่น ในข้อนั้น ตถาคตรู้กาลที่จะกล่าววาจานั้น ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะตถาคตมีความเอ็นดูในหมู่สัตว์ทั้งหลาย^{๔๔}

ต่อมาเมื่ออภัยราชกุมารทูลถามปัญหาที่เรียนมา ไม่ว่าจะลึกซึ้งเพียงไร พระพุทธองค์ก็ทรงตอบได้ ทำให้พระกุมารสงสัยว่า ทำไมพระพุทธองค์จึงทรงรู้ไปหมดทุกอย่าง จึงทูลถามว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เหล่าชนผู้ถือตัวว่าเป็นบัณฑิตเข้ามาถามปัญหาที่ยุ่งยากและลึกซึ้งกับพระองค์กันจำนวนมาก การพยากรณ์ปัญหาของบัณฑิตเหล่านั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสด้วยพระหฤทัยไว้มาก่อนว่า บัณฑิตทั้งหลายจักเข้ามาเฝ้าเราแล้วทูลถามอย่างนี้ เราจะต้องพยากรณ์อย่างนี้ หรือว่าคำพยากรณ์นั้นมาปรากฏแจ่มแจ้งแก่พระตถาคตโดยทันที พระเจ้าข้า”

พระบรมศาสดาตรัสว่า “ดูก่อนราชกุมาร ตถาคตขอถามกลับพระองค์บ้าง พระองค์จะสำคัญความข้อนี้เป็นไฉน พระองค์เป็นผู้ชำนาญและฉลาดในส่วนต่างๆของรถทุกอย่าง เมื่อมีผู้เข้ามาถามให้พระองค์อธิบายรายละเอียด เกี่ยวกับบางส่วนของรถที่เขาไม่เข้าใจ พระองค์ได้ตรึกด้วยใจไว้มาก่อนว่า จะต้องตอบอย่างไร หรือว่าเข้าใจแจ่มแจ้งอยู่แล้ว โดยไม่ต้องเตรียมตัวตอบคำถาม”

อภัยราชกุมารกราบทูลว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เพราะหม่อมฉันเป็นทหารรถผู้ชำนาญในเรื่องรถ ฉลาดในส่วนประกอบต่างๆของรถ ฉะนั้นการพยากรณ์ปัญหานั้น แจ่มแจ้งแก่หม่อมฉันทันที โดยไม่ต้องเตรียมคำตอบเลย”

^{๔๔} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๘๖/๘๗-๘๘.

พระบรมศาสดา ตรัสว่า “ฉันทันเหมือนกันราชกุมาร เหล่าบัณฑิตนักปราชญ์ที่เข้ามาถาม ตถาคตถึงปัญหาต่างๆ ตถาคตย่อมตอบได้ทันที โดยไม่ต้องเตรียมตัวไว้ล่วงหน้าเพราะตถาคต แห่งตลอดในธรรมทั้งหลาย การพยากรณ์ปัญหาจึงแจ่มแจ้งกับเรา ตถาคตโดยทันที”

เมื่ออภัยราชกุมารได้ทราบถึงพระพุทธานุญาต อันไม่มีประมาณเช่นนั้นแล้วจึงยอมรับนับถือ พระพุทธรองค์เป็นบรมศาสดาที่ไม่มีศาสดาใดยิ่งกว่า ทรงประกาศตนเป็นอุบาสกตลอดชีวิต พระ วาจาของพระตถาคตเจ้าที่ทรงกล่าวแก่อภัยราชกุมาร เฉพาะตอนที่ว่า “วาจาที่ไม่จริง ไม่แท้ ... วาจาที่จริง ที่แท้...” นั้นเป็นเกณฑ์หรือหลักการเฉพาะในการตรัสของพระพุทธรองค์

๒) วิธีการ

วิธีการ คือ วิธีปฏิบัติตามหลักที่วางไว้ พระพุทธเจ้าทรงมีหลักการทั่วไปที่ปรากฏใน พระไตรปิฎกในรูปแบบ นวังกส์ตฤศาสน์ พระวาจาของพระองค์จึงมีความชัดเจน เนื้อหาดีมี สารประโยชน์ต่อทุกคน ซึ่งสามารถส่งผลกระทบต่อส่วนรวม และนำไปสู่ผลในเชิงสร้างสรรค์คุณประโยชน์ ให้แก่ประเทศชาติ ดังพุทธพจน์ที่ว่า “คำพูดที่มีประโยชน์คำเดียว คนฟังแล้วสงบระงับได้ ย่อมดีกว่า คำพูดที่ไร้ประโยชน์ตั้งพันคำ”^{๔๕}

นอกจากพระผู้มีพระภาคจะทรงมีหลักการทั่วไปแล้ว ยังทรงมีหลักการเฉพาะดัง ปรากฏในพระดำรัสของพระองค์กับอภัยราชกุมาร ในอภัยราชกุมารสูตรนั้น ซึ่งแสดงว่า พระองค์ทรง มีเกณฑ์แน่นอนและชัดเจนในการตรัสแก่บุคคลทั้งหลาย หลักการของพระพุทธรองค์เป็นดังแนวทาง ของวิธีการที่ทรงใช้วาจาในการแสดงธรรมหรือสั่งสอน ดังปรากฏให้เห็นเป็นลำดับต่อไปนี้

ก) การวิเคราะห์ก่อนการใช้วาจา

พระพุทธเจ้าก่อนจะทรงสั่งสอนหรือตรัสกับผู้ใดพระองค์จะทรงวิเคราะห์และ กำหนดแผนการไว้ล่วงหน้า ดังจะเห็นได้ว่า ในการประกาศธรรมของพระพุทธเจ้า จะทรงพิจารณาว่า ควรไปโปรดใครก่อน เมื่อตรัสรู้ใหม่ๆ ได้เสด็จไปโปรดปัญจวัคคีย์ก่อนผู้อื่น ทั้งนี้อาจเพราะทรง วิเคราะห์ว่าเป็นผู้ไฝ่ธรรม มีอุปนิสัยอยู่แล้ว เป็นบุคคลประเภทอุคฆตัตถัญญ หรือเปรียบดั่งบัวบานพ้น น้ำ รอสัมผัสแสงอาทิตย์ก็จะบานในวันนี้ ต่อจากนั้นก็ไปโปรด ยสกุมาร พร้อมทั้งเศรษฐีผู้บิดาและ ญาติมิตร ต่อไปได้เสด็จไปโปรดชฎิล ๓ พี่น้อง พร้อมทั้งบริวารทั้งพัน โดยเริ่มที่ชฎิลคนพี่ใหญ่เสียก่อน แล้วนำชฎิลเหล่านี้ ผู้กลายเป็นสาวกแล้วเข้าสู่กรุงราชคฤห์ ประกาศธรรม ณ พระนครนั้น ได้ พระราชาเป็นสาวกเป็นอันว่าพอเริ่มต้นประกาศพระศาสนา ก็ได้ทั้งนักบวชผู้ใหญ่ เศรษฐีและ พระราชา จึงทำให้การประกาศพระศาสนาได้ผลดีและรวดเร็ว อันแสดงถึงพระปรีชาญาณของ พระองค์ด้วยในการบำเพ็ญพุทธกิจประจำวัน พระองค์ก็ทรงสอดส่องพิจารณาบุคคลผู้ควรโปรดในวัน นั้นก่อนเวลารุ่งสาง และเสด็จไปโปรดในตอนเช้า ดังตัวอย่างการโปรดโจรงคูลิมาล เพราะทรง วิเคราะห์แล้วว่าเป็นผู้มีอุปนิสัยพอที่จะโปรดให้บรรลุมรรคผลได้ ดังปรากฏในอังคุลิมาลสูตรนั้น หรือ

^{๔๕} ชู.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๐๐/๖๑.

การโปรดพระวักกิลี ผู้หลงใหลในพระรูปโฉมของพระองค์ พระองค์ก็ทรงพิจารณาแล้วว่าเป็นผู้ที่สามารถจะบรรลุธรรมผลได้เช่นเดียวกัน จึงทรงรอเวลาที่เหมาะสมควรแล้ว จึงตรัสให้สติแก่พระวักกิลี ทำให้พระวักกิลีได้สติสำนึกตน เร่งปฏิบัติธรรมจนบรรลุผลสำเร็จ เหล่านี้แสดงว่าพระพุทธองค์ทรงมีวิธีการในการแสดงธรรมหรือใช้พระวาจาต่อบุคคลทั้งหลาย นั่นคือ การวิเคราะห์ก่อนการพูดหรือการใช้วาจาตนเอง

หากจะพิจารณาหลักธรรมข้อสัปปริสธรรม ๗ ซึ่งหมายถึง ธรรมของสัตบุรุษ หรือคุณสมบัติของคนดีที่มีองค์ธรรม ๗ ประการ ได้แก่ ความรู้จักเหตุ (อัมมัญญา) ความรู้จักผล (อัตถัญญา) ความรู้จักตน (อัตตัญญา) ความรู้จักประมาณ (มัตตัญญา) ความรู้จักเวลา (กาลัญญา) ความรู้จักชุมชน (ปริสสัญญา) และความรู้จักบุคคล (บุคคลัญญา)^{๔๖} ทั้ง ๗ ประการนี้เป็นธรรมที่พระพุทธองค์ทรงประมวลไว้เพื่อการประพาดิตนเป็นคนดี หากพิจารณาดูจะเห็นว่าเป็นวิธีการที่พระพุทธองค์ทรงวางเป็นแนวทางไว้ในการวิเคราะห์ก่อนจะสั่งสอนหรือกล่าววาจากับผู้ใด ถ้าได้วิเคราะห์ตามหลักทั้ง ๗ ประการนั้น หรืออาจไม่ครบทั้งหมด แต่ก็มีหลักในการพิจารณา ย่อมทำให้ประสบความสำเร็จในการพูดแต่ละครั้ง ผู้วิจัยเห็นว่าหลักสัปปริสธรรมเป็นวิธีการหรือกลวิธีที่ลึกซึ้ง ประการหนึ่งที่พระพุทธองค์ทรงใช้วิเคราะห์ก่อนทรงสั่งสอนหรือแสดงธรรมต่อบุคคลทั่วไป

ข) การดำเนินเนื้อหา

พระผู้มีพระภาคทรงมีวิธีการดำเนินเนื้อหาในการพูดหรือสั่งสอนดังนี้

ค) อารัมภกถา

พระพุทธองค์จะทรงเริ่มต้นการพูด หรืออารัมภกถาด้วยการกล่าวทักทาย ผู้ที่ตรัสด้วยดังเช่น “ดูก่อน ราชกุมาร ตถาคตรู้วาจาที่ไม่จริง...” (ในอภยราชกุมารสูตร)^{๔๗}

ในมธุปนิสสสูตร ทันทปาณิศากยได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า พระองค์มีปกติกล่าวอย่างไร บอกอย่างไร พระพุทธองค์ตรัสตอบว่า “ผู้มีอายุ บุคคลมีปกติกล่าวอย่างใดจึงไม่ได้ถึงกับใครๆในโลก พร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดา และมนุษย์แล้วดำรงอยู่ในโลก... เรามีปกติกล่าวอย่างนั้น บอกอย่างนั้นโดยประการนั้น”^{๔๘} จากตัวอย่างที่ยกมาข้างต้น คำว่า ดูก่อนราชกุมารและผู้มีอายุ เป็นคำกล่าวทักทายผู้ฟังของพระพุทธองค์ก่อนจะตรัสต่อไป

^{๔๖} ดูรายละเอียดใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๔๓๒.

^{๔๗} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๘๖/๘๗-๘๘.

^{๔๘} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๙๙/๒๐๙.

๒) รูปแบบการแสดงเนื้อหา

พระพุทธองค์ทรงมีวิธีดำเนินเนื้อหาของเรื่องที่ทรงกล่าวหรือสั่งสอน โดยใช้รูปแบบของการสนทนา การบรรยาย การตอบปัญหา และการวางกฎข้อบังคับ^{๔๙} ดังตัวอย่างเรื่อง ชราสูตร คือ พระสูตรที่ว่าด้วยชรา ที่มีเทวดาตั้งปัญหาถามพระพุทธองค์ ๔ ข้อ และพระพุทธองค์ได้ตรัสตอบทั้ง ๔ ข้อมีความว่า

เทวดาทูลถามว่า อะไรเล่ายังประโยชน์ให้สำเร็จทราบเท่าชรา อะไรเล่าตั้งมั่นแล้วยังประโยชน์ให้สำเร็จ อะไรเล่าเป็นรัตนะของคนทั้งหลาย อะไรเล่าโจรลักไปไม่ได้ พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ศีลยังประโยชน์ให้สำเร็จทราบเท่าชรา ศรัทธาทั้งมั่นแล้วยังประโยชน์ให้สำเร็จ ปัญญาเป็นรัตนะของคนทั้งหลาย บุญอันโจรลักไปไม่ได้^{๕๐}

ตัวอย่างเรื่องชราสูตรนี้ เป็นวิธีตอบปัญหาแบบตรงไปตรงมา (เอ็กซ์พอยการณียปัญหา) ของพระพุทธเจ้าแก่เทวดาที่มาทูลถามปัญหา

๓) เคล็ดลับในการพูด

ในการบรรยายธรรมหรือกล่าววาจาของพระพุทธเจ้า พระองค์ทรงมี “เคล็ดลับ” ในการพูด ดังนี้

- ก) พูดจากสิ่งง่ายไปหายาก
- ข) พูดด้วยเนื้อหาที่มีความลุ่มลึกลงไปตามลำดับขั้น และมีความต่อเนื่องกันไปโดยตลอด
- ค) พูดให้เห็นด้วยตาประจักษ์ด้วยใจทันที อาจนำประสบการณ์ตรงมาแสดงให้เห็นชัดเจน

ง) พูดตรงเรื่อง

จ) พูดมีเหตุผล

ฉ) พูดพอดีสำหรับความเข้าใจของผู้ฟัง ไม่มาก ไม่น้อยเกินไป

ช) พูดแต่สิ่งที่เป็นประโยชน์และให้ความสุขแก่ผู้ฟัง^{๕๑}

๔) ลีลาการพูด

ในการพูดหรือการสอนของพระพุทธองค์ แต่ละครั้งทรงมุ่งให้เกิดประโยชน์สูงสุดแก่ผู้ฟัง ดังนั้น จึงทรงใช้ลีลาการพูดการสอนอย่างที่เรียกว่า ๔ ส.^{๕๒} ซึ่งได้แก่ สันทสสนา (ชี้แจงให้

^{๔๙}ดูรายละเอียดในข้อ ๔), หน้า ๑๐๑.

^{๕๐} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๕๑/๖๗.

^{๕๑}จักรภัทร จิรัฏฐธรรม, **หลักการพูดของพระพุทธองค์**, หน้า ๕๘-๕๙.

^{๕๒}ที.ส. (ไทย) ๙/๑๙๘/๑๖๑, อภ.อภ.ก. ๒๓/๑๐๑/๑๓๗.

ประจักษ์) สมาทปนา (พูดชักชวนให้คล้อยตาม) สมุตเตชนา (เร้าใจให้อาจหาญ) สัมปหังสนา (พูดให้เบิกบาน) หรือกล่าวสั้นๆว่า “แจ่มแจ้ง จูงใจ หาญกล้า ร่าเริง”

๕) เทคนิควิธีพูด

พระพุทธองค์ทรงมีเทคนิคหรือกุศโลบาย ประกอบการพูดการสอน เพื่อช่วยให้ผู้ฟังเข้าใจความได้ง่าย และชัดเจน ช่วยให้จำแม่นย่ำ เห็นจริงและเกิดความเพลิดเพลิน ทำให้เกิดรสในการเรียนการสอน ดังเทคนิควิธีต่อไปนี้

ก) การยกอุทาหรณ์ และการเล่านิทานประกอบการสอนหรือการสนทนาธรรมกับผู้ที่มาเข้าเฝ้าไว้มากมาย ดังจะเห็นได้จากการที่คัมภีร์ต่างๆ มีอุทาหรณ์และนิทานปรากฏอยู่ทั่วไป เฉพาะคัมภีร์ชาดกอย่างเดียวก็มีจำนวนทั้งหมดตามตัวเลขถั่วที่กล่าวในอรรถกถาทั้งหลายว่า ๕๕๐ ชาดก นับตรงเลขว่า ๕๔๗ ชาดก แต่คนไทยมักพูดตัวเลขแค่หลักร้อยว่า พระเจ้า ๕๐๐ ชาดก^{๕๓}

ข) การเปรียบเทียบกับข้ออุปมา คำอุปมาช่วยให้เรื่องที่ลึกซึ้งเข้าใจยากปรากฏความหมายเด่นชัดออกมาและเข้าใจง่ายขึ้น พระพุทธเจ้าทรงใช้ในการอธิบายสิ่งที่เป็นนามธรรมเปรียบเทียบกับสิ่งที่เป็นรูปธรรมให้เห็นเด่นชัด หรือแม้เปรียบเทียบเรื่องที่เป็นรูปธรรมด้วยข้ออุปมาแบบรูปธรรมก็ช่วยให้มีความหมายหนักแน่นยิ่งขึ้น เช่นตรัสว่า “ภูเขาศิลาล้วนเป็นแท่งทึบ ย่อมไม่หวั่นไหวด้วยแรงลมฉันใด บัณฑิตทั้งหลายย่อมไม่หวั่นไหวในเพราะคำนิพพาน และสรรเสริญฉันทัน^{๕๔}

ค) การใช้อุปกรณ์การสอน ในสมัยพุทธกาลย่อมไม่มีอุปกรณ์การสอนชนิดต่างๆ ที่จัดขึ้นไว้เพื่อการสอนโดยเฉพาะเหมือนสมัยปัจจุบันเพราะยังไม่มีการจัดการศึกษาอย่างเป็นระบบ หากจะใช้อุปกรณ์การสอนบ้าง ก็จะมีอาศัยวัตถุสิ่งของที่มีอยู่ตามธรรมชาติ หรือเครื่องใช้ต่างๆ ที่ผู้คนใช้ประกอบอาชีพกันอยู่แล้ว เช่น ยานพาหนะมีรถและเกวียน เป็นต้น พระพุทธเจ้าก็ทรงใช้อุปกรณ์การสอนในการแสดงธรรมเช่นกัน โดยใช้เครื่องมือเครื่องใช้ที่มีอยู่ตามธรรมชาตินั้นเองเป็นอุปกรณ์การสอน ในกรณีสอนผู้เรียนที่มีอายุน้อยจะต้องอาศัยความเข้าใจจากวัตถุที่เป็นรูปธรรมซึ่งจะทำให้เข้าใจได้ง่ายกว่านามธรรม พระองค์ก็จะสอนด้วยวัตถุสิ่งของ ดังมีปรากฏในจุฬารากุโลวาหสูตร^{๕๕} ว่า วันหนึ่งพระองค์เสด็จไปยังที่อยู่ของสามเณรราหุลว่า “ราหุล ราหุลเธอเห็นน้ำที่เหลืออยู่หน่อยหนึ่งในภาชนะนี้ไหม” สามเณรราหุลกราบทูลว่า เห็นพระเจ้าข้า จึงตรัสว่า “คนที่พูดเท็จทั้งที่รู้อยู่ ก็มีคุณธรรมแห่งความเป็นสมณะเหลืออยู่น้อยเหมือนกันน้ำนี้แหละ” แล้วทรงว่าภาชนะน้ำนั้นเสียตรัสถามว่า “เธอเห็นภาชนะที่คว่ำนี้ไหม” สามเณรตอบว่าเห็น จึงตรัสว่า “คนที่ไม่มี ความละอายในการพูดเท็จทั้งที่รู้อยู่ ความเป็นสมณะของเขาก็ชื่อว่าคว่ำไปหมดแล้วเหมือนกัน” และทรงหงายภาชนะนั้นขึ้นแล้วตรัสว่า บุคคลผู้ไม่มีความละอายในการพูดเท็จทั้งที่รู้อยู่คุณธรรมแห่งสมณะของเขาก็ว่างเปล่า

^{๕๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๘๓.

^{๕๔} ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๖/๒๕.

^{๕๕} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๒๕-๑๓๒/๑๒๓-๑๓๓.

เหมือนภาชนะน้ำนั้นเหมือนกัน” ดังนี้ เป็นต้น ในการสอนสามเณรนี้ บางครั้งก็ทรงใช้วิธีการทายปัญหา ซึ่งจะช่วยให้เกิดความรู้สึกรักสนุกสำหรับเด็ก เช่น เรื่องสอนธรรมยาก แก่สามเณรโดยปรากฏในสามเณรปัญหสูตร^{๕๖} ว่า “อะไรเอ่ยมีอย่างเดียว? อะไรเอ่ยมีสองอย่าง? อะไรเอ่ย มีสามอย่าง? “ดังนี้ เป็นต้น

ง) การทำเป็นตัวอย่างหรือสาธิตให้ดู วิธีสอนที่ได้ผลดีที่สุดอย่างหนึ่งโดยเฉพาะในทางจริยธรรมก็คือ การที่ผู้สอนทำเป็นตัวอย่าง ซึ่งเป็นการสอนแบบไม่ต้องใช้คำพูด เป็นลักษณะการสาธิตให้ดู แต่ที่พระพุทธองค์ทรงปฏิบัตินั้นเป็นไปในลักษณะการทำให้ดูเป็นตัวอย่าง ครึ่งหนึ่งพระพุทธเจ้ามีพระอานนท์ตามเสด็จได้ทอดพระเนตรเห็นพระภิกษุรูปหนึ่งอาพาธเป็นโรคท้องร่วงนอนจมกองมูลและคูของตนอยู่ไม่มีผู้พยาบาลดูแลรักษาจึงเสด็จเข้าไปหาจัดการทำความสะอาดให้จัดหาที่นอนให้แล้วจึงสั่งให้ประชุมสงฆ์ และตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายว่า “พวกเธอไม่มีมารดา ไม่มีบิดา ถ้าพวกเธอไม่พยาบาลกันเอง ใครเล่าจักพยาบาล ผู้ใดคิดจะอุปัฏฐากเราผู้นั้นพึงพยาบาลภิกษุอาพาธเถิด”^{๕๗}

จ) การใช้ภาษาและความหมายของคำใหม่ วิธีนี้เป็นเรื่องความสามารถในการใช้ภาษาผสมกับปฏิภาณ จะเห็นว่าบางครั้งบุคคลที่เข้าเฝ้าบริภาษพระองค์ด้วยคำพูดต่างๆ ที่รุนแรงพระองค์ก็ทรงยอมรับคำบริภาษนั้นแล้วทรงแปลความหมายเสียใหม่ แล้วอธิบายให้เป็นเรื่องที่ฟังตาม เช่น กรณีของเวรัญชพราหมณ์และสีหเสนาบดีผู้รับแผนการทำลายมาจากนิครนถ์นาฏบุตร ในด้านการสอน หลักธรรมทั่วไป พระองค์ก็ทรงรับเอาศัพท์ที่มีอยู่เดิมในลัทธิศาสนาเก่ามาใช้เหมือนกัน แต่ทรงกำหนดความหมายเสียใหม่ และเป็นการทำให้มีการพิจารณาเปรียบเทียบด้วยว่าอย่างไรถูกอย่างไรผิดอย่างไร คำว่า พรหม, พราหมณ์, อริยะ, ยัญ, ตบะ, ไฟบูชายัญ เหล่านี้ซึ่งเป็นคำที่ใช้ในลัทธิที่เป็นศาสนาอื่น แต่มีใช้ในพระพุทธศาสนาด้วย แตกต่างกัน คือ ความหมายแปลกกันออกไปเป็นอย่างใหม่

ฉ) อุบายการเลือกคนและเลือกปฏิบัติเป็นรายบุคคล ในการประกาศเผยแผ่พระพุทธศาสนานั้น การเลือกคนถือว่าเป็นอุบายสำคัญอย่างหนึ่ง พระพุทธเจ้าเมื่อทรงตั้งพระทัยแน่วแน่ว่าจะเผยแผ่ธรรมะที่พระองค์ตรัสรู้นั้น พระองค์ก็ทรงเลือกคนก่อนว่าควรที่จะแสดงธรรมแก่ใครก่อนจะต้องคำนึงถึงพื้นฐานหรือภูมิปัญญาที่เป็นความรู้เดิมของผู้ฟังธรรมด้วย จึงจะทำให้บรรลุผลประโยชน์ตามเป้าหมาย ครั้งแรกทรงเลือกพระดาบสทั้งสอง แต่พระดาบสได้เสียชีวิตไปแล้ว จึงทรงเลือกบุคคลผู้สมควรอีกต่อไป จนกระทั่งเห็นว่าสมควรแสดงธรรมแก่พระปัญจวัคคีย์ทั้ง ๕ ก่อน เพราะท่านเหล่านี้มีปัญหาเคยสั่งสมมาสามารถที่จะตรัสรู้ตามได้จึงเสด็จไปแสดงธรรมแก่ปัญจวัคคีย์ก่อน และเริ่ม

^{๕๖} ชุ.ช. (ไทย) ๒๕/๔/๒-๓.

^{๕๗} ที.สี. (ไทย) ๙/๒๔๖/๘๒-๘๓.

ประกาศพระสัจธรรมตั้งแต่บัดนั้นเป็นต้นมาและก็ได้ผลตามที่คิดไว้นั้นจริง จะเห็นว่าพระองค์ทรงมีกุศโลบายในการประกาศเผยแผ่ที่ได้ผลดียิ่ง เพราะทรงเลือกบุคคลที่สมควรจะสดับธรรมก่อน

ข) การรู้จักจังหวะและโอกาส ผู้สอนหรือนักเผยแผ่ที่ดีจะต้องรู้จักใช้จังหวะและโอกาสให้เป็นประโยชน์ เมื่อยังไม่มีจังหวะและโอกาส เช่น ผู้เรียนยังไม่พร้อม อินทรีย์ยังไม่แก่กล้าพอ ก็ต้องอดทนรอเวลาและโอกาสก่อน แต่ก็ต้องคอยหาโอกาสอยู่เสมอ ไม่ทอดอาลัยหรือทอดทิ้งเสียก่อน หากเมื่อใดมีโอกาสดังกล่าวเข้าประชิดทันที ไม่ปล่อยให้ประโยชน์ผ่านเลยไปเปล่า เรื่องเช่นนี้พระพุทธเจ้าทรงเป็นแบบอย่างที่ดีมาก จะแสดงธรรมทุกครั้ง พระองค์ก็ทรงรอจังหวะและโอกาสเหมือนกันเช่น ครั้งหนึ่งในวันมาฆปุณณมี พระองค์ประทับอยู่ที่พระเวฬุวันมหาวิหาร พระสงฆ์สาวกจำนวน ๑,๒๕๐ รูปมาประชุมพร้อมกัน ณ ที่นั้นพระองค์เห็นว่าเป็นโอกาสที่เหมาะสม จึงแสดงโอวาทปาติโมกข์แก่พระสงฆ์เหล่านั้น เพื่อเป็นหลักการของพระพุทธศาสนาและให้พระสงฆ์นำไปปฏิบัติเป็นหลักยึดถือร่วมกันเพื่อให้เป็นไปในแนวเดียวกัน เพราะพระสงฆ์เหล่านั้นจำเป็นจะต้องแยกย้ายกันไปประกาศเผยแผ่พระศาสนา

ข) ความยืดหยุ่นในการใช้วิธีการ ถ้าผู้สอนสอนอย่างไม่มีอึดตาย ตัดต้นหามาจะทิวถี่เสีย ก็จะมีผลสำเร็จในการเรียนรู้เป็นสำคัญ แต่กลวิธีใดที่จะให้การสอนได้ผลดีที่สุดก็จะทรงใช้กลวิธีนั้น ไม่กลัวว่าจะเสียเกียรติไม่รู้สู้กว่าแพ้ บางคราวเมื่อเห็นสมควรแพ้ก็น้อมยอมแพ้เพื่อให้ผู้เรียนรู้สึกว่าเขาเก่ง บางคราวสมควรข่มก็ต้องข่ม บางครั้งสมควรโอนอ่อนผ่อนตามก็ยอมตาม เมื่อเห็นสมควรขัดก็ต้องขัด เห็นสมควรคล้อยตามก็ต้องคล้อย ขณะใดเห็นสมควรปลอบก็ต้องปลอบ ดังพระพุทธพจน์ที่ตรัสไว้ตอนหนึ่งว่า “ดูก่อนเกสึ เราย่อมฝึกบรูษที่ควรฝึกด้วยวิธีอ่อนละมุนละไมบ้าง ด้วยวิธีรุนแรงบ้าง ด้วยวิธีที่ทั้งอ่อนละมุนละไมและทั้งรุนแรงบ้าง...ถ้าฝึกด้วยวิธีการเหล่านี้ไม่ได้ก็จะฆ่าเสีย คือ ไม่ว่ากล่าวสั่งสอน”^{๕๘}

ฌ) การลงโทษและการให้รางวัล มีคำกล่าวสรรเสริญพระพุทธคุณเอาไว้บทหนึ่งว่า “พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงฝึกอบรมชุมชนได้ดีเพียงนี้โดยไม่ต้องใช้อำญา”^{๕๙} นั้นก็หมายความว่า การใช้อำนาจขู่บังคับลงโทษ ไม่ใช่วิธีฝึกคนของพระพุทธเจ้า อย่างไรก็ตามการลงโทษของพระพุทธเจ้า มีเหมือนกัน คือการลงโทษตนเองซึ่งมีทั้งทางธรรมและทางวินัย เพราะมีบทบัญญัติที่วางไว้เป็นกฎระเบียบพึงประพฤติอยู่แล้ว และบทบัญญัติเหล่านั้นของพระองค์ทรงวางเอาไว้ด้วยความเห็นชอบร่วมกันของสงฆ์ พร้อมทั้งมีบทกำหนดลงโทษไว้เบ็ดเสร็จ เมื่อผู้ใดล่วงละเมิดก็ถือว่าเป็นการทำผิดต่อส่วนรวม ต้องไถ่ถอนความผิดของตน มิฉะนั้นจะไม่เป็นที่ยอมรับของหมู่สงฆ์ ส่วนในทางธรรมภิกษุที่อบรมสั่งสอนไม่ได้จริงๆ พระองค์เห็นว่าเมื่อไม่เป็นผู้ยอมให้ว่ากล่าวตักเตือนก็ทรงให้สงฆ์ใช้วิธีลงพรหมทัณฑ์ คือ ไม่พูด ไม่คบหาสมาคมด้วย ส่วนการให้รางวัล ก็ใช้วิธีการกล่าวชมเชยก่อกองส่วนมากเป็นไปในรูปแบบยอมรับคุณความดีของบุคคลนั้นๆ ที่ได้กระทำความดี เช่น กล่าวชมโดย

^{๕๘} อก.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๑๑/๑๗๐-๑๗๑.

ธรรม บางครั้งก็ยกย่องให้เป็นเอตทัคคะ คือเป็นผู้เลิศกว่าผู้อื่นเพื่อให้ผู้นั้นเกิดความมั่นใจในการปฏิบัติดีและการทำความดีของเขา แต่ไม่ได้เอาความเก่งนั้นไปชมคนอื่น บางครั้งก็ทรงชมเอาไว้เพื่อแก้การเข้าใจผิดอาจจะมีเกิดขึ้นได้ ให้ทำในสิ่งที่ถูกต้องเท่านั้น

ญ) กลวิธีแก้ปัญหาเฉพาะหน้า ปัญหาที่เกิดขึ้นต่างครั้งต่างวาระกันย่อมมีลักษณะแตกต่างกันไปไม่สิ้นสุด การแก้ปัญหาเฉพาะหน้านั้นพระองค์ทรงอาศัยปฏิภาณไหวพริบ คือความสามารถเฉพาะตัวในการประยุกต์หลักการวิธีการและเทคนิคต่างๆ มาใช้ให้เหมาะสมแก่ผู้เรียนดังตัวอย่าง เช่น พราหมณ์ผู้หนึ่งรู้ข่าวว่ามีพราหมณ์ตระกูลเดียวกับตนออกบวชอยู่กับพระพุทธเจ้าก็โกรธ จึงไปเฝ้าพระพุทธเจ้า ไปถึงกับบริภาษพระองค์ด้วยคำหยาบคายต่างๆ พระพุทธเจ้าก็ทรงปล่อยให้พราหมณ์นั้นบริภาษพระองค์เรื่อยไปจนพราหมณ์หยุดไปเอง

พระองค์จึงตรัสถามว่า “ขอถามหน่อยเถิดท่านพราหมณ์ พวกญาติมิตรแซกหรือทั้งหลายนะ มีมาหาท่านบ้างหรือเปล่า?” พราหมณ์ทูลว่า “ก็มีเป็นครั้งคราว” พระพุทธเจ้าตรัสถามว่า “แล้วท่านจะจัดหาของรับประทาน มาให้เขาหรือเปล่า?” พราหมณ์ทูลว่า “ก็จัดบ้าง” พระพุทธเจ้าตรัสถามว่า “ถ้าคนเหล่านั้นไม่รับสิ่งของเหล่านั้นเล่า ของจะเป็นของใคร?” พราหมณ์กราบทูลว่า “ถ้าเขาไม่รับ มันก็เป็นของฉันนะซี” พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า “เอาละ เรื่องนี้ก็เหมือนกันที่ท่านมาด่าเรานะ เราไม่ขอรับคำด่าของท่านละ ขอให้เป็นอย่างท่านเองก็แล้วกัน” จากนั้น จึงได้สนทนากับพราหมณ์ต่อไปจนพราหมณ์เลื่อมใสยอมเป็นสาวก^{๕๙}

ค) ปัจฉิมกถา

วิธีการพูดของพระพุทธเจ้า เริ่มจากมีการวิเคราะห์ก่อนที่จะพูดหรือสอนผู้ใด จากนั้นจึงดำเนินเนื้อหาในการพูดดังกล่าวไว้ในข้อ ก) และ ข) ส่วนในข้อ ค) นี้จะเป็นตอนท้ายของเรื่อง ซึ่งดูจากพระธรรมเทศนาหรือพระดำรัสของพระองค์ต่อสาวกหรือผู้ฟังทั้งหลาย โดยเฉพาะชาดกต่างๆ ตอนท้ายมักจะมีการทูลถามของพระสาวกต่อพระพุทธเจ้า ว่าบุคคลในเรื่องนั้นๆ มีการเป็นไปเช่นไรหลังจากทำกาลกิริยา(ตาย)แล้ว ซึ่งพระพุทธองค์จะตรัสตอบว่า มีใครไปเกิดเป็นใครหรืออะไรบ้าง อย่างในเรื่องเวสสันดรชาดก ซึ่งเป็นพระชาติสุดท้ายก่อนตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า พระองค์ตรัสเล่าให้ภิกษุสาวกได้ฟังเกี่ยวกับเรื่อง ฝนโบกขรพรรษว่า มีตั้งแต่สมัยพระองค์เสวยพระชาติเป็นพระเวสสันดรเมื่อทรงเล่าจบ พระภิกษุสาวกทูลถามถึงการกลับชาติไปเกิดของบุคคลในเรื่อง จึงตรัสตอบว่า พระเจ้ากรุงสยชัยไปเกิดเป็นพระพุทธบิดา คือพระเจ้าสุทโธทนะ พระนางผุสดี ไปเกิดเป็นพระพุทโธมาดา คือพระนางสิริมหามายา พระมัทรีเกิดเป็นพระนางยโสธราพิมพา พระชาลีเกิดเป็นพระราหุล ชุกเกิดเป็นพระเทวทัต ส่วนพระองค์เองเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า (อ่านรายละเอียดในพระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๘ ชื่อขุททกนิกาย ชาดก ภาคที่ ๒)

^{๕๙} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๘๘/๒๖๕.

ความสำคัญของวาทวิทยาตามแนวพระพุทธศาสนา นอกจากในด้านป้องกันประชานิให้ประพตติผิด ซึ่งได้แก่การปฏิบัติตามหลักของศีล และหลักกุศลกรรมบถดังกล่าวในหัวข้อ ๓.๑.๑ กับด้านเผยแผ่พระพุทธศาสนา ซึ่งพระบรมศาสดาได้ทรงใช้ทั้งพุทธลีลาการสอนและพุทธวิธีในการพูดเพื่อการเผยแผ่พระสัทธรรมแก่มวลมนุษย์ และประกาศพระพุทธศาสนาให้เป็นที่ประจักษ์แก่ทั้งชาวโลก ดังกล่าวในหัวข้อ ๓.๑.๒ แล้ว พระพุทธศาสนายังให้ความสำคัญแก่การพูด หรือวาทวิทยาในด้านพาสังคมสู่สันติสุข ดังจะกล่าวต่อไปนี้

๓.๑.๑.๓ ด้านพาสังคมสู่สันติสุข

ความสำคัญของวาทวิทยาตามแนวพระพุทธศาสนาในแง่ของการพาสังคมสู่สันติสุขนั้น คือ การใช้วาจาเพื่อให้เกิดประสิทธิภาพ สร้างสติปัญญา สร้างคุณค่าแก่ชีวิต นำความสุข ความสบายใจให้แก่ผู้ฟังตลอดถึงสังคมส่วนรวม ดังนั้นเป้าหมายของการพูดจึงต้องเป็นสัมมาวาจา มุ่งประโยชน์ ความสุข ความเจริญ และสันติสุข ให้เกิดแก่แต่ละบุคคล รวมถึงสังคมและประเทศชาติ

ก) สัมมาวาจา

การใช้วาจาในการสื่อสาร นับเป็นหัวใจสำคัญของการอยู่ร่วมกันในสังคมมนุษย์อย่างสันติสุข การพูดตามหลักสัมมาวาจาจึงเป็นความจำเป็นที่ผู้พูดทั้งหลายพึงศึกษาให้เข้าใจเพื่อการประพตติปฏิบัติได้อย่างถูกต้องเหมาะสม

๑) ความหมายของสัมมาวาจา

ราชบัณฑิตยสถาน ได้ให้ความหมายของคำ สัมมาวาจาว่า “การเจรจาชอบ คือ ประพตติวจีสุจจริต”^{๖๐} ในพระวินัยปิฎก มีความหมายของสัมมาวาจาตั้งปรากฏในพระพุทธพจน์ ความว่า

ภิกษุทั้งหลาย ก็ปฏิปทาสายกลางที่ตถาคตได้ตรัสรู้แล้วด้วยปัญญาอันยิ่ง ทำดวงตาให้เกิด ทำญาณให้เกิด ย่อมเป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพานนั้นเป็นไฉน? ปฏิปทาสายกลางนั้น ได้แก่อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้แหละ คือ

ปัญญาอันชอบ ๑ ความดำริชอบ ๑ เจรจาชอบ ๑ การงานชอบ ๑ เลี้ยงชีวิตชอบ ๑ พยายามชอบ ๑ ระลึกชอบ ๑ ตั้งจิตชอบ ๑^{๖๑}

จากพระพุทธพจน์ข้างต้น สามารถสรุปความหมายของสัมมาวาจา อันเป็นองค์ของอริยมรรคในมัชฌิมาปฏิปทานั้นต้องประกอบด้วยธรรม ๖ ประการ ได้แก่ คำพูดที่กล่าวแล้วย่อมทำให้เกิดดวงตาเห็นธรรม ทำให้เกิดญาณหรือปัญญา เป็นไปเพื่อความสงบระงับ เป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เป็นไปเพื่อการตรัสรู้ เป็นไปเพื่อพระนิพพาน ดังนี้จึงเป็น สัมมาวาจา

^{๖๐}ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๔, หน้า ๑๒๑๑.

^{๖๑}วิม. (ไทย) ๔/๑๓/๑๘.

นอกจากสัมมาวาจาที่ทรงแสดงไว้แล้ว พระพุทธองค์ยังทรงแสดงมิจฉาวาจาไว้ด้วย โดยทรงกำหนดเป็นข้อห้ามการล่วงละเมิด หรือถือเป็นอาบัติของพระภิกษุในพระวินัย ดังพุทธพจน์ ความว่า “วาจาที่ชื่อว่า ชั่วหยาบ ได้แก่ วาจาที่พาดพิง วิจารณ์รรค ปัสสาวมรรค และเมถุนธรรม บทว่า พุดเคาะ คือที่เรียกกันว่า ประพดิลวงเกิน คือ หนุมกับสาว ชายบริโภคมกกับหญิง บริโภคมกบทว่า ด้วยวาจาพาดพิงเมถุน ได้แก่ถ้อยคำที่เกี่ยวกับเมถุนธรรม...”^{๖๒}

พระสูตรตันตปิฎก ได้แบ่งความหมายของสัมมาวาจาไว้ ๒ ระดับ ดังนี้

ระดับที่ ๑ สัมมาวาจาที่เป็นโลกียะ (สาสวะ) หมายถึง การไม่พูดเท็จ ไม่พูดส่อเสียด ไม่พูดคำหยาบ ไม่พูดเพื่อเจ้อ

ระดับที่ ๒ สัมมาวาจาที่เป็นโลกุตตระ (อนาสวะ) หมายถึง ความงดเว้น ความเว้นขาด เจตนางดเว้น จากวจีหุจรีต ๔ ของท่านผู้มีจิตเป็นอริยะ กำลังเจริญอริยมรรคอยู่ ดังพุทธพจน์ ความว่า

ภิกษุทั้งหลาย ก็สัมมาวาจาที่ยังเป็นสาสวะ (โลกียะ) ให้ผลแก่สังขารร่างกายเป็นไฉน คือ เจตนาเว้นจากการพูดเท็จ งดเว้นจากการพูดส่อเสียด งดเว้นจากการพูดคำหยาบ งดเว้นจากการพูดเพื่อเจ้อ นี่เป็นสัมมาวาจาที่ยังเป็นสาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญ ให้ผลแก่สังขาร

ภิกษุทั้งหลาย ก็สัมมาวาจาของพระอริยะที่เป็นอนาสวะ เป็นส่วนแห่งโลกุตตระ เป็นองค์มรรคเป็นไฉน ดูก่อนภิกษุทั้งหลายความงด ความเว้น ความเว้นขาด เจตนางดเว้น จาก วจีหุจรีต ๔ ของภิกษุผู้มีจิตไกลข้าศึก มีจิตหาอาสวะมิได้ พรั่งพร้อมด้วยอริยมรรค...นี้แล เป็นสัมมาวาจา^{๖๓}

จากพุทธพจน์ที่ยกมากล่าวข้างต้น จะเห็นได้ว่า สัมมาวาจาที่เป็นโลกียะนั้น เป็นเพียงข้อห้ามหรือข้องดเว้นการกล่าววจีหุจรีต หรือเรียกว่าศีล หรือ กรรมบท ๑๐ อันเป็นหลักจริยธรรมพื้นฐานของสังคม ยังข้องเกี่ยวกับกระแสโลก ผูกพันกับตัวตนคือระหว่างผู้พูดกับผู้อื่น ยังพูดถึงผลของบุญและบาปอยู่ เพื่อจูงใจให้คนเห็นโทษของการละเมิดศีลซึ่งก่อให้เกิดทุกข์แก่ตนเอง ทั้งทำลายประโยชน์ของผู้อื่นด้วย

ส่วนสัมมาวาจาที่เป็นโลกุตระนั้น มีความหมายลึกซึ้งมากกว่าการงดเว้นการกล่าววจีหุจรีต ๔ อย่าง เพราะความหมายของสัมมาวาจาที่แปลว่าวาจาชอบในที่นี้ มิได้หมายถึงแค่การพูดชอบ คือคำพูดจริง พูดอ่อนหวาน พูดเป็นประโยชน์แก่ผู้ฟังเท่านั้น เพราะการพูดเช่นนั้นย่อมมิได้ตามปกติอยู่แล้ว แม้แต่ในลัทธิศาสนาอื่นทั่วไปก็ประพดิลงปฏิบัติกันเพื่อการอยู่อย่างผาสุก แต่การงดเว้นจากวจีหุจรีตของผู้เดินบนหนทางอริยมรรค คือ การงดเว้นขาดทุกอย่างจากมิจฉาวาจาอย่างรู้แจ้งเห็นจริง อันเกิดจากการอบรมจิตใจของตนแล้ว นำมาไตร่ตรองจนรู้ถึงความหมายและความสำคัญ

^{๖๒} วมหา. (ไทย) ๑/๔๐๐/๒๗๕.

^{๖๓} ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๑๓๘/๑๒๙-๑๔๐.

ของการกล่าววาทะอย่างประจักษ์อันเป็นศีลในชั้นธรรม คือขั้นกระทำความดีที่เป็นผลมาจากการพัฒนาศีลจนเป็นธรรมอันบริบูรณ์ เรียกได้ว่า แม้แต่ความคิดที่จะละเมิดหรือความคิดที่จะกล่าววาทะชั่วก็ยังไม่ปรากฏขึ้นในจิตใจ เพราะปัญญาที่พิจารณาอยู่โดยนับว่า เป็นขั้นก็ดี เป็นอายตนะก็ดี เป็นธาตุก็ดี อันเป็นเหตุเบื้องต้นแห่งการจะเห็นความเกิดขึ้นและดับต่อไปนั้น ห้ามความเกิดขึ้นแห่งวิจิตุจจริต ทั้งสี่ได้เป็นอย่างดี เพราะวิจิตุจจริตเมื่อจะเกิดขึ้นนั้นย่อมเกิดขึ้นในเวลาที่คุณถือเอาสังขารตามความไม่เป็นจริง คือ ถือเอาโดยความเป็นคน เป็นสัตว์ เป็นหญิง เป็นชาย เป็นเขา เป็นเรา เท่านั้น เมื่อไม่ถือเอาตามความเป็นจริงว่าเป็นขั้น เป็นต้น อันปราศจากความเป็นคนเป็นสัตว์แล้ว ก็ย่อมตัดช่องแห่งวิจิตุจจริตทุกอย่างได้ และเมื่อปัญญาเจริญก้าวหน้าไปจนบรรลุถึงมรรคกระทำพระนิพพานให้แจ้ง ก็จะมีธรรมชาติอย่างหนึ่งที่มีลักษณะงดเว้นจากวิจิตุจจริตเกิดขึ้น และตัดกิเลสอันเป็นเหตุแห่งวิจิตุจจริตได้เด็ดขาด อันนี้แหละที่ชื่อว่า “สัมมาวาจาที่เป็นโลกุตตระ”^{๖๔}

พระอภิธรรมปิฎก ได้ให้ความหมายของสัมมาวาจาไว้ว่า “... คำว่า สัมมาวาจา หมายถึง การงด การเว้น การเลิกละ เจตนาเครื่องเว้น การไม่ทำ การไม่ประกอบ การไม่ล่วงละเมิด การไม่ล้ำเขต การกำจัดต้นเหตุวิจิตุจจริต...”^{๖๕} จากพระพุทธพจน์ที่ยกมานี้ แสดงให้เห็นชัดว่า สัมมาวาจาเป็นข้อห้าม คือ เจตนางดเว้นการกล่าววาทะทุจริต เป็นการตั้งใจจริงที่จะกำจัดการกล่าวมิจฉาววาจาทั้งหมดนั่นเอง

สำหรับมิจฉาววาจา นั้น คือ การกระทำที่ตรงกันข้ามกับสัมมาวาจา ในพจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์ ได้ให้ความหมายไว้ว่า วาจาผิด เจรจาผิด ได้แก่ ๑. มุสาวาท พูดปด ๒. ปิสุมวาจา พูดส่อเสียด ๓. ผรุสวาจา พูดคำหยาบ ๔. สัมผัสปลาปะ พูดเพ้อเจ้อ^{๖๖} มิจฉาววาจาในความหมายโดยนัยนี้ เป็นข้องดเว้นการกระทำผิดทางวาจาโดยตรง จัดว่าเป็นองค์ของศีล

๒) ประเภทของสัมมาวาจา

สัมมาวาจาแบ่งออกได้เป็น ๒ ประเภท คือ สัมมาวาจาที่เป็นโลกียะ ซึ่งแบ่งเป็นสองระดับ ได้แก่ระดับปุถุชนกับระดับกัลยาณชน และสัมมาวาจาที่เป็นโลกุตตระ

ก) สัมมาวาจาที่เป็นโลกียะ แบ่งเป็น ๒ ระดับ คือ สัมมาวาจาที่เป็นโลกียะระดับปุถุชน ได้แก่ สัมมาวาจาในสังคหวัตถุ คือ ปิยวาจา หรือเปยวัชชะ หมายถึง การเจรจาท้อยคำที่น่ารัก ไพเราะ อ่อนหวาน แสดงออกถึงความรัก เมตตา ปราศรณาดีต่อกัน เป็นมิตรต่อผู้ที่พูดด้วย ข้อสำคัญต้องเป็นวาจาที่ไม่ก่อโทษและประกอบด้วยสารประโยชน์

^{๖๔}ปราณี สำเร็จราชย์, **หยั่งลงสู่พระพุทธศาสนา**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, ๒๕๔๒), หน้า ๓๔๐-๓๔๒.

^{๖๕}อภ.วิ. (ไทย) ๓๔/๓๒๘/๙๑.

^{๖๖}พระพรหมคุณาภรณ์, **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, หน้า ๓๑๙.

สัมมาวาจาในสาราณียธรรม ๖ ได้แก่ เมตตาวาจิกกรรม คือ ช่วยบอกแจ้งสิ่งที่เป็นประโยชน์ สั่งสอน แนะนำ ตักเตือนด้วยความหวังดี กล่าววาจาสุภาพ แสดงความเคารพนับถือกัน ทั้งต่อหน้าและลับหลัง เนื้อหาสาระของวาจาเป็นคำจริง เหมาะสมแก่กาลและโอกาส ทั้งมุ่งประโยชน์ให้แก่ทุกฝ่ายเป็นสำคัญ

สัมมาวาจาในฆราวาสธรรมและในอริยฐานธรรม สัมมาวาจาในฆราวาสธรรม ๔ และอริยฐานธรรม ๔ ได้แก่ สัจจะ คือ สัมมาวาจาอันเกิดจากความจริงใจในการพูด มีความซื่อตรง ซื่อสัตย์ พูดจริง ทำจริง มีความหนักแน่นมั่นคง รับผิดชอบ และรักษาสัจจะ

สัมมาวาจาในทิส ๖ คือ สัมมาวาจาในบุคคลที่เราเกี่ยวข้องด้วย ได้แก่ ทิสเบื้องหน้า คือ บิดามารดา สัมมาวาจา ของบิดามารดา คือ การสอนไม่ให้ทำชั่ว และให้ตั้งอยู่ในความดี มีวาจาชอบประกอบด้วยเมตตา

ในทิสเบื้องขวา คือ ครูอาจารย์ ซึ่งให้คำแนะนำสั่งสอนศิษย์ สอนวิชาให้เข้าใจแจ่มแจ้ง

ในทิสเบื้องซ้าย ได้แก่ มิตรสหาย พึงใช้วาจาที่แสดงน้ำใจ เอื้อเฟื้อช่วยเหลือเกื้อกูลกัน

ในทิสเบื้องหลัง ได้แก่ บุตรภริยา สัมมาวาจาที่พึงปฏิบัติต่อกัน คือ กล่าววาจาไพเราะ ไม่ดูหมิ่น ให้เกียรติแก่กัน

ในทิสทางเบื้องล่าง คือ คนรับใช้และคนงาน ผู้เป็นนายพึงกล่าววาจาเมตตาต่อคนรับใช้ ส่วนคนรับใช้ควรใช้วาจาที่ยกย่องความดีของผู้เป็นนาย

ในทิสเบื้องบน คือ พระสงฆ์ สมณพราหมณ์ วาจาที่ควรหวั่นไหวต่อพระสงฆ์ คือ วาจาที่ให้ความเคารพ ส่วนสัมมาวาจาที่พระสงฆ์ สมณพราหมณ์พึงมีต่อคฤหัสถ์ คือ วาจาที่แสดงความปรารถนาดี สอนและแนะนำให้ละเว้นความชั่ว ตั้งอยู่ในความดี สอนในสิ่งที่ไม่เคยฟังให้ได้ฟัง และสอนในสิ่งที่เคยฟังแล้วให้แจ่มแจ้ง สุดท้าย คือบอกทางสวรรค์ ได้แก่ “สอนวิธีการดำเนินชีวิตให้มีความสุข ความเจริญ”^{๖๗}

สัมมาวาจาที่เป็นโลกียะระดับกัลยาณชน

สัมมาวาจาที่เป็นโลกียะระดับกัลยาณชนนี้ เป็นการกล่าววาจาที่ดีที่ชอบในระดับกลาง ซึ่งได้แก่ สัมมาวาจาในวาจาสุภาสิต

วาจาสุภาสิต เป็นวาจาที่ปราศจากโทษ ผู้กล่าววาจามีสติในการพูด โดยการคิดกลั่นกรองคำพูดให้เหมาะสมแก่กาล บุคคล และสถานที่ วาจาสุภาสิตต้องประกอบด้วยองค์ ๕ ดังที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ในวาจาสูตร “เป็นวาจาที่กล่าวถูกกาลเทศะ เป็นวาจาที่กล่าวเป็นสัจเป็นวาจาที่

^{๖๗} ชัยวัฒน์ อัดพัฒน์ และ ทวี ผลสมภพ, **หลักพุทธศาสนา**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๔๑), หน้า ๔๙.

กล่าวอ่อนหวาน เป็นวาจาที่ประกอบด้วยประโยชน์ เป็นวาจาที่กล่าวด้วยเมตตาจิต^{๖๘} และพระพุทธพจน์ที่ว่า “...บุคคลพึงกล่าวแต่วาจาที่ไม่เป็นเหตุยังตนและคนอื่นให้เดือดร้อน วาจานั้นแล เป็นสุภาสิต แท้...”^{๖๙}

วาจาสุภาสิต จึงเป็นคำพูดที่ไพเราะอ่อนหวาน ประกอบด้วยเมตตา ปราศจากโทษ มีแต่สารประโยชน์ มีความจริงน่าเชื่อถือ ทั้งเป็นคำพูดที่กล่าวถูกจังหวะ ถูกกาละ ถูกเทศะ หรือถูกโอกาส รวมความว่า วาจาสุภาสิต เป็นคำพูดที่ถูกต้องดีงาม ดังที่

พระพุทธองค์ได้ตรัสไว้ในมงคลสูตรว่า “...วาจาสุภาสิตเป็นอุดมมงคล”^{๗๐}

สัมมาวาจาในศีลชั้นพื้นฐาน

ศีลชั้นพื้นฐาน คือ ศีล ๕ ซึ่งพระพุทธองค์ทรงจัดไว้เป็นพื้นฐานสำหรับสอนคฤหัสถ์ทั่วไป เพื่อกำจัดกิเลสหายาบ เพื่อการประพฤติตนเป็นผู้ไม่เบียดเบียน เป็นการขัดเกลาตนเองนำไปสู่การเกื้อกูลกันในสังคม สัมมาวาจาที่เป็นองค์ของศีลดังกล่าวนี้ คือ บัญญัติของศีลข้อที่ ๔ ได้แก่ “...การละมุสาวาท คือเว้นขาดจากการพูดเท็จ และกล่าวแต่คำสัตย์ อารังสัจจะ ซื่อตรง เชื่อถือได้ ไม่หลงโลก...”^{๗๑}

สัมมาวาจาในศีลชั้นพื้นฐานนี้ มุ่งสอนให้บุคคลงดเว้นการกล่าวเท็จ ไม่เป็นคนพูดจาลอกลวง เชื่อถือไม่ได้อันจะก่อให้เกิดโทษต่อตนเองคือทำให้ผู้อื่นไม่เชื่อถือในคำพูด เป็นที่ไม่ไว้วางใจแก่ผู้อื่น ซึ่งอาจมีผลเสียต่อผู้อื่นและส่วนรวม นอกจากนี้ยังมีลักษณะสอนให้บุคคลยึดถือความถูกต้อง รักษาสัจจะ กล่าวแต่คำสัตย์ เป็นการสร้างนิสัยที่ดีงาม ทำให้ผู้อื่นเชื่อถือ และเป็นที่ไม่ไว้วางใจแก่สังคมทั่วไป

ข) สัมมาวาจาที่เป็นโลกุตตระ

สัมมาวาจาเป็นองค์ของมรรค หรือ อริยอัฏฐังคิกมรรคซึ่งแปลว่า ทางมีองค์ ๘ ประการอันประเสริฐ มักเรียกกันว่ามรรคมองค์ ๘ มรรค เป็นทางสายกลาง หรือ มัชฌิมาปฏิปทา อันเป็นอริยสัจข้อสุดท้าย (อริยสัจ ๔ ได้แก่ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค) มรรค เป็นหลักความประพฤติปฏิบัติที่จะช่วยให้ดำเนินสู่จุดหมายตามกระบวนการธรรมได้เป็นผลสำเร็จในชีวิตจริง จากพระพุทธพจน์ในธัมมจักกัปปวัตตนสูตร หรือปฐมเทศนาที่ว่า

...ภิกษุทั้งหลาย ที่สุดสองอย่างนี้อันบรรพชิตไม่ควรเสพ กล่าวคือ การประกอบตนให้พัวพันด้วยกามสุขทั้งหลาย เป็นธรรมอันเลว เป็นของชาวบ้านเป็นของปุถุชน ไม่ใช่ของพระอริยะไม่

^{๖๘} วจ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๙๘/๒๑๖.

^{๖๙} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๗๔๐/๒๒๙.

^{๗๐} ขุ.ขุ. (ไทย) ๒๙/๓๑๘/๒๘๘.

^{๗๑} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๖๓๘/๔๓๙.

ประกอบด้วยประโยชน์อย่างหนึ่ง การประกอบความเหน็ดเหนื่อยแก่ตนเป็นความลำบาก ไม่ใช่ของพระอริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์อย่างหนึ่ง...

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ปฏิบัติทางสายกลางที่ตถาคต ได้ตรัสรู้ด้วยปัญญาอันยิ่ง ทำดวงตาให้เกิด ทำญาณให้เกิดย่อมเป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพานนั้นเป็นไฉน ? ปฏิบัติทางสายกลางนั้นเป็นไฉน ? ได้แก่อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้แหละ คือปัญญาอันเห็นชอบ ๑ ความดำริชอบ ๑ เจรจาชอบ ๑ การงานชอบ ๑ เลี้ยงชีวิตชอบ ๑ พยายามชอบ ๑ ระลึกชอบ ๑ ตั้งจิตชอบ ๑ ...”^{๗๒}

พระพุทธพจน์ที่ยกมากล่าวข้างต้น แสดงความหมาย เนื้อหา และจุดหมายของมัชฌิมาปฏิปทาไว้ชัดเจน ปฏิปทาทางสายกลางเป็นไปเพื่อความสงบ ความรู้ยิ่ง และเพื่อนิพพาน สัมมาวาจาในฐานะเป็นองค์มรรคข้อสี่ (สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะ) จึงเป็นการฝึกความประพฤติสุจริต ทางกาย ทางวาจา และอาชีวะ เป็นการเว้นขาดจากการกล่าวคำชั่ว กล่าวแต่วาจาที่เป็นจริง ถูกต้อง สุภาพ มีความรับผิดชอบต่อสังคม ด้วยการไม่ก่อประทุษร้าย ทางวาจา งดเว้นการพูดส่อเสียด ไม่พูดหยาบคาย ไม่พูดเพ้อเจ้อ ซึ่งก็เป็นการประพฤติปฏิบัติสัมมาวาจาในชั้นโลกียะก่อน ต่อไปจึงพัฒนาไปสู่การงดเว้นเด็ดขาดด้วยการไม่ล่วงละเมิดทางด้านวาจาอีก จึงนับเป็นสัมมาวาจาในชั้นโลกุตตระ

๓) หลักธรรมที่สัมพันธ์กับสัมมาวาจา

หลักธรรมที่สัมพันธ์กับสัมมาวาจา ได้แก่ ปิยวาจา ซึ่งเป็นธรรมข้อ ๒ ในสังคหวัตถุ ๔ และวาจาสุภาสิต ซึ่งอยู่ในมงคลสูตรข้อ ๑๐ ดังจะกล่าวรายละเอียดต่อไปนี้

ก) ปิยวาจา

ในสังคหวัตถุ ๔ ธรรมอันเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวน้ำใจคน ซึ่งประกอบด้วย ทาน (การให้) ปิยวาจา (วาจาเป็นที่รัก) อตถจริยา (การประพฤติประโยชน์) สมานัตตตา (ความมีตนเสมอ)^{๗๓} นั้น เป็นหลักธรรมที่สัมพันธ์กับสัมมาวาจา โดยเฉพาะข้อปิยวาจา หรือเปยยวัชชะ อันหมายถึงวาจาเป็นที่รัก วาจาพูดดีมีน้ำใจ หรือวาจาซาบซึ้งใจ คือ กล่าวคำสุภาพไพเราะอ่อนหวาน สมานสามัคคี ให้เกิดไมตรีและความรักใคร่นับถือ ตลอดถึงคำแสดงประโยชน์ประกอบด้วยเหตุผลเป็นหลักฐานจูงใจให้นิยมยอมตาม

ปิยวาจา คือ คำพูดที่อ่อนหวาน ไพเราะ สุภาพ คำพูด ที่ออกมาจากใจที่สะอาดของผู้พูด ฟังแล้วรื่นหู ผู้ได้ยินได้ฟังมีแต่ความชื่นบานใจ มีกำลังใจ จัดเป็นวาจาอันเป็นที่รัก พระพุทธเจ้าทรงเปรียบคำพูดเช่นนี้ว่าเป็นคำพูดที่หวานปานน้ำผึ้ง ดังพุทธพจน์ความว่า

^{๗๒}วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๓/๑๕.

^{๗๓}ดูรายละเอียดใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๒๔๒ และ ๔๑๒.

บุคคลผู้กล่าวคำหวานปานน้ำผึ้งเป็นไฉน บุคคลบางคนเป็นผู้ละคำหยาบ เว้นขาดจากคำหยาบ พูดแต่ว่าจาที่ไม่มีโทษ ไพเราะเสนาะโสด ให้เกิดรักจับหัวใจเป็นวาจาชาวเมือง เพราะละเอียดอ่อนดีเหมือนนารีที่เจริญเติบโตในเมือง เป็นถ้อยคำที่ชวนเป็นอันมากพอใจรักใคร่^{๗๔}

ผู้พูดหวานปานน้ำผึ้ง เปรียบได้กับคำ มธุราณี คำว่า มธุ แปลว่า น้ำหวาน หรือน้ำผึ้ง ภาณิแปลว่า ผู้พูด หรือผู้กล่าว มธุราณีจึงแปลว่า นักพูดปากหวาน หรือ ปากน้ำผึ้ง

คำว่า หวาน หมายถึง หวานหู รื่นหู เพลิดเพลินในการฟัง ไม่ระคายเคืองน่าเบื่อหน่ายหรือน่ารังเกียจ เป็นคำหวานที่กล่าวออกมาจากใจที่มีสัมมาคารวะ อ่อนน้อมถ่อมตน หรือจากการได้รับการอบรมสั่งสอนมาจนเป็นนิสัย ไม่ใช่คำหวานที่เกิดจากการเสแสร้ง ซึ่งจะสังเกตได้ว่า หากเกิดจากการเสแสร้งผู้ฟังจะรู้สึก “เอียน” หรือ “เลี่ยน” หรือน่าคลื่นเหียนอาเจียนมากกว่า^{๗๕}

ลักษณะของปิยวาจา อาจประมวลได้ดังนี้

วาจาไพเราะ อ่อนหวาน สุภาพ นุ่มนวล น่าฟังหรือชวนฟัง อ่อนโยน น่ารัก อันเป็นที่รัก อันเป็นที่น่ายินชมชอบ อันทำให้คนรัก อันดูดดื่มและซาบซึ้งใจ อันเป็นน้ำคำชวนดื่ม หวานหู ประเภทรู้จักเจรจา รู้จักปราศรัย อันทำให้เกิดกำลังใจ อันทำให้จิตใจแจ่มใสเบิกบาน

รวมทั้งความหมายในทศรณะทางพระพุทธศาสนาด้วย คือ วาจาอันชักนำไปในทางที่ดี อันชักนำไปในทางกุศลหรือร่ากุศล อันชักนำไปให้ออกห่างจากอกุศลหรืออัปมงคลอันสร้างเสริมสุขภาพจิต อันเป็นที่ตั้งแห่งสมาธิ อันทำให้เกิดสติอันนำไปสู่ปัญญา (ตรงข้ามกับอวิชา ไม่ใช่ปัญญาในทัศนะทางโลก)^{๗๖}

คำพูดหวานหู หรือ ปิยวาจา นี้ ย่อมเป็นที่พอใจของผู้ฟังทั้งหลาย แม้แต่สัตว์เดรัจฉานก็ยังพอใจคำพูดหวานหู ดังมีเรื่องเล่าไว้ในนิทานชาดก เรื่อง นันทิวิสาละชาดก หรือโคนันทิวิสาละ ดังนี้

ในสมัยหนึ่ง พระพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ วัดเชตวัน เมืองสาวัตถี ทรงปรารภการพูดเสียดแทงให้เจ็บใจของพวกภิกษุฉัพพัคคีย์ ได้ตรัสอดีตนิทานมาสาธก ว่า

กาลครั้งหนึ่งนานมาแล้ว ในสมัยของพระเจ้าคันธธระ ครองเมืองดักกศิลา แคว้นคันธธระ พระโพธิสัตว์เกิดเป็นโค นามว่า นันทิวิสาละ เป็นโคมีรูปร่างสวยงาม มีผละกำลังมาก มีพราหมณ์คนหนึ่งได้เลี้ยงและรักโคนันเหมือนลูกชาย โคนันคิดจะตอบแทนบุญคุณการเลี้ยงดูของพราหมณ์ ในวันหนึ่ง ได้พูดกะพราหมณ์ว่า “พ่อ จงไปทำพนนกับโควินทก เศรษฐีว่า โคของเราสามารถลากเกวียนหนึ่งร้อยเล่มที่ผูกติดกันให้เคลื่อนไหวได้ พนนด้วยเงินหนึ่งพันกหาปณะเถิด”

^{๗๔} อด.ติก. (ไทย) ๒๐/๔๖๗/๑๒๑.

^{๗๕} จิตรจรรย์ค์ สุภาพ, ร้อยเอก, ดร., **กัลยาณวาที**, (กรุงเทพมหานคร : โอเรียนเต็ล แอ็ดเวอร์ไทซิง แอนด์มีเดีย, ม.ป.ป.), หน้า ๕๘.

^{๗๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๐.

พราหมณ์ได้ไปที่บ้านเศรษฐีและตกลงกันตามนั้น นัดเดิมพันกันในวันรุ่งขึ้น ในวันเดิมพันพราหมณ์ได้เทียมโคนันทิวีสาลเข้าที่เกวียนเล่มแรก เพื่อลากเกวียนหนึ่งร้อยเล่มผูกติดกันซึ่งบรรทุกทรายกรวดและหินเต็มลำ แล้วขึ้นนั่งบนเกวียน เงื้อปากขึ้นพร้อมกับตะโกนว่า “ไอ้โคโง โโคโง เจ้าจงลากเกวียนไปเดี๋ยวนี้”

ฝ่ายโคนันทิวีสาลเมื่อได้ยินพราหมณ์พูดเช่นนั้นก็คิดน้อยใจว่า “พราหมณ์เรียกเราผู้ไม่โง่ ว่า โง่ ผู้ไม่โง่ว่าโง่” จึงยืนนิ่งไม่เคลื่อนไหว โควินทกเศรษฐีจึงเรียกให้พราหมณ์นำเงินหนึ่งพันกหาปณะ มาให้แล้วกลับบ้านไป ฝ่ายพราหมณ์ผู้แพ้พนันเงินหนึ่งพันกหาปณะ ปลดโคแล้วก็เข้าไปนอนเศร้าโศกเสียใจอยู่ในบ้าน

ส่วนโคนันทิวีสาลเห็นพราหมณ์เศร้าโศกเสียใจเช่นนั้นจึงเข้าไปปลอบและกล่าวว่า “พ่อ ฉันอยู่ในเรือนของท่านตลอดมา เคยทำภาชนะอะไรแตกไหม เคยเหยียบใครๆ เคยถ่มอุจจาระปัสสาวะในที่อันไม่ควรหรือไม่ เพราะเหตุใดท่านจึงเรียกเราว่า โโคโง โโคโง ครั้นนี้เป็นความผิดของท่านเอง ไม่ใช่ความผิดของฉัน บัดนี้ ขอให้ท่านไปเดิมพันกับโควินทกเศรษฐีใหม่ด้วยเงินสองพันกหาปณะ ขออย่างเดียวท่านอย่าได้เรียกฉันว่า โโคโง โโคโง ท่านจะได้ทรัพย์ตามที่ท่านปรารถนา ฉันจะไม่ทำให้ท่านเศร้าเสียใจ”

พราหมณ์ได้ทำตามที่โคนันทิวีสาลบอก ในวันเดิมพันพราหมณ์จึงพูดหวานว่า “นันทิวีสาลลูกรัก เจ้าจงลากเกวียนทั้งร้อยเล่มนี้ไปเถิด”

โคนันทิวีสาลได้ลากเกวียนร้อยเล่มที่ผูกติดกันด้วยการออกแรงลากเพียงครั้งเดียวเท่านั้น ทำให้เกวียนเล่นสุดท้ายไปตั้งอยู่ที่เกวียนเล่มแรกอยู่ ทำให้พราหมณ์ชนะพนันด้วยเงินสองพันกหาปณะ

พระพุทธองค์เมื่อนำอดีตนิทานมาสาธกแล้ว ตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ชื่อว่า คำหยาบ ไม่เป็นที่พอใจของใครๆ แม้กระทั่งสัตว์เดียรัจฉาน” แล้วได้ตรัสพระคาถาว่า “บุคคลควรพูดแต่คำที่น่าพอใจเท่านั้น ไม่ควรพูดคำที่ไม่น่าพอใจในกาลใดๆ เมื่อพราหมณ์พูดคำที่น่าพอใจ โคนันทิวีสาลได้ลากสัมภาระอันหนักได้ ทั้งยังทำให้พราหมณ์ผู้นั้นได้ทรัพย์อีกด้วย ส่วนตนเองก็เป็นผู้ปลื้มใจ เพราะการช่วยเหลือ^{๗๗}นั้นด้วย

ข) วาจาสุภาสิต

๑) ความหมายของวาจาสุภาสิต

ความหมายของวาจาสุภาสิตในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน

วาจาสุภาสิต มาจากรูปศัพท์ ๒ คำ คือ วาจากับสุภาสิต วาจา หมายถึง ถ้อยคำ คำกล่าว คำพูด^{๗๘} สุภาสิต หมายถึง ถ้อยคำที่กล่าวดีแล้ว ถ้อยคำ หรือข้อความที่กล่าวสืบต่อ

^{๗๗} ขุ.ชา.อ. (ไทย) ๓/๑/๓๐๙-๓๑๑.

^{๗๘} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๕๔, หน้า ๑๑๑.

กันมาช้านานแล้ว มีความหมายเป็นคติสอนใจ^{๗๙} วาจาสุภาสิต จึงหมายถึงถ้อยคำหรือข้อความที่กล่าว สืบต่อกันมาช้านานแล้ว และเป็นคติสอนใจ

ความหมายของวาจาสุภาสิตในมงคลสูตร

พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสุทธิเถระ) กล่าวว่า “คำว่า วาจาสุภาสิต ได้แก่ วาจาที่พูดดี พูดมีประโยชน์ พูดไพเราะเสนาะโสต พูดแต่คำที่มีสารประโยชน์^{๘๐}

พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (สิริจันทโร จันทร์) กล่าวว่า “วาจาสุภาสิตมีลักษณะเป็น ๓ ฐาน คือ ใจของผู้กล่าวก็มีเจตนาดีจริง วาจาที่กล่าวนั้นก็เป็นวาจาดีจริง วัตถุที่กล่าวนั้นก็เป็นของดีจริง อาจสมารถให้ประโยชน์แก่ผู้รับทำตามได้จริงด้วย^{๘๑}

สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (จวน อุฏฐายี) ตรัสว่า “วาจาสุภาสิต มีลักษณะ ๕ ประการ คือ เป็นวาจาที่เหมาะสมแก่กาลเวลา เป็นวาจาจริง เป็นวาจาละเอียดอ่อนหวาน เป็นวาจาประกอบด้วยประโยชน์ และเป็นวาจาที่กล่าวด้วยเมตตา เป็นวาจาที่ปราศจากโทษ ไม่เป็นที่ติเตียนของวิญญูชนทั้งหลาย^{๘๒}

ในอรรถกถาสภาสิตสูตร สุตตนิบาต และในฎีกาสภาสิตสูตร ปัญจนินาต อังคุตตรนิกายท่านกล่าวว่า “วาจาที่เจรจาอันมาในพากย์ มีอาทิอย่างนี้ว่า ‘วาจาที่พูด วาจาที่เปล่ง คำเป็นคล่อง’ ดังนี้ก็ชื่อว่า ‘วาจาอันหาโทษมิได้ สบายหู’ ดังนี้ก็ดี ชื่อว่า วาจา แต่วิญญูติวาจา อย่างนี้ว่า ‘ถ้ากรรมอันบุคคลทำแล้วด้วยวาจา’ ดังนี้ก็ดี, วิริติวาจา อย่างนี้ว่า ‘ความมงคลจากวจีทุจริต ๔ ฯลฯ’ นี้เรียกว่า สัมมาวาจา’ ดังนี้ก็ดี^{๘๓}

ความหมายของวาจาสุภาสิตจากที่ยกมากล่าวข้างต้น สรุปได้ว่า รูปศัพท์ของคำว่า “วาจาสุภาสิต” นั้นแยกออกเป็น ๒ คำ คือ วาจา กับ สุภาสิต คำว่า วาจา หมายถึง ถ้อยคำ คำกล่าว คำพูด หรือ เสียงพูดที่มนุษย์ใช้สื่อสาร หรือพูดคุยกัน มีความหมายเป็นกลางๆ คือ ยังไม่ดีไม่ชั่ว แต่จะดีหรือชั่วนั้น แล้วแต่เจตนาของผู้พูดมุ่งจะให้เป็นไป ส่วนคำว่า สุภาสิต หมายถึง คำพูดที่ผู้พูดพูดดีแล้ว ถือเป็นคนดีได้ ผู้พูดพูดด้วยมุ่งหมายเพื่อสั่งสอน เป็นข้อความสั้นๆ แต่เน้นความลึกซึ้ง เป็นข้อความที่กลั่นกรองไว้ดีแล้วจึงพูด เป็นคำพูดที่พอเหมาะพอดี เป็นคำพูดจริง สุภาพ ละมุนละไม ทั้งมีประโยชน์ต่อผู้พูดและผู้ฟัง เป็นคำพูดที่เป็นธรรม ไม่เบียดเบียนตนเองและผู้อื่น

^{๗๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๔๕.

^{๘๐} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสุทธิเถระ), มงคล ๓๘ ประการ, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า ๙๖.

^{๘๑} พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (สิริจันทโร จันทร์), ธรรมเทศนามงคล ๓๘ ธรรมวิจานุศาสน์ พร้อมด้วยเชิงภาพ, (กรุงเทพมหานคร: สหธรรมิก, ม.ป.ป.), หน้า ๓๙.

^{๘๒} สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (จวน อุฏฐายี), มงคลในพระพุทธศาสนา, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร: กิตติวรรณ, ๒๕๓๘), หน้า ๗๒-๗๓.

^{๘๓} ที่.ป.า. (ไทย) ๑๑/๒๒๘/๒๒๗; อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๘๔๐/๓๒๗.

๒) ลักษณะของวาจาสุภาสิต

วาจาสุภาสิตมีปรากฏในมงคลสูตร ซึ่งเป็นพระสูตรใน พระพุทธศาสนาที่มีที่มาจากพระไตรปิฎก เป็นบทที่พระพุทธเจ้าตรัสตอบปัญหาเทวดาที่ถามว่าคุณธรรมอันใดที่ทำให้ชีวิตประสบความสำเร็จ หรือเป็น ”มงคลของชีวิต” ซึ่งพระพุทธองค์ตอบว่ามี ๓๘ ประการ เป็นบันไดแห่งความสำเร็จ ๓๘ ขั้น เป็นมงคลแก่ผู้ปฏิบัติตามอย่างแท้จริง เริ่มต้น จากมงคลข้อที่ ๑ ถึงข้อที่ ๑๐ เป็นมงคลที่เป็นประโยชน์ในการดำรงชีวิตของตนเองในช่วงปฐมวัย คืออายุไม่เกิน ๒๕ ปี ข้อที่ ๑๑ ถึงข้อที่ ๓๐ เป็นมงคลที่เหมาะสมสำหรับผู้อยู่ในช่วงมัชฌิมวัย คือ อายุ ๒๖ ปี ถึง อายุ ๕๐ ปี ที่ต้องดำเนินชีวิตตามลำพังไม่ต้องพึ่งบิดามารดา เป็นวัยที่ต้องตั้งตัวตั้งหลักฐาน รับผิดชอบในการดำเนินชีวิต ส่วนข้อที่ ๓๑ ถึงข้อที่ ๓๘ เป็นมงคลที่เหมาะสมสำหรับผู้อยู่ในปัจฉิมวัยอายุ ๕๑ ปีขึ้นไปถึงสิ้นอายุขัย เป็นช่วงที่ควรหาโอกาสฝึกอบรมพัฒนาจิตใจด้วยการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน เพื่อการแสวงหาอริยทรัพย์สู่ความหลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวง

วาจาสุภาสิต เป็นมงคลข้อที่ ๑๐ ในมงคล ๓๘ ประการอยู่ในกลุ่มมงคลที่ ๗-๑๐ (มงคลที่ ๗ เป็นพหูสูต มงคลที่ ๘ มีศีลปะ มงคลที่ ๙ มีวินัย และมงคลที่ ๑๐ วาจาสุภาสิต) วาจาสุภาสิต เป็นมงคลข้อที่ ๑๐ ในมงคล ๓๘ ประการ ที่แสดงถึงความสำคัญของวาจา คนเราถึงจะมีความรู้ความสามารถดี มีฝีมือดีแค่ไหน แต่ถ้าพูดไม่เป็น พูดจาไม่เข้าหูคน พูดไม่ถูกกาลเทศะ ก็คงไม่มีใครชอบ คนเราจึงควรฝึกตัวเองให้รู้จักควบคุมวาจา พูดเป็น พูดดี “ฉลาดพูด” เรียกว่า มีวาจาสุภาสิต นั่นเอง

วาจาสุภาสิต เป็นกัลยาณวาจาที่บุคคลพึงมีไว้ประจำตน เพราะเป็นอุดมมงคลประการหนึ่ง ที่สามารถนำพาชีวิตของบุคคลนั้นให้ดำเนินไปในโลกได้อย่างสันติสุข ด้วยการกล่าวถ้อยคำอันไพเราะอ่อนหวาน สุภาพอ่อนโยน นุ่มนวล เป็นที่รัก ที่พอใจ มีประโยชน์ ไม่มีโทษ ไม่เบียดเบียน วิญญูชนทั้งหลายไม่ติเตียน เป็นถ้อยคำของสัตบุรุษผู้รู้จักพูด ถูกจังหวะ ถูกกาลเวลา ถูกโอกาส ถูกบุคคลและสถานที่ “ทำให้ผู้ฟังได้รับประโยชน์และความสุขทั้งที่เป็นโลกียะและโลกุตระ” กล่าวได้ว่า “วาจาสุภาสิตเป็นวาจาสูงสุด”^{๘๔}

พระผู้มีพระภาคได้ทรงแสดงลักษณะของวาจาสุภาสิตแก่เหล่าพุทธบริษัท เพื่อเป็นหลักปฏิบัติของพุทธศาสนิกชนทั้งหลายในการใช้วาจาพูดคุยนทนากันอย่างได้ประโยชน์ทั้งต่อผู้พูดและผู้ฟัง ไม่เบียดเบียนกันให้เกิดโทษต่อตนเองและผู้อื่น เป็นวาจาสุภาสิตที่ใครทำตามได้ถือว่าเป็นวาจาสูงสุด พระพุทธองค์ได้ตรัสสอนพระสูตรเกี่ยวกับวาจาสุภาสิตไว้ ๒ สูตร คือ วาจาสูตร และสุภาสิตสูตร ดังนี้

วาจาสูตร ในอังคุตตรนิกาย ปัญจกนิบาต ปัญจมปัณณาสก์ แสดงลักษณะของวาจาสุภาสิตว่า

^{๘๔} พ.สุ. (ไทย) ๒๕/๔๕๓/๖๐๒.

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! วาจาที่ประกอบด้วยองค์ ๕ นับเป็นสุภาสิต ไม่เป็น
ทุพภาสิต ไม่มีโทษ อันผู้รู้ดีไม่ได้ คือ

๑. วาจาที่กล่าว (ถูกต้อง) ตามกาล
๒. วาจาที่กล่าวเป็นความจริง
๓. วาจาที่กล่าวอ่อนหวาน
๔. วาจาที่กล่าวประกอบด้วยประโยชน์
๕. วาจาที่กล่าวประกอบด้วยจิตที่เมตตา

“ภิกษุทั้งหลาย ! วาจาที่ประกอบด้วยองค์ ๕ เหล่านี้แลนับเป็นสุภาสิต ไม่เป็น
ทุพภาสิต ไม่มีโทษ อันผู้รู้ดีไม่ได้”^{๘๕}

สุภาสิตสูตร ในขุททกนิกาย ขุททกปาฐะ สุตตนิบาต อรุควรรค แสดงคำสุภาสิตว่า
“ภิกษุทั้งหลาย วาจาอันประกอบด้วยองค์ ๔ เป็นสุภาสิตหาเป็นทุพภาสิตไม่
ไม่มีโทษ และวิญญูชนทั้งหลายติเตียนไม่ได้ วาจาอันประกอบด้วยองค์ ๔ เป็นไฉน ? ภิกษุทั้งหลายคือ

๑. กล่าววาจาที่เป็นสุภาสิตอย่างเดียว ไม่กล่าววาจาทุพภาสิต (ไม่ส่อเสียด)
๒. กล่าววาจาที่เป็นธรรมอย่างเดียว ไม่กล่าววาจาที่ไม่เป็นธรรม (ไม่เพ้อเจ้อ)
๓. กล่าววาจาเป็นที่รักอย่างเดียว ไม่กล่าววาจาไม่เป็นที่รัก (ไม่หยาบคาย)
๔. กล่าววาจาสัตย์อย่างเดียว ไม่กล่าววาจาเหลวไหล (ไม่มุสา)

ภิกษุทั้งหลาย วาจาที่ประกอบด้วย ๔ ประการนี้แล เป็นสุภาสิต ไม่เป็น
ทุพภาสิต ไม่มีโทษ และวิญญูชนทั้งหลายไม่ติเตียน”^{๘๖}

เมื่อเปรียบเทียบระหว่างวาจาสูตรกับสุภาสิตสูตร จะเห็นได้ว่า วาจาสูตรมี
องค์ประกอบเพิ่มอีกประการหนึ่ง คือ การพูดให้ถูกตามกาล ซึ่งแสดงว่าพระพุทธรองค์ทรงเน้นถึง
วิธีการใช้วาจาให้เหมาะสมในเรื่องกาลเทศะ ทรงประสงค์ให้พุทธบริษัทได้ตระหนักถึงการใช้คำพูดที่
ต้องดูจังหวะ พิจารณาถึงสิ่งแวดล้อมรอบข้างให้ถี่ถ้วนก่อนพูด แม้จะเป็นคำพูดจริง ไพเราะ
มีประโยชน์ คนฟังชอบใจ แต่ก็ต้องดูบุคคล เวลา สถานที่ เหตุการณ์ ในขณะนั้นว่าเหมาะที่จะพูด
หรือไม่ ดังที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสกับอภัยราชกุมาร (ในอภัยราชกุมารสูตร) ว่า “ถึงแม้เป็นคำพูดจริง
ไพเราะ มีประโยชน์คนฟังชอบ ตถาคตย่อมรู้จักเลือกเวลาที่เหมาะสมในการพูด”^{๘๗}

^{๘๕} อก.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๔๘/๓๓๘.

^{๘๖} ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๔๕๓/๖๐๒.

^{๘๗} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๘๖/๘๗.

ลักษณะของวาจาสุภาสิตที่มีปรากฏในวาจาสูตรและสุภาสิตสูตรที่กล่าวข้างต้นนั้น อาจขยายความให้ชัดเจนได้ดังนี้

วาจาสูตร ประกอบด้วยองค์ ๕ คือ

๑. วาจาที่กล่าวต้องเป็นคำจริง คือมีข้อมูลถูกต้อง มีหลักฐานอ้างอิงได้ ไม่ใช่แต่งเรื่องขึ้นมาพูด

๒. ต้องเป็นคำสุภาพ คือพูดด้วยภาษาที่สุภาพ มีความไพเราะอ่อนหวาน ไม่มีคำหยาบโลน หรือคำด่า

๓. เป็นคำพูดที่มีประโยชน์ คือ มีประโยชน์ต่อผู้ฟัง ถ้านำคำพูดไปคิดหรือปฏิบัติในทางสร้างสรรค์

๔. เป็นคำพูดที่ถูกกาลเทศะ คือ พูดในสถานที่เหมาะสมและในเวลาที่เหมาะสม

๕. ต้องพูดด้วยจิตที่มีเมตตา คือ พูดด้วยจิตใจที่มีความปรารถนาดีต่อผู้ฟัง มีความจริงใจต่อผู้ฟัง

สุภาสิตสูตร ประกอบด้วยองค์ ๔ อธิบายได้ดังนี้

๑. ไม่กล่าววาจาส่อเสียด คือ การกล่าวคำเป็นสุภาสิต

๒. ไม่กล่าววาจาเพ้อเจ้อ คือ การกล่าวคำที่เป็นธรรมอย่างเดียว

๓. ไม่กล่าววาจาหยาบคาย คือ การกล่าวคำเป็นที่รัก

๔. ไม่กล่าววาจาเท็จ หรือไม่มุสา คือ การกล่าวคำสัตย์อย่างเดียว

๓) หลักธรรมที่สัมพันธ์กับวาจาสุภาสิต

ก) วชิสุจจริต ๔

วชิสุจจริต ๔^{๘๘} ซึ่งเป็นเหตุแห่งวาจาเป็นสุภาสิต ว่ามีองค์ประกอบ ๔ อย่าง คือ วาจาไม่ส่อเสียด ๑ ไม่กล่าวเพ้อเจ้อ ๑ วาจาไม่หยาบคาย ๑ และการไม่กล่าวมุสา ๑ นั้นมีเนื้อความตรงกับวาจาสุภาสิต ที่กล่าวไว้ในสุภาสิตสูตร จึงกล่าวได้ว่า วชิสุจจริต เป็นธรรมที่สัมพันธ์กับวาจาสุภาสิต หรือเป็นหลักธรรมที่มีความเกี่ยวเนื่องกัน โดยวชิสุจจริต ๔ เป็นองค์คือเหตุ แห่งวาจาเป็นสุภาสิต

ข) สัมมวาจา

ความงดจากวชิสุจจริต ๔ ฯลฯ เรียกว่า สัมมวาจา^{๘๙}

^{๘๘}ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๒๘/๒๒๗.

^{๘๙}ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๙๙/๓๔๘

สัมมาวาจา เป็นองค์ของอริยมรรคในมัชฌิมาปฏิปทา เป็นมรรคข้อที่ ๓ ในอริยมรรคมีองค์ ๘ ในพระสูตรต้นปิฎก ได้แบ่งความหมายของสัมมาวาจาเป็น ๒ ระดับ คือ ระดับที่ ๑ สัมมาวาจาที่เป็นโลกียะ (สาสวะ) หมายถึง การไม่พูดเท็จ ไม่พูดส่อเสียด ไม่พูดคำหยาบ ไม่พูดเพ้อเจ้อ และสัมมาวาจาที่เป็นโลกุตตระ (อนาสวะ) หมายถึง ความงดเว้น ความเว้นขาด เจตนางดเว้นจากวจีทุจริต ๔ ของท่านผู้มีจิตเป็นโลกียะ สัมมาวาจาที่เป็นโลกียะ ยังแบ่งออกเป็นสองระดับ คือ ระดับปุถุชน กับ ระดับกัลยาณชน (ได้กล่าวรายละเอียดไว้แล้วในหัวข้อ ๓.๑.๓.๑)

หลักธรรม วาจาสุภาสิต สัมพันธ์หรือเกี่ยวข้องกับหลักธรรมอื่น ได้แก่ วจีสุจริต ๔ ซึ่งเป็นเหตุแห่งวาจาสุภาสิตที่มีองค์ประกอบ ๔ คือ วาจาไม่ส่อเสียด ไม่กล่าวเพ้อเจ้อ วาจาไม่หยาบคายและไม่กล่าวมุสา ตรงกับองค์ประกอบของวาจาสุภาสิตที่กล่าวไว้ในสุภาสิตสูตร นอกจากนี้ วาจาสุภาสิตยังสัมพันธ์กับหลักธรรม สัมมาวาจาที่เป็นโลกียะ ในระดับกัลยาณชน ซึ่งประกอบด้วยองค์ ๕ อันปรากฏอยู่ในวาจาสูตรที่กล่าวแล้ว

นอกจากหลักธรรมวจีสุจริต กับสัมมาวาจา ซึ่งมีลักษณะสัมพันธ์กับวาจาสุภาสิตดังกล่าวแล้ว ยังมีข้อธรรมะที่มีชื่ออย่างอื่น แต่มีความหมายบอกนัยให้มีความสำคัญกับการใช้วาจาก็มีหลายคำ เช่น ปิยวาจา หรือเปยวัชชะซึ่งอยู่ในธรรมสังคหวัตถุ บุปผาณี คือการกล่าวคำสัตย์จริง เปรียบเหมือนช่อดอกไม้ที่สวยงาม และมีกลิ่นหอม มธุรภาณี หรือมธุรภาณี คือ คำพูดที่อ่อนหวาน ไพเราะ พูดออกมาจากใจที่สะอาดของผู้พูด ฟังแล้วรื่นหู พระพุทธเจ้าทรงเปรียบคำพูดเช่นนี้ว่าเป็นคำพูดที่หวานปานน้ำผึ้ง นอกจากนี้ก็มีคำว่า สัจวาจา อมตวาจา ซึ่งมีความหมายบ่งถึงความสำคัญของการใช้วาจา ส่วนลักษณะของวาจาสุภาสิต โดยตรงมีปรากฏอยู่ในวาจาสูตรและสุภาสิตสูตรดังกล่าวแล้วข้างต้น

๔) ผลของวาจาสุภาสิต

วาจาสุภาสิต หมายถึง คำพูดที่กล่าวดีแล้ว ถือเป็นคติได้ ไม่มีโทษ ไพเราะ เสนาะหู เป็นวจีสุจริต

วาจาสุภาสิต ย่อมมีผลแก่ผู้ทำตามด้วยดี เหมือนดอกไม้งาม มีทั้งสี และมีกลิ่น^{๙๐}

วาจาสุภาสิต ย่อมไม่มีผลแก่ผู้ไม่ทำตาม เหมือนดอกไม้งาม มีสีสวยงาม (แต่) ไม่มีกลิ่น^{๙๑}

ผู้ที่กล่าวแต่วาจาสุภาสิต ย่อมได้รับผลดี มีความสุข ความก้าวหน้าในการดำเนินชีวิต

^{๙๐} พ.ธ. (ไทย) ๒๕/๕๑-๕๒/๔๓.

^{๙๑} วาจาสุภาสิต ในที่นี้หมายถึง พุทธพจน์คือ พระไตรปิฎก ดูรายละเอียดใน พ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๔๒.

พระสิริมงคลจารย์ ได้สรุปประโยชน์ของวาทจาสุภาชิตไว้ใน มงคลตถทีปนี ซึ่งมี
ความในภาษาไทยดังนี้

๑. เป็นคำพูดไม่มีโทษ
๒. วิญญูชนติเตียนไม่ได้
๓. ไม่ทำตนให้เดือดร้อน
๔. ไม่เปียดเบียนผู้อื่น
๕. ทำให้ได้ทรัพย์
๖. ทำประโยชน์ให้สำเร็จ
๗. ทำให้ได้สิ่งของ
๘. สมควรแก่คำพูด
๙. คนชื่นชม
๑๐. นำประโยชน์มาให้แก่ตนเอง และผู้อื่น
๑๑. นำมาซึ่งโลกียสุข และโลกุตตรสุข
๑๒. ทำให้บรรลुพระอรหันต์
๑๓. ทำให้บรรลुปัจเจกโพธิ์
๑๔. ทำให้หมดกิเลส
๑๕. สิ้นทุกข์^{๑๒}

ดังนั้น ถ้าบุคคลมุ่งกล่าวเฉพาะวาทจาสุภาชิตให้ครบถ้วน องค์ประกอบทั้ง ๔
หรือ ๕ ประการ ย่อมได้รับประโยชน์มีความงามทั้ง ๓ ด้าน คือ ฐัปรียติ เพียรปฏิบัติ มุ่งปฏิเวธ ก็
เปรียบเสมือนดอกไม้งามมีทั้งสีสวย และกลิ่นหอม ดังพุทธพจน์ที่ยกมากล่าวข้างต้นนั่นเอง

จึงเห็นได้ชัดว่า การกล่าววาทจาสุภาชิตอันประกอบด้วย การไม่พูดส่อเสียด ไม่พูด
คำหยาบ ไม่พูดเพ้อเจ้อ ไม่พูดเท็จ (และพูดถูกต้องตามกาลสำหรับองค์ประกอบ ๕) นั้น นอกจากจะให้ผล
ทางโลก คือ เป็นที่รักที่เชื่อถือไว้วางใจของบุคคลทั้งหลายในสังคมแล้ว ในทางธรรมหรือทาง
พระพุทธศาสนา ยังมีผลหรืออานิสงส์ได้เข้าสู่สุคติโลกสวรรค์เมื่อสิ้นชีวิตแล้ว ตรงกันข้ามกับผู้กล่าว
วาทจาหยาบ ย่อมได้รับผลร้าย ดังที่พระศาสดาได้ตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลายวาทจาหยาบอันบุคคลสั่ง
เสพ เจริญ ทำให้มากแล้ว ย่อมยังนรกให้เป็นไปพร้อม”^{๑๓}

^{๑๒} พระสิริมงคลจารย์, **มงคลตถทีปนี แปล เล่ม ๑**, (กรุงเทพมหานคร : กองตำรา มหามกุฏ
ราชวิทยาลัย, ม.ป.ป.), หน้า ๒๔๒.

^{๑๓} พระสิริมงคลจารย์, **มงคลตถทีปนี แปล เล่ม ๒**, (กรุงเทพมหานคร : กองตำรา มหามกุฏ
ราชวิทยาลัย, ม.ป.ป.), หน้า ๑๕๙.

วาจาสุภาสิต จัดเป็นมงคล เพราะนำมาซึ่งโลกียสุข และโลกุตตรสุข

ตัวอย่างเรื่องสตรีรักษาคำสัตย์^{๙๔}

สตรีคนหนึ่งไม่ได้ให้ทาน ไม่ทำการบูชา ไม่สดับธรรมเลย รักษาเพียงคำสัตย์อย่างเดียว ทำกา
ละแล้วไปบังเกิดในเทวโลก ท่านพระมหาโมคคัลลานะ จาริกไปในเทวโลก ยืนอยู่ใกล้ประตู
วิมานเทพิตานั้น ถามนางว่า นางทำกุศลอะไรจึงได้สมบัตินี้ นางละอายใจเพราะตนทำกรรม
เพียงเล็กน้อยแต่ก็เรียนว่า “ดิฉันรักษาเพียงคำสัตย์” พระมหาโมคคัลลานะ ได้มาทูลถามพระ
บรมศาสดาว่า บุคคลอาจได้ทิพยสมบัติ ด้วยเพียงพูดแต่คำสัตย์หรือ พระบรมศาสดาตรัสว่า
“สัตว์ทั้งหลายแม้กล่าวแต่เพียงคำสัตย์ ย่อมไปเทวโลกได้เหมือนกัน”

จากตัวอย่างที่ยกมานี้ แสดงว่า การกล่าวคำสัตย์ ซึ่งเป็นองค์ประกอบข้อหนึ่ง
ของวาจาสุภาสิต สามารถส่งผลให้บุคคลได้รับผลดีโดยไปบังเกิดในเทวโลกได้เช่น สตรีในตัวอย่าง
ข้างต้น

ผู้วิจัยขออัญเชิญบางตอนในบทพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎ
เกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ ในเรื่อง ธรรมา-ธรรมะสงคราม มาประกอบความตอนนี ดังนี้

กล่าวปดและลดเลี้ยว	พจนามิรู้สงวน
ย่อมจะเป็นสิ่งชวน	นร ชังเป็นพันไป
ส่อเสียดเพราะเกลียดชัง	บ มิยังประโยชน์ใด
เสื่อมยศและลดไม-	ตริระหว่างคนสลาย
พูดหยาบกระทบคน	ก็ต้องทนซึ่งหยาบคาย
เจรจากับเขาร้าย	ฤ ว่าเขาจะตอบดี
พูดจาที่เพ้อเจ้อ	วจะสาระบมี
ทำตนให้เป็นที่	นรชนเขานิพนทา ^{๙๕}

จากบทพระราชนิพนธ์ที่ยกมากล่าวนี้ แสดงถึงทัศนะของชาวโลก เกี่ยวกับโทษ
ของวจีทุจริต ๔ อันได้แก่ พูดปด พูดส่อเสียด พูดหยาบ และพูดเพ้อเจ้อ ซึ่งเป็นลักษณะตรงกันข้ามกับ
วจีสุจริต ๔ อันเป็นธรรมะที่สัมพันธ์กับวาจาสุภาสิต ที่ผู้ปฏิบัติได้แม้เพียงการรักษาสัตย์ประการเดียว
ก็ไปสู่สวรรค์ได้เมื่อสิ้นชีพแล้ว

วาจาสุภาสิตนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสว่าเป็นมงคล เพราะเป็นปัจจัยแห่ง
ประโยชน์สุขในโลกทั้งสอง (โลกนี้และโลกหน้า) แท้จริง พระพุทธพจน์เป็นสุภาสิต เพราะเป็นวาจา
สูงสุดแห่งวาจาทั้งปวง โดยความเป็นวาจาอันเกษม อรรถกถาสภาสิตสูตรอธิบายว่า “...ชื่อว่าเกษม

^{๙๔} ขุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๑๓๐ ตพฐฎกถา ๘/๒๔๒.

^{๙๕} พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, **ธรรมา-ธรรมะสงคราม**, (กรุงเทพมหานคร :
ห้างหุ้นส่วนจำกัด ข.ชุมนุมร่าง, ๒๕๔๖), หน้า ๖.

เพราะวาจานั้นให้บรรลุลิเลสนิพพาน และเป็นไปเพื่อทำที่สุดวิญญูทุกข์ คือ เพื่อให้แจ้งซึ่งอมตนิพพาน อันนับว่าที่สุดแห่งทุกข์ในวิญญู วาจานั้นแลสูงสุด คือ ประเสริฐสุดแห่งวาทังปวงโดยส่วนเดียวแท้จริง”^{๙๖}

เพราะฉะนั้น พระพุทธพจน์ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร เป็นต้น พึงเห็นว่า เป็นวาทะสุภาสิตโดยพิเศษแล

พระพุทธศาสนาให้ความสำคัญเกี่ยวกับวาทวิทยาหรือการพูดในด้านพาสังคมสู่สันติสุขไว้มาก ดังปรากฏหลักธรรมข้อ สัมมาวาจา อันเป็นธรรมข้อ ๓ ในมรรคมงคล ๘ ธรรมข้อปิยวาจา ในหลักสังคหวัตถุ ๔ และวาทะสุภาสิต หลักธรรมข้อ ๑๐ ในมงคลสูตร ๓๘ ประการ ซึ่งหลักธรรมทั้งสามข้อ มีความสัมพันธ์ และเกี่ยวเนื่องกัน ดังกล่าวรายละเอียดไว้ในหัวข้อ ๓.๑ แล้ว

ผู้วิจัยได้ศึกษาวาทวิทยาในมุมมองของพระพุทธศาสนาตามประเด็นหลักสองประการ ประเด็นแรก คือ วาทวิทยาในหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา ซึ่งได้กล่าวไว้ในหัวข้อ ๓.๑ นั้น คือ ด้านป้องกันประชาชนมิให้ประพฤติดิฉัน ซึ่งเป็นเรื่องของศีล หรือแนวทางปฏิบัติที่ให้ละเว้น และกุศลกรรมบถ ๑๐ ซึ่งเป็นธรรมที่มนุษย์พึงปฏิบัติ ด้านเผยแผ่พระพุทธศาสนา ซึ่งกล่าวถึงพุทธลีลาในการสอนและพุทธวิธีในการพูดเพื่อการเผยแผ่พระพุทธศาสนา กับด้านพาสังคมสู่สันติสุข ซึ่งได้แก่ สัมมาวาจา ปิยวาจา และวาทะสุภาสิต อันเป็นหลักธรรมที่เป็นแนวทางปฏิบัติเพื่อสันติสุขของส่วนรวม

สำหรับประเด็นหลักประการหลัง คือ วาทวิทยาในคัมภีร์พระพุทธศาสนา มีเนื้อหาที่น่าสนใจดังนี้

๓.๑.๒ วาทวิทยาในคัมภีร์พระพุทธศาสนา

๓.๑.๒.๑ กถาวัตถุ

กถาวัตถุในคัมภีร์พระพุทธศาสนา มีปรากฏทั้งในพระสูตรตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก ดังจะได้กล่าวเป็นลำดับต่อไปนี้

ก) กถาวัตถุในพระสูตรตันตปิฎก

กถาวัตถุสูตรที่ ๑ ดังนี้

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ ณ พระวิหารเชตวัน อารามของท่านอนาถบิณฑิกเศรษฐี ใกล้พระนครสาวัตถีก็สมัยนั้นแล ภิกษุเป็นอันมากกลับจากบิณฑบาต ภายหลังภัตนั่งประชุมกันที่หอฉัน สนทนาติรัจฉานกถาเป็นอันมาก คือ สนทนาเรื่อง พระราชา เรื่องโจร เรื่องมหาอำมาตย์ เรื่องกองทัพบก เรื่องภัย เรื่องการรบ เรื่องข้าว เรื่องน้ำ เรื่องผ้า เรื่องที่นอน เรื่อง

^{๙๖} ส.ป. ๑/๓๑๙, อ้างใน พระสิริมังคลาจารย์, มงคลัตถิยปนิ แปล, หน้า ๑๙๐.

ดอกไม้ เรื่องของหอม เรื่องญาติ ... เรื่องเบ็ดเตล็ด เรื่องความเจริญและความเสื่อมด้วยประการนั้น

ครั้งนั้นแล พระผู้มีพระภาคเสด็จออกจากที่เรือนในเวลาเย็นเสด็จเข้าไปยังหอนั้น ประทับนั่งบนอาสนะอันเขาตกแต่งไว้ ครั้นแล้วจึงตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายนั่งประชุมสนทนากันด้วยเรื่องอะไรหนอ ก็แหละกล่าอะไรที่เธอทั้งหลายสนทนาค้างไว้ ภิกษุเหล่านั้นกราบทูลว่าสนทนาซึ่งดิรัจฉานกลาเป็นอันมาก

... พระผู้มีพระภาค ตรัสว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย การที่เธอทั้งหลายสนทนากันถึงเรื่องดิรัจฉานกลาเป็น อันมาก คือ สนทนาเรื่องพระราชา เรื่องโจร ฯลฯ ไม่สมควรแก่เธอทั้งหลายผู้เป็นกุลบุตรออกบวชเป็นบรรพชิตด้วยศรัทธาเลย

ภิกษุทั้งหลาย กลาวัตถุ ๑๐ ประการนี้ ๑๐ ประการเป็นไฉน คือ อับปิฉณกลา ๑ สันตุฎฐิกกลา ๑ ปวิเวกกลา ๑ อสังสัคคกลา ๑ วิริยารัมภกลา ๑ สีลกลา ๑ สมาธิกลา ๑ ปัญญากลา ๑ วิมุตติกลา ๑ วิมุตติญาณทัสสนกลา ๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย กลาวัตถุ ๑๐ ประการนี้แล ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย หากว่าเธอทั้งหลายยึดเอากลาวัตถุทั้ง ๑๐ ประการนี้แล้ว กลาว่าเป็นกลาไซ้ เธอทั้งหลายพึงครอบงำเดช แม้ของพระจันทร์และพระอาทิตย์ผู้มีฤทธิ์มีอำนาจมากอย่างนี้ด้วยเดชได้ จะป่วยกล่าวไปไปถึงปริพาชกอัญญเดียรฉัตรทั้งหลายเล่า^{๙๗}

กลาวัตถุสูตรที่ ๑ ทิพยมากล่าวข้างต้นนี้ ในพจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์อธิบายความไว้ว่า

กลาวัตถุ หมายถึง ถ้อยคำที่ควรพูด เรื่องที่ควรนำมาสนทนากันในหมู่ภิกษุมี ๑๐ อย่าง คือ

๑. อับปิฉณกลา ถ้อยคำที่ชักนำให้มีความปรารถนาน้อย
๒. สันตุฎฐิกกลา ถ้อยคำที่ชักนำให้มีความสันโดษ
๓. ปวิเวกกลา ถ้อยคำที่ชักนำให้มีความสงัดกายสงัดใจ
๔. อสังสัคคกลา ถ้อยคำที่ชักนำให้ไม่คลุกคลีด้วยหมู่
๕. วิริยารัมภกลา ถ้อยคำที่ชักนำให้ปรารถนาความเพียร
๖. สีลกลา ถ้อยคำที่ชักนำให้ตั้งอยู่ในศีล
๗. สมาธิกลา ถ้อยคำที่ชักนำให้ตั้งจิตมั่น
๘. ปัญญากลา ถ้อยคำที่ชักนำให้เกิดปัญญา
๙. วิมุตติกลา ถ้อยคำที่ชักนำให้ทำใจให้พ้นจากกิเลสและความทุกข์
๑๐. วิมุตติญาณทัสสนกลา ถ้อยคำที่ชักนำให้เกิดความรู้ความเห็นในภาวะที่หลุดพ้น

^{๙๗} อ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๖๔/๑๕๒.

จากกิเลสและความทุกข์^{๔๘}

กถาวัตถุ สูตรที่ ๒

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลายไม่ควรสนทนาติรัจฉานกถาต่างๆ คือ เรื่อง พระราชา เรื่องโจร เป็นต้น แล้วตรัสถึงฐานะที่ควรสรรเสริญ ๑๐ ประการดังนี้

๑. ตนเองเป็นผู้มีก้น้อย และแสดงคุณของความเป็นผู้มีก้น้อยแก่ภิกษุทั้งหลาย
๒. ตนเองเป็นผู้สันโดษ และแสดงคุณของความเป็นสันโดษแก่ภิกษุทั้งหลาย
๓. ตนเองเป็นผู้สัจ และแสดงคุณของความเป็นผู้สัจแก่ภิกษุทั้งหลาย
๔. ตนเองเป็นผู้ไม่คลุกคลี และแสดงคุณของความเป็นผู้ไม่คลุกคลีแก่ภิกษุทั้งหลาย
๕. ตนเองเป็นผู้ปรารภความเพียร และแสดงคุณของความเป็นผู้ปรารภความเพียรแก่ภิกษุทั้งหลาย
๖. ตนเองเป็นผู้สมบูรณ์ด้วยศีล และแสดงคุณของความเป็นผู้สมบูรณ์ด้วยศีลแก่ภิกษุทั้งหลาย
๗. ตนเองเป็นผู้สมบูรณ์ด้วยสมาธิ และแสดงคุณของความเป็นผู้สมบูรณ์ด้วยสมาธิแก่ภิกษุทั้งหลาย
๘. ตนเองเป็นผู้สมบูรณ์ด้วยปัญญา และแสดงคุณของความเป็นผู้สมบูรณ์ด้วยปัญญาแก่ภิกษุทั้งหลาย
๙. ตนเองเป็นผู้สมบูรณ์ด้วยวิมุตติ และแสดงคุณของความเป็นผู้สมบูรณ์ด้วยวิมุตติแก่ภิกษุทั้งหลาย
๑๐. ตนเองเป็นผู้สมบูรณ์ด้วยวิมุตติญาณทัสสนะ และแสดงคุณของความเป็นผู้สมบูรณ์ด้วยวิมุตติญาณทัสสนะแก่ภิกษุทั้งหลาย^{๔๙}

ข) กถาวัตถุในพระอภิธรรมปิฎก

พระผู้มีพระภาคทรงกล่าวถึงบทตั้ง หรือคำเริ่มต้นไว้เพียงเล็กน้อย ต่อจากนั้น พระโมคคัลลีสบุตรติสสเถระ ได้เรียบเรียงขึ้นจนจบในสังคายนาครั้งที่ ๓

เหตุที่มีการแต่งคัมภีร์กถาวัตถุขึ้น เนื่องมาจากในร้อยปีแรกภายหลังพุทธปรินิพพาน พระพุทธศาสนามีแบบเดียว คือ ตามที่พระเถระมีพระมหากัสสป เป็นต้น ได้ประชุมกันทำสังคายนา คือ ร้อยกรองรวบรวมคำสอนของพระพุทธเจ้าเป็นหมวดเป็นหมู่ โดยมีพระอานนท์ซึ่งเป็นผู้ทรงจำ พุทธวจนอย่างดียิ่ง เป็นผู้ทบทวนพระธรรม พระอุบาลีซึ่งเป็นผู้ได้รับยกย่องจากพระพุทธเจ้าว่าเป็น ผู้เลิศในทางทรงจำพระวินัย แล้วสวดท่องจำกันสืบต่อมา (คำว่า เถรวาท ซึ่งแปลว่าวาตะของพระเถระ

^{๔๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๓.

^{๔๙} อ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๗๐/๑๕๓-๑๕๕.

อันเป็นชื่อของนิกายดั้งเดิม มาปรากฏเรียกขานกันเมื่อมีนิกายอื่นๆ แยกแยกออกไปแล้ว เพื่อจะได้รู้ว่าอย่างไหนเป็นพระพุทธศาสนาแบบไหน)

เมื่อพัน ๑๐๐ ปี ภายหลังพุทธปรินิพพานมาแล้ว พวกภิกษุวัชชีบุตร (ลูกหลานชาวแคว้นวัชชี) ประมาณ ๑๐,๐๐๐ รูป ถือนิยายย่อหย่อนจากที่บัญญัติไว้รวม ๑๐ ประการ พระเถระที่เห็นแก่พระธรรมวินัยจึงประชุมกันทำสังคายนาครั้งที่ ๒ ชำระเรื่องที่ถกเถียงนี้ ประกาศมิให้ประพฤติต่อไป ภิกษุพวกวัชชีบุตรจึงแยกไปตั้งนิกายใหม่ ชื่อมหาสังฆิกะ แปลว่า “พวกมาก”

ต่อมามีนิกายแยกออกมาจากมหาสังฆิกะอีก และแยกต่อไปอีก ภายในพุทธศักราช ๒๐๐ ปี นิกายมหาสังฆิกะแยกออกไปเป็น ๕ นิกาย รวมเป็น ๖ ทั้งมหาสังฆิกะเอง

ต่อจากนั้นก็มียกแยกตัวออกไปอีกหลายนิกายเป็นอันว่าเถรวาทมีนิกายย่อยแยกออกไป ๑๑ นิกาย รวม ๑๒ ทั้งเถรวาทเอง มหาสังฆิกะ ซึ่งแตกไปจากเถรวาทเป็นครั้งแรก มีนิกายย่อยแยกออกไป ๕ นิกาย รวมเป็น ๖ ทั้งมหาสังฆิกะ รวมทั้งสิ้นจึงเป็น ๑๘ นิกาย คือ เถรวาทฝ่ายหนึ่ง กับนิกายอื่นๆอีก ๑๗ นิกาย ซึ่งเรียกว่า อัจฉริยวาท อีกฝ่ายหนึ่ง

นิกายต่างๆรวมทั้ง ๑๘ นิกายที่กล่าวมานี้ ตกมาถึงสมัยปัจจุบัน คงมีเหลือแต่เพียงนิกายเดียวคือ เถรวาท ส่วนนิกายอื่นๆ เสื่อมไปหมด แม้มหาสังฆิกะ ซึ่งเป็นนิกายใหญ่ก็ไม่มีเหลืออยู่ แต่อาจกล่าวได้ว่า นิกายมหาสังฆิกะได้แปรรูปเป็นมหายานไปในที่สุดแต่ก็ไม่มีชื่อเดิมเหลืออยู่

คัมภีร์กถาวัตถุ แต่งขึ้นเพื่อแก้ความเข้าใจผิด หรือความคิดเห็นที่แตกแยกออกไปจากเถรวาท คือพระพุทธศาสนาแบบที่ไทยนับถือกันอยู่ในปัจจุบัน อันแสดงว่าผู้เรียบเรียงคือ พระโมคคัลลีบุตร ติสสเถระ จะต้องศึกษาลัทธิอื่นจนเข้าใจอย่างถ่องแท้แล้วย่นหลักของฝ่ายเถรวาทไว้ โดยชี้แจงโต้แย้งอย่างดีที่สุด^{๑๐๐}

คัมภีร์กถาวัตถุ มีหัวข้อเรื่องรวม ๒๑๔ เรื่อง แต่ละเรื่องมีรูปแบบเป็นคำถามคำตอบมาหลาย คำถามคำตอบนั้นมีลักษณะไปในทางไล่เลียงลัทธิต่างๆนอกพระพุทธศาสนา และแม้ในพระพุทธศาสนาเองที่แตกแยกออกไปจากเถรวาท และมีอรรถกถาอธิบายไว้ด้วยว่า หัวข้อเรื่องไหนเพื่อจะแก้ความถกเถียงของลัทธิอะไร ดังตัวอย่างเรื่องที่ ๒ ในกถาวัตถุ

๒. เรื่องความเสื่อม (ปริหานิกถา)

ถาม : พระอรหันต์ย่อมเสื่อมจากความเป็นพระอรหันต์ได้ใช่ไหม?

ตอบ: ใช่ (โปรดทราบว่าเป็นคำตอบของผู้เห็นผิด)

ถาม: พระอรหันต์ย่อมเสื่อมจากความเป็นพระอรหันต์ในที่ทั้งปวงใช่ไหม?

ตอบ: อย่าพูดอย่างนั้น

^{๑๐๐} กถาวัตถุ, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: www.baanjomyut.com/pratripidok/paapitampidok/401.html, [๑๕ มิถุนายน ๒๕๕๘].

(ต่อจากนั้นได้มีคำถามคำตอบปลีกย่อยจากหลักใหญ่เน้นับจำนวนร้อย และในที่สุดเป็นการอ้างหลักฐานให้จำนนต่อหลักการที่ว่า พระอรหันต์ไม่เสื่อมจากความเป็นพระอรหันต์ ความเห็นผิดข้อนี้เป็นของ นิกายสมิตยะ วชิรปุตตกะ สัพพัตถิกวาทะ และมหาสังฆิกะบางพวก^{๑๐๑})

ภควัตถุในพระอภิธรรมปิฎก มีหัวข้อเรื่องรวมถึง ๒๑๙ ข้อ แต่ในที่นี้จะยกมากล่าวเฉพาะหัวข้อเรื่องเกี่ยวกับวาทะ ซึ่งเป็นประเด็นหลักของเรื่องที่ผู้วิจัยศึกษา ได้แก่เรื่องต่อไปนี้

เรื่องที่ ๑๕ การเปล่งวาทะ

เรื่องที่ ๒๐ โวหาร

เรื่องที่ ๙๔ วาทะไม่เป็นไปตามจิต

เรื่องที่ ๑๑๑ การเปล่งวาทะว่า นี่ทุกข์

เรื่องที่ ๑๑๘ เสียงเป็นผล

เรื่องที่ ๑๗๐ ไม่ควรกล่าวว่า สงฆ์รับทักษิณา

เรื่องที่ ๑๗๑ ไม่ควรกล่าวว่า สงฆ์ทำทักษิณาให้บริสุทธิ์

เรื่องที่ ๑๗๒ ไม่ควรกล่าวว่า สงฆ์ฉันอาหาร

เรื่องที่ ๑๗๓ ไม่ควรกล่าวว่า ทานที่ถวายแต่สงฆ์มีผลมาก

เรื่องที่ ๑๗๔ ไม่ควรกล่าวว่า ทานที่ถวายแต่พระพุทธเจ้ามีผลมาก

เรื่องที่ ๑๙๙ คำสอน

จากเรื่องเกี่ยวกับวาทะทั้ง ๑๑ เรื่องนี้ จะขอยกตัวอย่าง เรื่องที่ ๑๑๘ เสียงเป็นผล มากล่าวไว้ดังนี้

๑๑๘ เรื่องเสียงเป็นผล (สัทโท วิปาโกตติกา)

ถาม: เสียงเป็นผล (วิปาก) ใช่หรือไม่?

ตอบ: ใช่

ถาม: เสียงเป็นที่ตั้งแห่งสุขเวทนา ทุกขเวทนา หรือ อทุกขมสุขเวทนา สัมปยุตด้วยสุขเวทนา เป็นต้น ใช่หรือไม่?

ตอบ: ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายมหาสังฆิกะ มีความเห็นผิดข้อนี้ จึงถูกชักให้รู้จักคำว่า วิปาก ชัดเจนขึ้น)^{๑๐๒}

๓.๑.๒.๒ มลिनทปัญหา

วาทวิทยาที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา นอกจากในภควัตถุ ดังกล่าวในข้อ ๓.๑.๒.๑ แล้ว ยังพบในคัมภีร์มลทินทปัญหาดด้วย ดังจะกล่าวต่อไปนี้

^{๑๐๑} อภ.ก. (ไทย) ๓๗/๒.

^{๑๐๒} อภ.ก. (ไทย) ๓๗/๑๑๘.

มิลินทปัญหา เป็นปกรณ์วิเสส บันทึกคำสนทนาได้ตอบปัญหาธรรม ระหว่างพระนาคเสน กับพระเจ้ามิลินท์

พระนาคเสน หมายถึง พระอรหันต์เถระผู้ไต่ว่าทะ ขณะพระยามิลินท์ กษัตริย์แห่งสากลประเทศ ท่านเกิดหลังพุทธกาลประมาณ ๔๐๐ ปี ที่หมู่บ้านกชังคะในหิมวันตประเทศ เป็นบุตรของพราหมณ์ชื่อโสณุตตระ ท่านเป็นผู้ชำนาญในพระเวท และต่อมาได้อุปสมบทโดยมีพระโรหณะเป็นพระอุปัชฌาย์ พระเจ้ามิลินท์ หมายถึง มหากษัตริย์เชื้อชาติกรีก แห่งสากลประเทศในชมพูทวีป ผู้เป็นปราชญ์ยิ่งใหญ่ ไต่ว่าทะขณะนักปราชญ์ทั้งหลายในสมัยนั้น จนในที่สุดได้โต้กับพระนาคเสน ยอมเลื่อมใสหันมานับถือพระพุทธศาสนาและเป็นองค์อุปถัมภ์สำคัญ พระนามภาษากรีกว่า พระเจ้าเมนันเดอร์ ครองราชย์ พ.ศ. ๔๒๓ สวรรคต พ.ศ. ๔๕๓

ก) ประวัติความเป็นมาของคัมภีร์มิลินทปัญหา

คัมภีร์มิลินทปัญหา เป็นคัมภีร์ที่มีชื่อเสียงมาก เป็นที่รู้จักและได้รับการยกย่องว่า เป็นคัมภีร์ที่มีค่าอย่างยิ่งในด้านเนื้อหาสาระที่สอดคล้องตามบาลีพระไตรปิฎกและในด้านอรรถรสแห่งวรรณคดีบาลี สมเด็จพระมหาปาฐกธรรมาจารย์ แห่งมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย ๙ วัดบวรนิเวศวิหาร ได้ทรงเรียบเรียงพระไตรปิฎกและอรรถาธิบายไว้ว่า คัมภีร์มิลินทปัญหานี้แต่งขึ้นเมื่อพุทธศตวรรษที่ ๕๐๐ ปี พระคันธกัจจายน์ ประสงค์จะชี้แจงข้อพระธรรมวินัยในพระพุทธศาสนาให้แจ่มแจ้งพันวิมุตติกังขา จึงเอาอดีตนิทานเรื่องพระนาคเสนแก้ปัญหามิลินทโยนกราช อันเป็นเรื่องมีความจริงเป็นเค้ามูลมาตั้งเป็นเค้าแล้วแต่งอธิบายพระธรรมวินัยตามอนุมติของท่าน พระคันธกัจจายน์ผู้แต่งคัมภีร์มิลินทปัญหานี้ มีนามปรากฏในคำนำมัสการข้างต้นว่า พระติปิฎกจุฬารักษ์

มิลินทปัญหาเป็นคัมภีร์ที่แต่งขึ้นทางอินเดียภาคเหนือ ก่อนที่พระพุทธศาสนาจะเกิดแตกแยกกันเป็นนิกายเถรวาทฝ่ายใต้ และนิกายอักษรวาทฝ่ายเหนือ เหตุที่เกิดแตกแยกกันเพราะมีความเห็นต่างกันในด้านการอธิบายหลักคำสอนและถือปฏิบัติต่างกัน มิลินทปัญหาเป็นคัมภีร์อธิบายหลักคำสอนที่แต่งขึ้นก่อนเกิดการแตกแยกนิกาย อย่างไรก็ตามแม้คัมภีร์มิลินทปัญหาจะเป็นคัมภีร์อธิบายหลักคำสอน ที่เป็นเหตุให้เกิดการแตกแยกก็ตาม แต่ทั้ง ๒ นิกายก็ยอมรับนับถือใช้ในการอธิบายหลักคำสอน เพราะเหตุที่คัมภีร์นี้เกิดก่อนการแตกแยกนิกาย

นิกายเถรวาทฝ่ายใต้ (ลังกา พม่า ไทย เขมร ลาว) เรียกชื่อนี้ว่า “มิลินทปัญหา” โดยนำชื่อพระเจ้ามิลินท์ผู้ถามปัญหามาตั้งเป็นชื่อ มิลินทปัญหา แปลว่า “ปัญหาของพระเจ้ามิลินท์” (หรือปัญหาที่พระเจ้ามิลินท์ตรัสถาม)

นิกายอักษรวาทฝ่ายเหนือ (จีน ญี่ปุ่น เกาหลี เวียดนาม) เรียกชื่อนี้ว่า นาเซียนปีควิน : นาเซียนภิกษุสูตร หรือนาคเสนภิกษุสูตร ทางจีนจัดคัมภีร์นี้เป็นสูตรหนึ่งในบรรดาพระสูตรทั้งหลาย ดังนั้น จีนจึงใช้ชื่อของพระนาคเสนผู้แสดงธรรม หรือวิสัยนาปัญหาของพระเจ้ามิลินท์มาตั้งเป็นชื่อสูตร นาคเสนภิกษุสูตร แปลว่า “พระสูตรที่พระนาคเสนแสดง” จีนเรียกพระนาคเสนว่า

“นาเซียน” เรียกพระเจ้ามิลินท์ว่า “มิลัน” เชื่อกันว่า ท่านคุณภัทร ชาวอินเดียได้นำมิลินทปัญหาเข้าไปในประเทศจีน โดยได้ต้นฉบับไปจากสิงหล มิลินทปัญหา แม้มีใช้พุทธพจน์โดยตรง แต่ถึงกระนั้นบางประเทศ เช่น พม่า ก็ให้เกียรติยกย่องเสมือนเป็นพุทธพจน์ พม่าได้จัดคัมภีร์นี้เข้าในพระไตรปิฎกขุททกนิกาย เล่มที่ ๑๑ คัมภีร์นี้มีความสำคัญได้รับการยกย่องมาก ทั้งยังเป็นหนึ่งในคัมภีร์ชั้นแนวหน้าดังจะเห็นว่าในอรรถกถาพระสูตรตันตปิฎก และอรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก ได้อ้างมิลินทปัญหาไว้หลายที่ สำหรับคุณค่าของคัมภีร์นี้ ไม่ว่าจะมองในแง่ของวรรณกรรม หรือในแง่ของปรัชญา ก็ย่อมเป็นคัมภีร์ที่นำมาซึ่งความภาคภูมิใจต่อพุทธศาสนิกชน โดยเฉพาะชาวพุทธนิกายเถรวาทเป็นอย่างยิ่ง นักปราชญ์ตะวันตกได้ให้ความสำคัญกับมิลินทปัญหานี้มาก และยกย่องว่ามิลินทปัญหาเป็นคัมภีร์อธิบายพุทธปรัชญา ที่มีลีลาการดำเนินเรื่องที่ชวนติดตาม เช่นเดียวกับบทสนทนาของเพลโต (Dialogues of Plato) นักปรัชญาชาวกรีกผู้โด่งดังในยุคโบราณ

มิลินทปัญหาเป็นคัมภีร์ที่มีคุณค่ามาก ทั้งในด้านธรรมะและในด้านวรรณคดี จึงมีผู้จัดพิมพ์และแปลคัมภีร์เล่มนี้ออกเป็นภาษาต่างๆ เช่น ภาษาอังกฤษ ภาษาเยอรมัน ภาษาฝรั่งเศส ภาษารัสเซีย ภาษาอิตาลี ภาษาจีน ภาษาญี่ปุ่น เป็นต้น

สำหรับคนไทยรู้จักคัมภีร์มิลินทปัญหาตั้งแต่ครั้งกรุงสุโขทัย ด้วยมีการอ้างถึงชื่อคัมภีร์ในบานแผ่นหนังสือไตรภูมิพระร่วง ของพระมหาธรรมราชาลิไท

ข) เนื้อหาในคัมภีร์มิลินทปัญหา

เนื้อหาในคัมภีร์มิลินทปัญหาอาจแบ่งได้เป็น ๓ ตอน คือ

๑) บทปณามคาถา เริ่มต้นด้วยบทประพันธ์ นมัสการพระรัตนตรัยอย่างไพเราะ ๕ บท ตอนท้ายของบทได้กล่าวเชิญชวนคนทั้งหลายให้ฟังปัญหาที่จะได้วินิจฉัยอย่างละเอียดในคัมภีร์เพื่อความผาสุก

๒) พาหิรกถา หมายถึง ส่วนที่เล่าเรื่องทีนอกเรื่องไปจากเนื้อหาจริง มีลักษณะเป็นบทนำ หรืออย่างที่เราเรียกว่านิทาน ในสมัยพุทธกาล เริ่มเรื่องแต่ครั้งที่พระพุทธเจ้าใกล้จะเสด็จดับขันธ ปรินิพพาน ณ เมืองกุสินารา พระองค์ทรงทำนายว่า ภายหลังพุทธปรินิพพานได้ ๕๐๐ ปี จะมีกษัตริย์พระองค์หนึ่งทรงพระนามว่า พระเจ้ามิลินท์เป็นผู้มีความฉลาดอย่างมาก มีความเข้าใจธรรมะอย่างลึกซึ้ง พระองค์จะได้สนทนาโต้ตอบปัญหาธรรมกับพระนาคเสนเถระผู้เป็นพระอรหันต์ เรื่องที่สนทนาโต้ตอบกันนั้นจะช่วยผดุงพระพุทธศาสนาให้ดำรงสืบต่อไปอีกถึง ๕,๐๐๐ ปี ต่อจากนั้นเป็นเรื่องเล่าแสดงความสัมพันธ์ระหว่างพระเจ้ามิลินท์กับพระนาคเสนเถระ ในอดีตจนถึงปัจจุบัน

๓) บทสนทนาโต้ตอบปัญหาระหว่างพระเจ้ามิลินท์และพระนาคเสน เนื้อหาในส่วนนี้แบ่งออกเป็น ๒ ตอน แต่ละตอนแบ่งเป็น ๙ วรรค ตอนแรกเป็นบทสนทนาโต้ตอบเรื่องปัญหาธรรมทั่วไป เช่น ลักษณะของศีล สมาธิ ปัญญา ตอนที่สองเน้นที่ปัญหาการวิเคราะหความหมาย หรือเหตุการณ์ต่างๆ ที่ปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น ปัญหาการให้ทานของพระเวสสันดร ปัญหาที่พระองค์

ตรัสสอนให้มีสัมมาวาจา เป็นต้น ในทางวรรณคดี มิลินทปัญหาคัมภีร์เป็นคัมภีร์ที่แสดงถึงความรู้ความสามารถทางด้านการใช้สำนวนภาษาของผู้แต่งอย่างมาก เพราะคำอธิบายแต่ละตอนคมคาย ลักษณะการแต่งที่เด่นที่สุดในคัมภีร์นี้ คือ การใช้อุปมาอุปไมยเปรียบเทียบกับลักษณะธรรมกับสิ่งต่างๆ ที่เห็นได้ง่าย เช่น การเปรียบเทียบลักษณะต่างๆของร่างกายกับส่วนต่างๆ ของรถที่นำมาประกอบกันเข้าเป็นรถ โดยเมื่อแยกส่วนต่างๆออกจากกันแล้วก็ไม่มีส่วนใดเรียกว่ารถ ร่างกายของคนก็เช่นกัน ถ้าพิจารณาทีละส่วนแล้วก็ไม่มีส่วนใดที่เรียกว่าตัวตนได้

ค) บทสนทนาโต้ตอบระหว่างพระเจ้ามิลินท์กับพระนาคเสน

เนื้อหาในคัมภีร์มิลินทปัญหาแบ่งออกเป็น ๓ ตอน ตอนแรกบทปณามคาถา คือ คำนมัสการพระรัตนตรัย ในตอนเริ่มต้นและตอนท้าย กล่าวเชิญชวนคนทั้งหลายให้ฟังปัญหาในคัมภีร์ ตอนที่สอง พาหิรกาถา เป็นส่วนที่เล่าเรื่องนอกเรื่องไปจากเนื้อหาจริง มีลักษณะเป็นอย่านิทาน และตอนที่สาม คือ บทสนทนาโต้ตอบระหว่างพระเจ้ามิลินท์ กับพระนาคเสน ซึ่งกล่าวไว้ในหัวข้อ ๓.๒.๒.๓ ข้างต้นแล้ว ในหัวข้อนี้จะกล่าวเฉพาะบทสนทนาโต้ตอบระหว่างพระเจ้ามิลินท์กับพระนาคเสน ซึ่งเป็นตอนที่สามในคัมภีร์มิลินทปัญหา

สำหรับบทสนทนาโต้ตอบปัญหาระหว่างพระเจ้ามิลินท์กับพระนาคเสนเถระ แบ่งเป็น ๒ ตอน แต่ละตอนแบ่งเป็น ๙ วรรคประกอบด้วย ปฐมวรรค ทุตติยวรรค ตติยวรรค จตุตถวรรค ปัญจวรรค ฉกฺขวรรค สัตตมวรรค อฏฐวรรค และนวมวรรค ตอนแรกเป็นบทสนทนาโต้ตอบเรื่องปัญหาธรรมทั่วไป ส่วนตอนที่สองหรือตอนหลัง เน้นปัญหาการวิเคราะห์ความหมายหรือเหตุการณ์ต่างๆที่ปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น ปัญหาการให้ทานของพระเวสสันดร เป็นต้น ในแต่ละวรรคจะมีปัญหาเรื่องต่างๆ ๙-๑๐ ข้อ เช่น ในปฐมวรรค มีวัชฌาวัชฌปัญหาที่ ๑ ว่าด้วยการบูชาพระพุทธเจ้า ทุตติยวรรค มีมัจจุฌายนปัญหาที่ ๓ ตามเรื่องมัจจุฌาย ตติยวรรค มีภควโตปาทปัตติปัญหาที่ ๖ ถามเรื่องสะเก็ดศิลาถูกพระบาท เป็นต้น และในบางปัญหาก็มีฎีกามิลินท์อธิบายประกอบด้วย

ส่วนในตอนที่สอง ว่าด้วยอุปมาต่างๆ มีอยู่ ๑๑ วรรค เพิ่มจากนวมวรรค เป็น ทสมวรรค เอกาทสมวรรค และมีกล่าวถึง โฆรสวรรคที่ ๑ ลาวุลตาวรรคที่ ๒ จักกวัตติยวรรคที่ ๓ กุญชรวรรคที่ ๔ สีหวรรคที่ ๕ มักกภูวรรคที่ ๖ กุมภวรรคที่ ๗ ในตอนท้ายกล่าวถึง พระเจ้ามิลินท์ทรงสร้างมหาวิหาร และทรงสละราชสมบัติออกบรรพชา^{๑๐๓}

มิลินทปัญหาที่ปรากฏในบทสนทนาโต้ตอบระหว่างพระเจ้ามิลินท์กับพระนาคเสนเถระมีทั้งหมด ๓๐๔ ปัญหา แต่ละปัญหามีเนื้อความน่าสนใจน่าพิจารณาทั้งนั้น ดังจะยกตัวอย่างปัญหาเรื่องสรรเสริญ ซึ่งเป็นวันณณนปัญหาที่ ๑ ในจตุตถวรรค ดังข้อความต่อไปนี้

^{๑๐๓} พระธรรมมหาวิราณวัตร, มิลินทปัญหา ฉบับพร้อมด้วยอรรถกถา ฎีกา, (พระนคร: โรงพิมพ์ลูก ส. ธรรมภักดี, ๒๕๒๘), หน้า ๑-๒๑, ๔๖๕.

ตัวอย่าง จตุตถวรรค ปัญหาที่ ๑ ถามเกี่ยวกับเรื่องสรรเสริญ

พระยามิลินท์: ข้าแต่พระนาคเสน สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เมื่อมีผู้สรรเสริญเรา หรือสรรเสริญธรรม สรรเสริญสงฆ์ พวกเธอไม่ควรทำความร่าเริง ความดีใจ ความมีใจแปรปรวน อย่างใดอย่างหนึ่ง แล้วตรัสไว้อีกว่าเมื่อเสลพราหมณ์ สรรเสริญตามความเป็นจริง พระตถาคตก็ทรงยินดีพระทัย แล้วได้ทรงแสดงพระคุณของพระองค์ยิ่งขึ้นไปว่า ดูก่อนเสลพราหมณ์เราเป็นพระธรรมราชาผู้เยี่ยม ได้ยังธรรมจักรอันไม่มีผู้ปฏิวัติได้ให้เป็นไปโดยชอบธรรม ดังนี้^{๑๐๙}

ข้าแต่พระนาคเสน ถ้าพระตถาคตเจ้าได้ทรงตรัสว่า เวลาที่มีผู้สรรเสริญเราหรือสรรเสริญธรรม สรรเสริญสงฆ์ พวกเราไม่ควรร่าเริง ไม่ควรดีใจ ไม่ควรมีใจตื่นเต้น ดังนี้ถูกแล้ว คำที่ตรัสว่าเมื่อเสลพราหมณ์สรรเสริญตามความเป็นจริง เราตถาคตก็ร่าเริงดีใจ แล้วได้แสดงคุณของเราตถาคตให้ยิ่งขึ้นไป ดังนี้ก็ผิด ๆ

ถ้าคำว่า เมื่อเสลพราหมณ์สรรเสริญตามจริง เราก็ร่าเริงดีใจ ได้แสดงคุณของเราให้ยิ่งขึ้นไป ดังนี้ถูกแล้ว คำที่ตรัสว่า เวลาที่มีผู้อื่นสรรเสริญเรา หรือธรรม หรือสงฆ์ พวกเธอไม่ควรร่าเริงดีใจ มีใจตื่นเต้นดังนี้ก็ผิด ๆ ปัญหาข้อนี้ก็เพี้ยนอุกโตโกฏี โปรตวิสนาให้สิ้นสงสัย

พระนาคเสน: ขอถวายพระพรคำทั้ง ๒ นั้น จริงทั้งนั้น ฯเมื่อสมเด็จพระผู้มีพระภาคจะแสดงลักษณะแห่งสภาวะธรรม ตามความเป็นจริง ก็ได้ตรัสห้ามภิกษุทั้งหลายไว้อย่างนั้น ฯ เมื่อเสลพราหมณ์สรรเสริญพระองค์ตามความเป็นจริงก็ได้ทรงแสดงคุณของพระองค์ให้ยิ่งขึ้นไปดังที่ว่ามาแล้วนั้น แต่การที่ทรงแสดงคุณของพระองค์ให้ ยิ่งขึ้นไปนั้น ไม่ใช่เพราะเห็นแก่ลาภยศ พรรคพวก บริวารอย่างไรเป็นเพราะทรงพระเมตตา กรุณาแก่ผู้ฟังทั้งหลาย ความรู้แจ้งธรรมจักมีแก่พราหมณ์นั้น พร้อมกับมาณพ ๓๐๐ คน จึงได้ทรงแสดงคุณของพระองค์ให้ยิ่งขึ้นไปกว่านั้น ขอถวายพระพร ฯ

พระเจ้ามิลินท์: ดีแล้ว พระนาคเสน โยมรับว่า ถูกต้องดี^{๑๐๙}

ตัวอย่าง ปัญหาที่ ๒ ถามเรื่องผรุสวาจาของพระพุทธเจ้า

พระเจ้ามิลินท์: ข้าแต่พระนาคเสน พระสารีบุตรธรรมเสนาบติ กล่าวไว้ว่า พระตถาคตเจ้ามีวิจิตรสมาธอันบริสุทธ์แล้ว ไม่ต้องรักษาวัจจุจริตว่า ขออย่าให้ผู้อื่นล่วงรู้วัจจุจริตนี้ของเรา และกล่าวไว้อีกว่า เมื่อพระสุทินกลั่นทกบุตรกระทำความผิด พระตถาคตเจ้าทรงบัญญัติปาราชิกก็ได้ทรงเปล่งพระวาจาว่า พระสุทินเป็นโมฆบุรุษด้วยผรุสวาจา ด้วยเหตุที่พระตถาคตเจ้าตรัสเรียกว่า โมฆบุรุษนั้น พระสุทินก็สะดุ้งใจด้วยความสะดุ้งใจอย่างแรงกล้า แล้วเกิดความกินแหนงไม่อาจทนตลอดพระอริยมรรคได้ ฯ ข้าแต่พระนาคเสน ถ้าคำว่า พระตถาคตเจ้ามีวิจิตรสมาธบริสุทธ์แล้ว ไม่มีวัจจุจริต ข้อที่ว่า ตรัสเรียกพระสุทินด้วยพระวาจาว่าเป็นโมฆบุรุษเพราะ

^{๑๐๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖๐-๒๖๑.

ความผิดของพระสุทินนั้นก็ผิดไป ถ้าคำว่าได้เปล่งพระวาจาเรียกพระสุทินว่าเป็นโมฆบุรุษ เพราะความผิดนั้นเป็นของถูก ข้อว่า พระตถาคตเจ้ามีวจีสมาจารบริสุทธิ ไม่มีวจีทุจริตนั้น ก็ผิดไป ปัญหานี้เป็นอุกโตโกฏี มาถึงพระผู้เป็นเจ้าแล้ว ขอได้โปรดวิสัชนา

พระนาคเสน: ขอถวายพระพร ข้อที่ว่า พระสารีบุตรธรรมเสนาบติกล่าวไว้ว่า พระตถาคตเจ้ามีวจีสมาจารบริสุทธิ ไม่มีวจีทุจริตที่จะต้องปิดไว้ด้วยคิดว่าอย่าให้ผู้อื่นรู้ ดังนี้ ก็เป็นของจริง ข้อว่า ทรงเปล่งพระวาจาว่า โมฆบุรุษ เวลาจะทรงบัญญัติปฐมปาราชิก เพราะความผิดของพระสุทินนั้นก็เป็นของจริง แต่การทรงเปล่งพระวาจานั้นได้มีขึ้นด้วยพระหฤทัยไม่ชุ่มมัว ด้วยความไม่แฉ่งดี ด้วยลักษณะตามเป็นจริง อะไรเป็นลักษณะจริงในข้อนั้น การรู้สัจจะ ๔ ในอรรถภาพนี้จะไม่มีแก่ผู้ใด ความเป็นบุรุษของผู้นั้นก็เป็นโมฆะบุรุษ ด้วยเหตุนี้แหละ สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงได้เรียกพระสุทินว่า โมฆะบุรุษตามเป็นจริง ไม่ใช่ไม่เป็นจริง

พระเจ้ามิลินท์: ข้าแต่พระนาคเสน ผู้ที่ตำผู้อื่นก็ย่อมด่าตามเป็นจริง แต่โยมก็ลงโทษปรับไหม เพราะเขามีความผิด อาศัยเรื่องที่เขาตำนั้นเป็นของจริง

พระนาคเสน : ขอถวายพระพร ผู้ที่กระทำความผิดมหาบพิตรเคยทรงกราบไหว้ หรือลูกรับ หรือสักการบูชา หรือพระราชทานรางวัล หรือพระราชทานทรัพย์ให้มียู่หรือ?

พระเจ้ามิลินท์: ไม่มีเลย พระผู้เป็นเจ้า ผู้ที่กระทำความผิด ย่อมสมควรแก่การด่าว่า ชูเชิญ กระทั่งศิระของเขาก็ควรตัด ควรฆ่า

พระนาคเสน: ขอถวายพระพร ถ้าอย่างนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ก็ทรงกระทำถูกแล้ว ไม่ใช่ผิด

พระเจ้ามิลินท์: ข้าแต่พระนาคเสน สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ควรจะทรงกระทำให้เหมาะให้ดีกว่านั้น เพราะเพียงแต่ เทพยดา มนุษย์ ได้ยินพระนามของพระตถาคตเจ้าเท่านั้น ก็เคารพยำเกรง สะดุ้งกลัวละอายใจอยู่แล้ว ยิ่งได้เห็น หรือได้เข้าไปเฝ้า ได้เข้าไปใกล้ ก็ยิ่งเคารพเกรงกลัว

พระนาคเสน: ขอถวายพระพร แพทย์ย่อมให้ยาถ่ายที่แรงกล้า ตามสมควรแก่โรคในลำไส้ เพื่อให้กัดเสมหะอันร้ายในลำไส้ออกเสีย มีบ้างไหม?

พระเจ้ามิลินท์: มี พระผู้เป็นเจ้า เพราะเขามุ่งความหายโรค

พระนาคเสน: ข้อนี้ก็ฉันทันแหละ มหาบพิตร เมื่อพระตถาคตเจ้าจะทรงประทานยาถ่ายโรค คือ กิเลสทั้งสิ้น ก็ได้ทรงประทานยาถ่ายที่สมควรแก่โรค คือ กิเลส ถึงผรุสวาจาของพระตถาคตเจ้า ก็ทำให้สัตว์ทั้งหลายรักใคร่ใจอ่อนได้ น้ำร้อน ย่อมทำของอย่างใดอย่างหนึ่งที่มียางเหนียวให้เหนียวได้ ให้อ่อนได้ฉันทันใด ผรุสวาจาของพระตถาคตเจ้าอันประกอบด้วยพระกรุณา ก็มีประโยชน์ฉันทันนั้น

อีกอย่างหนึ่ง ถ้อยคำของบิดา อันประกอบด้วยกรุณา ก็มีประโยชน์แก่บุตรหลานฉันทันใด วาจาของพระตถาคตเจ้าถึงจะเป็นผรุสวาจา แต่ประกอบด้วยพระกรุณา ก็มีประโยชน์ฉันทันนั้น วาจา

ของพระตถาคตเจ้า ถึงจะเป็นผรุสวจา ก็ทำลายกิเลสของสัตว์ทั้งปวงได้ น้ำมูตรโคที่ต้องยา ถึงจะมีกลิ่นเหม็น แต่บุคคลดื่มกินเข้าไปแล้ว ก็แก้โรทั้งปวงได้ฉันใด พระวาจของพระตถาคตเจ้า ถึงจะเป็นผรุสวจา ก็ไม่ทำให้เกิดทุกข์แก่ใคร ฉะนั้น ปุยนุ่นถึงจะใหญ่ เวลาถูกร่างกายของผู้อื่น ก็ไม่ทำให้เจ็บปวด ฉนั้นใดพระวาจของพระตถาคตเจ้า ถึงจะเป็นผรุสวจาก็ไม่ทำให้เกิดทุกข์แก่ใคร ฉะนั้น ขอถวายพระพร

พระเจ้ามิลินท์: ข้าแต่พระนาคเสนปัญหาข้อนี้ พระผู้เป็นเจ้าแก้ไขดี ด้วยเหตุหลายอย่างแล้ว^{๑๐๕}

จากตัวอย่าง ๒ เรื่อง ซึ่งเป็นบทสนทนาโต้ตอบปัญหาระหว่างพระเจ้ามิลินท์กับพระนาคเสน ที่ยกมากล่าวข้างต้นนั้นจะเห็นว่าเป็นการสนทนาเชิงปุจฉา – วิสัชนาของบัณฑิต หรือนักปราชญ์ทั้งสอง พระเจ้ามิลินท์หรือพระยามิลินท์เป็นกษัตริย์ที่ทรงพระปรีชาสามารถ เป็นนักไต่สวนที่ชนะคู่ต่อสู้มามากมาย เมื่อมาพบกันพระนาคเสน ซึ่งเป็นพระอรหันตเถระ นับว่าเป็นคู่ปรับที่มีฝีมือทัดเทียมกัน หากสังเกตวิพุดจาของ แต่ละฝ่ายในตัวอย่างปัญหาเรื่องสรสรเสริญ พระเจ้ามิลินท์ อาจต้องการหยั่งภูมิปัญญาของพระนาคเสนว่า จะกล่าวแก่ประการใด ถ้าพระองค์ตรัสในทำนองติติงพระพุทธองค์เกี่ยวกับเรื่องสรสรเสริญ พระเจ้ามิลินท์ทรงใช้โวหาร นุ่มนวลเรียบร้อยก่อนข้างอ้อมค้อม เพื่อมิให้ดูเป็นการกล่าวตำหนิโดยตรงจัดเป็นการถนอม น้ำใจผู้ฟัง ขณะเดียวกันก็ป้องกันตัวเองมิให้ถูกดูแคลนว่าแก้ปัญหเรื่องนี้ไม่ได้ โดยกล่าวว่าเป็น ปัญหาอุกโตโกฏฐิ (ทำนองปัญหาสองเงื่อน) จึงต้องขอให้พระนาคเสนแก้ข้อสงสัย ฝ่ายพระนาคเสนซึ่งเป็นพระอรหันต์ สามารถเล็งเห็นอรรถาัยของพระเจ้ามิลินท์ จึงตอบสั้นๆกระชับความ ตรงประเด็นแต่ก็เรียบร้อย เหมาะสมกับพระเจ้ามิลินท์ที่เป็นกษัตริย์

ส่วนการใช้ถ้อยคำสำนวนของทั้งสองฝ่าย พระเจ้ามิลินท์จะเริ่มต้นด้วยคำเรียบร้อยอ่อนน้อมว่า “ข้าแต่พระนาคเสน” พระนาคเสนก็เริ่มด้วยคำว่า “ถวายพระพร” ซึ่งเหมาะสมสำหรับผู้อยู่ในเพศบรรพชิต จะพึงกล่าวแก่พระมหากษัตริย์

สำหรับตัวอย่างปัญหาที่ ๒ ถ้ามเรื่องผรุสวจาของพระพุทธเจ้า ก็เป็นเรื่องทำนองปัญหาสองเงื่อน หรืออุกโตโกฏฐิ ผู้ถามคือ พระเจ้ามิลินท์ทรงมีวิธถามที่ฉลาดส่วนผู้ตอบ คือพระนาคเสนก็มีวิธีตอบที่ชาญฉลาดเช่นกัน คือวิธีย้อนถามให้ผู้ฟังคิด มีการอุปมาอุปไมย ทำให้ผู้ฟังเข้าใจชัดเจน เป็นการตามรอยพระบาทของพระตถาคตเจ้า ในแง่ของพุทธลีลาการสอน ๔ (สันทสสนา สมาทปนา สมุตเตชชา สัมปหังสนา) ซึ่งทำให้พระเจ้ามิลินท์ ยอมรับคำตอบของพระนาคเสนในที่สุด

รวมความว่าการได้อ่านหรือศึกษาการถามตอบปัญหาเรื่องต่างๆในคัมภีร์มิลินท์ปัญหานั้น นอกจากผู้อ่านหรือผู้ศึกษาจะได้ความรู้เรื่องต่างๆ ข้อธรรมะและข้อคตินานาประการแล้ว ยังได้เห็นวิธีการใช้ถ้อยคำสำนวนโวหารคำอุปมาอุปไมยที่ลึกซึ้ง ควรค่าแก่การที่จะดูเยี่ยง เพื่อเอาอย่างและนำไปใช้ได้จริง รวมทั้งเป็นการเสริมสร้างแนวคิดเชิงวิเคราะห์ให้แก่ผู้อ่านหรือผู้ศึกษานั้นๆ จัดเป็น

^{๑๐๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓๗-๒๓๘.

การประเทืองปัญญาแก่บุคคล และเป็นโชคอันดีของผู้ที่มีโอกาสได้ศึกษาหรืออ่านมิลินทปัญหาอันเป็นปกรณวิเสสนี้โดยแท้

ความสำคัญของวาทวิทยาในมุมมองของพระพุทธศาสนา ตามประเด็นข้อ ๓.๑.๒ คือ วาทวิทยาในคัมภีร์พระพุทธศาสนา ผู้วิจัยได้นำกล่าวถึง ถกเถียงกันทั้งในพระสูตรต้นตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก (ข้อ ๓.๑.๒.๑) และมิลินทปัญหา (ข้อ ๓.๑.๒.๒) นั้น นับเป็นข้อบ่งชี้ชัดว่าพระพุทธศาสนาให้ความสำคัญแก่เรื่องของการพูดหรือวาทวิทยาเป็นอันมาก การพูดหรือวาทเป็นเครื่องชี้วัดระดับสติปัญญาของบุคคลได้ วาทสามารถไขโลมใจผู้ฟังให้ชุ่มชื่น วาทสามารถเสียดแทงหัวใจผู้ฟังให้ปวดร้าว การพูดหรือวาทอาจก่อให้เกิดทุกข์และสร้างสุขให้ทั้งต่อตนเองและผู้อื่นรวมถึงสังคมส่วนรวมได้แน่นอน ด้วยเหตุนี้พระพุทธศาสนาจึงให้ความสำคัญแก่การพูดดังปรากฏให้เห็นในคัมภีร์ต่างๆ ที่กล่าวถึงนั้น

๓.๒ พุทธวาทวิทยาในวรรณกรรมเรื่องลิลิตตะเลงพ่าย

๓.๒.๑ ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับวรรณกรรมเรื่องลิลิตตะเลงพ่าย

พุทธวาทวิทยาที่ปรากฏในวรรณกรรมเรื่องลิลิตตะเลงพ่ายในหัวข้อ ๓.๒ นี้ แบ่งเป็น ๒ ประเด็น ได้แก่ ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับวรรณกรรมเรื่องลิลิตตะเลงพ่าย และวาทะของบุคคลสำคัญในเรื่องลิลิตตะเลงพ่าย ซึ่งจะนำไปวิเคราะห์ในบทที่ ๔

๓.๒.๑.๑ วรรณคดีเรื่องลิลิตตะเลงพ่าย

วรรณคดีเรื่องลิลิตตะเลงพ่าย เป็นบทนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส กวีเอกของไทยในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ผู้ซึ่งต่อมาได้รับการยกย่องจากองค์การศึกษา วิทยาศาสตร์และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ (UNESCO) ให้เป็นบุคคลดีเด่นทางด้านวัฒนธรรมระดับโลกประจำปีพุทธศักราช ๒๕๓๓

(๑) ความหมายของวรรณคดี วรรณกรรม และวรรณศิลป์

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน^{๑๐๖} ให้ความหมายของคำ วรรณคดีว่า “วรรณกรรมที่ได้รับยกย่องว่าแต่งดีมีคุณค่าเชิงวรรณศิลป์ถึงขนาด เช่น พระราชนิพนธ์สิบสองเดือน มัทนะพาธา สามก๊ก เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน” ให้ความหมายของคำวรรณกรรมว่า “งานหนังสือ, งานประพันธ์, บทประพันธ์ทุกชนิดทั้งที่เป็นร้อยแก้วและร้อยกรอง, เช่น วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ วรรณกรรมของเสถียร

^{๑๐๖} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๕๔, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: นานมีบุ๊คพับลิเคชั่น จำกัด, ๒๕๕๖), หน้า ๑๑๐๐.

โกเศศ วรรณกรรมฝรั่งเศส วรรณกรรมประเภทสื่อสารมวลชน” และคำวรรณศิลป์ว่า “ศิลปะในการประพันธ์หนังสือ เช่น ลิขิตพระลอเป็นวรรณคดีที่มีวรรณศิลป์สูงส่ง, ศิลปะทางวรรณกรรม เช่น นักวรรณศิลป์, วรรณกรรมที่ถึงขั้นเป็นวรรณคดี, หนังสือที่ได้รับความนิยมว่าแต่งดี

วรรณคดี แปลตามรูปศัพท์ “วรรณ” แปลว่า หนังสือ^{๑๐๗} “คดี” แปลว่า เรื่อง^{๑๐๘} รวมความว่า วรรณคดี คือ เรื่องของหนังสือ

วรรณคดีตามความหมายของวรรณคดีสโมสร สมัยรัชกาลที่ ๖ ได้ทรงตราพระราชกฤษฎีกา ตั้งวรรณคดีสโมสรขึ้น เมื่อวันที่ ๒๓ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๕๗ เพื่อส่งเสริมการแต่งหนังสือให้ถูกต้องตามหลักภาษาไทย และได้บัญญัติคำ วรรณคดีขึ้น เพื่อใช้แทนคำ Literature

วรรณคดี ต่างกับวรรณกรรม คุณสมบัติที่ทำให้สองคำนี้ต่างกัน คือ “วรรณศิลป์”

คำว่า วรรณศิลป์ ตรงกับภาษาอังกฤษว่า The art of literature หมายถึงศิลปะของการเรียบเรียงถ้อยคำ หรือกลวิธีในการแต่ง

องค์ประกอบของวรรณศิลป์มีดังนี้

๑. อารมณ์สะเทือนใจ
๒. ความนึกคิด หรือจินตนาการ
๓. การแสดงออกด้วยถ้อยคำภาษา
๔. ท่วงทำนองเขียนเป็นลักษณะเฉพาะของกวี
๕. เทคนิค หรืออุบาย หมายถึงวิธีการหรือกลวิธีที่ผู้แต่งนำมาใช้ในการถ่ายทอด

ความรู้สึกลึกซึ้ง

๖. องค์ประกอบ เป็นส่วนสำคัญของวรรณศิลป์ หนังสือดีต้องมีองค์ประกอบที่เหมาะสม เช่น สำนวนโวหาร ฉาก การใช้คำที่สอดคล้องสัมพันธ์กับท่วงทำนองและเทคนิค

วรรณคดีมีหลายประเภท ถ้าแบ่งตามลักษณะของบทประพันธ์ก็มี วรรณคดีประเภทกาพย์กลอน หรือประเภทร้อยกรอง กับวรรณคดีประเภทร้อยแก้ว ถ้าแบ่งตามลักษณะเนื้อหาของเรื่อง ได้แก่วรรณคดีประเภทคำสอน ประเภทปลุกใจ ประเภทขบขัน เป็นต้น หรืออาจแบ่งตามรูปแบบของเรื่อง เช่น วรรณคดีคำหลวง วรรณคดีลิลิต วรรณคดียอพระเกียรติ ฯลฯ

ในบรรดาวรรณคดีแต่ละประเภทดังกล่าว มีหลายประเภทที่ได้รับการตัดสินจากคณะกรรมการวรรณคดีสโมสรสมัยรัชกาลที่ ๖ ให้ได้รับการยกย่องเป็นยอดของวรรณคดีประเภทนั้นๆ อาทิ

^{๑๐๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๐.

^{๑๐๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒๕.

มหาชาติคำหลวง	เป็นยอดของวรรณคดีประเภทคำหลวง
ลิลิตยวนพ่าย	เป็นยอดของวรรณคดีประเภทลิลิตต้น
ลิลิตพระลอ	เป็นยอดของวรรณคดีประเภทลิลิตสุภาพ
มัทนะพาธา	เป็นยอดของวรรณคดีประเภทบทละครพูดคำฉันท์
หัวใจนักรบ	เป็นยอดของวรรณคดีประเภทบทละครพูด
อิเหนา	เป็นยอดของวรรณคดีประเภทบทละครร่ำ
สาวเครือฟ้า	เป็นยอดของวรรณคดีประเภทบทละครร้อง
สมุทรโฆษคำฉันท์	เป็นยอดของวรรณคดีประเภทคำฉันท์
สามก๊กฉบับเจ้าพระยาพระคลัง (หน)	เป็นยอดของวรรณคดีประเภทความเรียงเรื่องนิทาน
กาพย์มหาชาติคำเทศน์ (ปัจจุบันเรียกร่ายยาว)	เป็นยอดของวรรณคดีประเภทกาพย์
กาพย์เห่เรือของเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร์	เป็นยอดของวรรณคดีประเภทกาพย์เห่เรือ
เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน	เป็นยอดของวรรณคดีประเภทกลอนสุภาพ
พระราชพิธีสิบสองเดือน	เป็นยอดของวรรณคดีประเภทความเรียงเชิงอธิบาย
พระอภัยมณี	เป็นยอดของวรรณคดีประเภทนิทานคำกลอน

นอกจากหนังสือ ที่ได้รับยกย่องให้เป็นยอดของวรรณคดีประเภทต่างๆ ดังกล่าวแล้ว ยังมีวรรณคดีบางเรื่องที่ไม่ได้รับการตัดสินให้เป็นยอดของวรรณคดีประเภทใดก็ตาม แต่ก็ได้รับการยกย่องเป็นพิเศษในวงการวรรณคดีไทย สมควรที่จะได้รู้จักกันให้แพร่หลาย วรรณคดีเรื่องดังกล่าวนี้คือ “ลิลิตตะเลงพ่าย”

วรรณคดีเรื่อง “ลิลิตตะเลงพ่าย” เป็นบทนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส กวีเอกของไทยในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ลิลิตตะเลงพ่ายได้รับยกย่องจากนักปราชญ์หลายท่านว่าเป็นวรรณคดีที่มีความไพเราะมากที่สุด ดังเช่น อาจารย์เปลื้อง ณ นคร^{๑๐๙} ได้กล่าวไว้ว่า “บรรดาลิลิตในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ เรื่องลิลิตตะเลงพ่าย นับว่าเป็นเอกกว่าหนังสือลิลิตอื่นๆ” และอาจารย์เจือ สตะเวทิน^{๑๑๐} กล่าวถึงเนื้อเรื่องของลิลิตตะเลงพ่ายว่า “มีลักษณะคล้ายมหากาพย์ (Epic) ทั้งกล่าวถึงความดีเด่นเชิงวรรณคดีว่า ดีทั้งการจัดรส ความไพเราะในกระบวนการใช้ถ้อยคำความไพเราะในบทสนทนา การบรรยาย ตลอดจนความดีในกระบวนการอุปมาอุปไมย”

^{๑๐๙} เปลื้อง ณ นคร, ประวัติวรรณคดีไทย สำหรับนักศึกษา, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๓), หน้า ๓๕๘.

^{๑๑๐} เจือ สตะเวทิน, ประวัติวรรณคดีไทย, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภา ลาดพร้าว, ๒๕๔๕), หน้า ๑๘๑.

กรมศิลปากร^{๑๑๑} ได้กล่าวยกย่องไว้ว่า “วรรณคดีเรื่องนี้แม้จะเป็นเรื่องสงคราม แต่ลักษณะและการใช้ถ้อยคำมีระเบียบงดงามในด้านพรรณนาความและการใช้ถ้อยคำเหมาะสมแก่ท้องเรื่อง ทรงแทรกบทอาลัยอาวรณ์ บทเศร้าตลอดจนบทชมธรรมชาติ ด้วยถ้อยคำสำนวนอันไพเราะ ทำให้ผู้อ่านรู้สึกซาบซึ้งกินใจ และดื่มด่ำไปกับบรรณรสที่ปรากฏในเรื่องด้วย นับถือกันว่าวรรณคดีเรื่องนี้เป็นวรรณคดีเรื่องเอกควรแก่การยกย่องอย่างยิ่ง”

สำนักวิชาการและมาตรฐานการศึกษา สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน กระทรวงศึกษาธิการ^{๑๑๒} ได้กล่าวถึงคุณค่าของเรื่องลิลิตตะเลงพ่าย สรุปได้ว่ามีคุณค่าทั้งด้านวรรณศิลป์โดยเป็นแบบอย่างการแต่งวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ดีเด่นทั้งเนื้อหา สำนวนโวหารรวมทั้งกลวิธีการแต่ง และคุณค่าทางด้านสังคม โดยเป็นตัวอย่างที่ดีของวรรณคดีที่ปลุกกระแสความรักชาติให้แก่คนในสังคม เกิดความภูมิใจในวีรกรรมของวีรบุรุษ เป็นแบบอย่างในการสร้างวีรกรรมเพื่อชาติต่อไป

จากคุณค่าของเรื่องลิลิตตะเลงพ่ายดังกล่าว ทำให้วรรณคดีเรื่องนี้เป็นที่นิยมอ่านของคนไทย ชำมยุค ชำสมัยมาจนปัจจุบัน นับว่าเรื่องลิลิตตะเลงพ่ายเป็นเพชรเม็ดงามที่ประดับวงการวรรณคดีของไทย

จากคำกล่าวของบรรดาปราชญ์แห่งวงการวรรณคดีไทย ที่ยกมาข้างต้น เห็นได้ว่าลิลิตตะเลงพ่ายได้รับการยกย่องเสมอด้วยมหากาพย์ซึ่งเป็นที่รู้จักกันดีในฐานะวรรณกรรมยิ่งใหญ่แห่งกรีกโรมันรวมถึงเกาะประเทศ ผู้วิจัยจึงใคร่นำเสนอสาระเกี่ยวกับคำ มหากาพย์ มาเสนอไว้ในที่นี้เพื่อประกอบการพินิจ ลิลิตตะเลงพ่ายได้ประจักษ์ชัด

วิกิพีเดีย สารานุกรมเสรี^{๑๑๓} กล่าวถึงคำมหากาพย์ ว่ามาจากคำภาษาสันสกฤตว่ามหากาวย แปลว่า งานกวีนิพนธ์ ที่ยิ่งใหญ่ และอธิบายต่อไปว่า คือ วรรณคดีที่เล่าเรื่องราวของวีรบุรุษหรือวัฒนธรรม มักเป็นเรื่องที่เก่าแก่ มีโครงเรื่องซับซ้อนและยาว ตัวละครมากมาย และได้รับการยกย่องมหากาพย์โดยมากในเอเชีย จะเป็นการแสดงให้เห็นถึงความเชื่อ หรือศาสนาของชาตินั้นๆ

^{๑๑๑} พระมหาสุชาติ สุชาติ (สมมาตร), “การศึกษาวิเคราะห์หลักธรรมและวิธีการใช้หลักธรรมทางพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในลิลิตตะเลงพ่าย,” *วิทยานิพนธ์พุทธศาสนศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙).

^{๑๑๒} สำนักวิชาการและมาตรฐานการศึกษา สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน กระทรวงศึกษาธิการ, *ประวัติวรรณคดีเล่ม ๒*, (กรุงเทพมหานคร : กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๕๕๐), หน้า ๑๑๙-๑๒๐.

^{๑๑๓} มหากาพย์, [ออนไลน์], แหล่งที่มา : the wikipedia.org/wiki/ [๒๓ มิถุนายน ๒๕๕๘].

พจนานุกรมฉบับ(สำนักพิมพ์)มติชน^{๑๓๔} อธิบายไว้ว่ามหากาพย์ น.เรื่องแสดงวีรกรรมของมหาวีรบุรุษ เช่น มหากาพย์รามายณะ, เรียกแบบเห็บแถมหนังสือที่แต่งยาวเกินขนาดว่า มหากาพย์ (อ.Epic)

คำมหากาพย์ มาจาก มหากาวย ในภาษาสันสกฤต ซึ่งมาจากคำ มหา+กาวย คำกาวย คือวรรณคดีหรือผลงานวรรณกรรมที่แต่งอย่างดี เป็นร้อยแก้วก็ได้ เป็นร้อยกรองก็ได้ หรือมีทั้งสองอย่างก็ได้ ส่วนคำว่า มหาหมายถึงใหญ่ ดังนั้น มหากาวย จึงหมายถึงวรรณคดีที่ยิ่งใหญ่ ซึ่งพจนานุกรมภาษาสันสกฤต-อังกฤษของมอเนียร์ วิลเลียมส์ ให้ความหมายว่า “a great or classical poem”

ศาสตราจารย์ (พิเศษ) ดร.จำลอง สาระพัตติก ได้เล่าไว้ในหนังสือประวัติวรรณคดีสันสกฤตว่า ลักษณะของมหากาวย คือ เริ่มต้นด้วยบทสวดอันนวยสิขศักดิ์สิทธิ์ ต่อไปกล่าวถึงจุดมุ่งหมายของชีวิต ๔ ประการ(ปถารถ) คือ กาม อรรถ ธรรม และโมกษะ

เนื้อเรื่องจะต้องนำมาจากนิทาน หรือเรื่องเล่าสืบต่อมาแต่โบราณ ไม่ใช่เรื่องแต่งขึ้นเอง พระเอกของเรื่องจะต้องเป็นคนชั้นสูง และมีความเฉลียวฉลาด มีการพรรณนาถึงเมือง ทะเล ภูเขา พระจันทร์ พระอาทิตย์ขึ้นและตก พรรณนาถึงการศึกษา สงครามและชัยชนะของพระเอก

ความยาวของเรื่องต้องไม่สั้นเกินไป ประกอบด้วยรสทางวรรณคดี (Sentiments) และภาวะ(Emotions) ต่างๆ โดยสมบูรณ์

จากคำอธิบายมหากาพย์ ที่ยกมากล่าวนั้น เมื่อพิจารณาเปรียบเทียบกับ คำกล่าวของท่านผู้รู้ทั้งหลายในวงการวรรณคดีของไทยเกี่ยวกับวรรณคดีเรื่องลิลิตตะเลงพ่ายแล้ว พอจะประมวลลักษณะของ “เพชรน้ำเอกหรือเพชรเม็ดงามที่ประดับวงการวรรณคดีไทย” ของลิลิตตะเลงพ่ายได้ดังนี้

๑. มีลักษณะเป็นมหากาพย์(Epic) ได้ คือ เป็นกวีนิพนธ์เรื่องไม่สั้นนัก มีเนื้อหาสรรเสริญ วีรกรรมของวีรบุรุษ และมีเรื่องอิทธิปาฏิหาริย์ หรือผจญภัยแทรกอยู่ด้วย

๒. กลวิธีในการแต่ง ทำนองแต่งเป็นลิลิตสุภาพที่แต่งได้ดีเยี่ยม ไพเราะด้วยการเล่นคำอุปมาอุปไมย และพร้อมด้วยรสแห่งวรรณคดี ถือเป็นแบบฉบับได้

๓. ให้ความรู้หลายประการ เช่น ด้านประวัติศาสตร์ ขนบธรรมเนียมประเพณีโบราณ ตำนานพิชัยสงคราม ความเชื่อเรื่องความฝัน ลางร้าย ปาฏิหาริย์ เป็นต้น

๔. มีหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาปรากฏอยู่ในเนื้อเรื่องหลายตอน ทั้งที่ผู้แต่งเจตนา นำหัวข้อธรรมลงไว้อย่างชัดเจน และที่แทรกไว้เพื่อการพิจารณาของผู้อ่าน

๕. มีคุณลักษณะพิเศษในลิลิตตะเลงพ่าย ซึ่งไม่พบในวรรณคดีเล่มอื่นมากนัก นั่นคือ มีบทสนทนาที่มีลักษณะของการใช้วาตะ ทั้งในเชิงมธุรสวาจา และปิสุณวาจา ปรากฏอยู่ ชวนให้

^{๑๓๔} มหากาพย์, [ออนไลน์], แหล่งที่มา : www.gotoknow.org/posts/429644 [๒๓ มิถุนายน ๒๕๕๘]

ผู้อ่านพินิจพิเคราะห์ทั้งโดยนัยแห่งหลักกาวทวิทยา และจิตวิทยาได้ นับเป็นเสน่ห์ของลิลิตตะเลงพ่าย โดยเฉพาะ

รวมความว่า ลิลิตตะเลงพ่าย มีคุณค่าในฐานะ “เพชรน้ำเอก” แห่งวงการวรรณคดีไทย สมควรที่จะศึกษาวิเคราะห์ให้ถ่องแท้ โดยเฉพาะลักษณะพิเศษ คือ บทสนทนาหรือวาทะของตัวละคร สำคัญๆ ในเรื่อง ซึ่งผู้วิจัยจะได้นำเสนอในหัวข้อต่อไป

(๒) ประวัติความเป็นมาของลิลิตตะเลงพ่าย

ก. ที่มาของเรื่อง

ผู้แต่งได้กล่าวให้ทราบในตอนต้นเรื่องแล้วว่า “จักดำเนินในเบื้อง เรื่องราชพงศาวดาร”^{๑๑๕} อันหมายถึง ดำเนินความตามพระราชพงศาวดาร ซึ่งนักปราชญ์หลายท่านได้ลงความเห็นว่ามี ความคล้ายคลึงกับพงศาวดาร ฉบับ พันจันตนาศ (เจิม) มากที่สุด^{๑๑๖}

ข. ผู้นิพนธ์เรื่องลิลิตตะเลงพ่าย

ในตอนท้ายเรื่องมีโคลง ๒ บท คือบทที่ ๔๓๐ กับบทที่ ๔๓๑ กล่าวถึงผู้นิพนธ์ลิลิตตะเลงพ่ายไว้ว่า

กรมหมื่น นุชิต เชื้อ	กวีร
ชินรส มิ่งมิตร	เสกให้
ศรีสุคต พจนสุนทร	เถลิงลักษณ์ นีนา
ขัตติยวงศ์ ผจงโอษฐ์ไว้	สืบหล้าอย่าศูนย์
ไพบูลย์โดยบทเบื้อง	โบราณ รัตฤา
รังสฤษดิ์พระหลานตุ	ต่อบ้าง
กปิษฐาขัตติยกุมาร	สมมติ นามนา
หน่อบพิตรเจ้าช้าง	เผือกผู้สามทรง ^{๑๑๗}

จากโคลง ๒ บทข้างต้นแสดงว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรส เป็นผู้นิพนธ์ลิลิตตะเลงพ่าย และทรงนิพนธ์ไว้แต่ครั้งดำรงพระยศเป็นกรมหมื่น โดยมีพระเจ้าลูกยาเธอ

^{๑๑๕} สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรส, ลิลิตตะเลงพ่าย, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ สกสค. ลาดพร้าว, ๒๕๕๓), หน้า ๒.

^{๑๑๖} พระมหาสุชาติ สุชาติ (สมมาตร), “การศึกษาวิเคราะห์หลักกรรมและวิถีการใช้ธรรมทางพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในลิลิตตะเลงพ่าย”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙), หน้า ๒๘.

^{๑๑๗} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, ลิลิตตะเลงพ่าย, หน้า ๑๕๐.

พระองค์เจ้าภีษฐานต์ดิยกุลมาร พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงช่วยเหลือบ้างในการทรงนิพนธ์ (คำว่า หน่อบพิตรเจ้าข้าง เผือกผู้สามทรง หมายถึงรัชกาลที่ ๒ ซึ่งในรัชสมัยของพระองค์ได้ข้างเผือกมาสู่ร่วมพระบารมีถึง ๓ เชือก) แต่ในวงการวรรณคดีไทยยกย่องให้ ลิลิตตะเลงพ่ายเป็นพระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรส แต่เพียงพระองค์เดียว

๑) พระประวัติโดยสังเขปของผู้นิพนธ์ลิลิตตะเลงพ่าย

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส มีพระนามเดิมว่า พระองค์เจ้าवासกรี ประสูติ พ.ศ. ๒๓๓๓ ทรงเป็นพระราชโอรสองค์ที่ ๒๙ ในรัชกาลที่ ๑ ประสูติแต่เจ้าจอมมารดาจ้อย (ท้าวทรงกันดาล) ทรงผนวชเป็นสามเณรเมื่อพระชนมายุ ๑๒ พรรษา ต่อมาได้ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ ใน พ.ศ. ๒๓๕๔ ทรงอยู่ในสมณเพศมาโดยตลอดตราบจนสิ้นพระชนม์ เมื่อพ.ศ. ๒๓๙๖ สิริรวมพระชนมายุได้ ๖๔ พรรษา อยู่ในเพศภิกษุ ๔๒ พรรษา

๒) พระประวัติโดยละเอียดของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ผู้ทรงนิพนธ์ลิลิตตะเลงพ่าย อยู่ในภาคผนวก

ค. ชื่อเรื่อง

ชื่อเรื่อง ตะเลงพ่าย มาจากคำว่า “ตะเลง” ซึ่งหมายถึง มอญ คำว่า “พ่าย” หมายถึง แพ้ การที่ผู้แต่งใช้คำว่าตะเลง ซึ่งหมายถึง มอญ เพราะประเทศพม่าในเวลานั้นมีเมืองหลวงชื่อหงสาวดี อันเป็นเมืองหลวงของมอญ มาก่อนที่จะตกเป็นเมืองขึ้นของพม่า ทพพม่าได้เกณฑ์ไพร่พลมอญจำนวนมากเข้าร่วมทำศึกสงครามกับสยามประเทศในคราวนี้ ผู้นิพนธ์ใช้คำตะเลงพ่าย เพราะต้องการให้ผู้อ่านรับทราบถึงความพ่ายแพ้ของพม่าเป็นสำคัญ

ชื่อเรื่องตะเลงพ่ายนี้ มีลักษณะคล้ายกับชื่อเรื่อง “ลิลิตยวนพ่าย” ซึ่งเป็นวรรณคดีในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้น ที่กล่าวถึงการทำศึกสงครามระหว่าง กรุงศรีอยุธยาในสมัยของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ กับล้านนา ในสมัยของพระเจ้าติโลกราช แห่งนครเชียงใหม่ คำว่า “ยวน” ในลิลิตเรื่องนี้ หมายถึง ชาวล้านนา ชื่อลิลิตยวนพ่าย มีความหมาย คือ ชาวล้านนาแพ้ นั่นเอง

ลิลิตยวนพ่าย เป็นวรรณคดีสุดดีวีรกรรมของ สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ที่สามารถทำศึกสงครามมีชัยเหนือ พระเจ้าติโลกราชแห่งนครเชียงใหม่ได้ ส่วนลิลิตตะเลงพ่าย เป็นวรรณคดีที่สุดดีวีรกรรมของสมเด็จพระนเรศวร ที่ทรงทำสงครามยุทธหัตถี มีชัย ชนะพระมหาอุปราชาแห่งกรุงหงสาวดีได้ ทั้งสองเรื่องนี้เป็นวรรณคดีอพระเกียรติเหมือนกัน ทำนองแต่งเป็นลิลิต เช่นเดียวกัน ต่างกันที่ลิลิตยวนพ่ายแต่งเป็นทำนองลิลิตตัน ส่วนลิลิตตะเลงพ่าย ทำนองแต่งเป็นลิลิตสุภาพ ทั้งชื่อเรื่องก็มีลักษณะคล้ายคลึง จึงน่าวิเคราะห์ได้ว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรส คงจะทรงได้แรงบันดาลใจจากเรื่อง ลิลิตยวนพ่าย จึงทรงนิพนธ์ลิลิตตะเลงพ่ายขึ้นเพื่อเฉลิม

พระเกียรติสมเด็จพระนเรศวร ทำนองเดียวกับลิลิตยวนพ่าย เป็นวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ

ง. เนื้อเรื่อง

ดำเนินความตามเนื้อหาที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารว่า ในพ.ศ. ๒๑๓๓ เมื่อพระเจ้าหงสาวดีนันทบุเรงทรงทราบว่ สมเด็จพระมหาธรรมราชาเสด็จสวรรคต ทรงคาดการณ์ว่ากรุงศรีอยุธยา อาจเกิดความวุ่นวายแย่งชิงบัลลังก์กัน จึงทรงเห็นเป็นโอกาสเหมาะสั่งให้พระมหาอุปราชเดินทางมาทางด่านเจดีย์สามองค์ และเข้าตีเมืองกาญจนบุรี ขณะนั้นสมเด็จพระนเรศวรเป็นพระมหากษัตริย์ครองกรุงศรีอยุธยา โดยมีสมเด็จพระเอกาทศรถ ผู้เป็นอนุชาทรงดำรงตำแหน่งมหาอุปราช เวลานั้นทรงเตรียมทัพจะไปรบเขมร แต่เมื่อทรงทราบข่าวศึกพม่าก็จัดเตรียมทัพรับศึคนอกพระนคร กองทัพของทั้งสองฝ่ายปะทะกันที่ ตำบล ตะพังตรุ จังหวัดสุพรรณบุรี ช้างทรงของสมเด็จพระนเรศวร และของสมเด็จพระเอกาทศรถ กำลังตกมัน เมื่อได้ยินเสียงกลองศึกจึงวิ่งเตลิดเข้าไปกลางทัพพม่า ทำให้ทั้งสองพระองค์ตกอยู่ในวงล้อมของศัตรูโดยมีเพียงควาญช้าง และกลางช้างโดยเสด็จเท่านั้น สมเด็จพระนเรศวร สังเกตเห็นพระมหาอุปราชประทับอยู่ใต้ต้นข่อย จึงเสด็จเข้าไปเชิญพระมหาอุปราชให้ออกมาทำยุทธหัตถี ด้วยกัน พระมหาอุปราชหลบหนีทางเลี้ยว จึงจำใจออกรบด้วยจนคอขาดบั่นคอช้าง เมื่อเสด็จคืนกรุงศรีอยุธยาแล้ว สมเด็จพระนเรศวรได้ทรงปูนบำเหน็จ ให้แก่แม่ทัพนายกองทั้งหลาย แล้วทรงปรึกษาโทษแม่ทัพนายกอง ที่ตามเสด็จไม่ทันให้ได้รับโทษประหารชีวิตตามบทพระอัยการศึก แต่ด้วยไถ่ถอนพระ จึงให้ระงับการประหารไว้ก่อน สมเด็จพระวันรัตได้กราบทูลขอพระราชทานอภัยโทษ แทนบรรดานายทัพ นายกอง ด้วยการเปรียบเทียบการชนะศึกครั้งนี้ มีอุปมาเช่น พระพุทธเจ้าทรงชนะมารด้วยพระองค์เอง สมเด็จพระนเรศวรทรงยกโทษให้โดยรับสั่งให้ไปตี เมืองทวาย มะริด และตะนาวศรีเป็นการไถ่โทษ ตอนท้ายกล่าวถึงเชียงใหม่มาสามมิกัด

เนื้อเรื่อง ตามพระราชพงศาวดารจบเพียงเท่านี้ บทประพันธ์ต่อจากนี้ กวีผู้แต่งมุ่งยอพระเกียรติสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ในด้านการปกครองแผ่นดินตามหลักทศพิธราชธรรมหลักจักรวรรดิวัตร รวมทั้งกล่าวสดุดีเป็นราชสดุดี ๕ ประการด้วย

จ. ระยะเวลาในการแต่ง

พระนิพนธ์เรื่อง ลิลิตตะเลงพ่ายนี้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรสทรงนิพนธ์มาตั้งแต่ยังดำรงพระยศ เป็นกรมหมื่น (ดังปรากฏในโคลงบทที่ ๔๓๐ ซึ่งกล่าวไว้ในข้อ ๔.๑.๒.๒) และคงใช้เวลาหลายปี จึงสำเร็จบริบูรณ์ในปีที่มีการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ ตามความในโคลงบทที่ ๔๓๒ ว่า

บรรจงเสาวเลขแล้ว หลายคุง ขวบถา
 ปางปิ่นธเรศอร่าม โลกเลื่อง
 ทำนุเชตุนผดุง เผดิมตึก เต็มเอย
 อาวาสอาจเพ่งเพียง แผ่นฟ้ามาเสมอ^{๑๑๘}

เกี่ยวกับระยะเวลาในการแต่งเรื่อง ลิลิตตะเลงพ่าย นี้พระมหาอำนาจ แสงศรี^{๑๑๙} ได้รวบรวมวรรณคดีของนักวิชาการหลายท่านเสนอไว้ดังต่อไปนี้

ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม ได้เสนอความคิดว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงนิพนธ์ลิลิตตะเลงพ่าย มาก่อนปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ หลายปี มาจบลงในปี พ.ศ. ๒๓๗๕ เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน ในระหว่าง พ.ศ. ๒๓๗๕-๒๓๗๘

ชลลดา เรื่องรักษ์ลิลิต ได้สันนิษฐานว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส น่าจะทรงนิพนธ์ลิลิตตะเลงพ่าย ประมาณ พ.ศ. ๒๓๗๕

นอกจากความเห็นของนักวิชาการทั้งหลายดังกล่าวมาแล้วนั้น ยังมีนิพนธ์ สุขสวัสดิ์^{๑๒๐} ได้กล่าวไว้ว่า “ทรงนิพนธ์ลิลิตตะเลงพ่าย ด้วยความวิริยะอุตสาหะ คือใช้ระยะเวลาในการแต่งประมาณ ๑๖ ปี”

เมื่อพิจารณาจากความเห็นของนักวิชาการทั้งหลาย ที่ยกมาถ่วงน้ำหนักนั้น ประกอบกับเนื้อความในโคลงบทที่ ๔๓๒ ซึ่งองค์ผู้นิพนธ์ทรงแต่งไว้ จึงสรุปความได้ว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงใช้เวลาในการนิพนธ์ลิลิตตะเลงพ่ายเป็นเวลาหลายปี และมาสำเร็จบริบูรณ์ในช่วงเวลาที่มีการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพนฯ ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ ระหว่าง พ.ศ. ๒๓๗๔-๒๓๗๘

ฉ. จุดมุ่งหมายในการแต่ง

จุดมุ่งหมายในการแต่งลิลิตตะเลงพ่าย นั้น ผู้นิพนธ์ได้ระบุไว้ตั้งแต่ตอนต้นเรื่องว่า “...บรรหารเหตุแผ่นภู ชูพระยศเจ้าหล้า อยู่คงฟ้าคงดิน เณรเพลิงพิณไพเราะ เสนาะโสตสำน่าน เป็นศุภสารเสาวนิศ เสนอบัณทิตทวยผอง เชิญช่วยตรองตริเติม เณลิมพระเกียรติผ่านฟ้า

^{๑๑๘} เรื่องเดียวกัน.

^{๑๑๙} พระมหาอำนาจ แสงศรี, “การเปรียบเทียบผลสัมฤทธิ์การเรียนรู้วรรณคดีเรื่องลิลิตตะเลงพ่ายที่ใช้กระบวนการจัดการเรียนรู้ด้วยเทคนิคแบบหมวก ๖ ใบ กับกระบวนการจัดการเรียนรู้แบบปกติของนักเรียนชั้นมัธยมศึกษาปีที่ ๕”, วิทยานิพนธ์ศึกษาศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๘), หน้า ๔๔.

^{๑๒๐} นิพนธ์ สุขสวัสดิ์, วรรณคดีไทยเกี่ยวกับประวัติศาสตร์, (กรุงเทพมหานคร : พิมพ์, ๒๕๒๐), หน้า ๓๑๓.

เจ้าจักรพรรดิแผ่นสยาม สมญานามนฤเบศ นเรศวรนรินทร์...”^{๑๒๑} และในตอนท้ายของเรื่องดังปรากฏในโคลงที่ ๔๒๖ ว่า

เสร็จแสดงพระยศเจ้า	จอมอยู่ธ ยาเอย
องค์อติศรมมุติ	เทพไท้
นเรศวรรัตนมกุฎ	เกศกษัตริย์ สยามฤา
หวังอยู่คู่เรศไว้	ปากฟ้าดินเฉลิม ^{๑๒๒}

จากคำประพันธ์ทั้งสองแห่งที่ยกมากล่าว แสดงว่ากวีมีจุดมุ่งหมายในการแต่งเพื่อยอพระเกียรติ สมเด็จพระนเรศวรมหาราช โดยเฉพาะการทำสงครามยุทธหัตถีกับ พระมหาอุปราชา อันเป็นวีรกรรมที่กล้าหาญอย่างยิ่ง ที่คนไทยทั้งชาติยังระลึกถึงอยู่จนปัจจุบันนี้ จึงมีการประกาศกำหนดให้วันที่ สมเด็จพระนเรศวร ทรงมีชัยชนะเหนือพระมหาอุปราชาเป็นวันกองทัพไทย

นอกจากนั้น กวียังมีจุดมุ่งหมายเพื่อปลูกเร้าคนไทยให้รู้จักสามัคคี รักษาติและไม่วุ่นเกรงข้าศึกศัตรูที่เข้ามาทำศึกครมด้วย ดังที่สมเด็จพระนเรศวร และสมเด็จพระเอกาทศรถ ทรงเป็นแบบอย่างให้ปรากฏในคำโคลงที่ ๑๓๖ ว่า

จอมสยามขามศึก	ไซร์ ไปมี
บานกมล เปรมปรีดิ์	ปราบเสี้ยน
สองสุริยกษัตริย์	ตรัสต่อ กันแฮ
หาเลศมลายศึกเหียน	หันหัวหายคม ^{๑๒๓}

อนึ่ง กวีผู้นิพนธ์ยังทรงมีจุดมุ่งหมายในการแต่ง เพื่อร่วมในการเฉลิมฉลองวัดพระเชตุพนฯ ซึ่งได้รับการบูรณปฏิสังขรณ์สำเร็จบริบูรณ์ในสมัยรัชกาลที่ ๓

ข. ทำนองแต่ง

ทำนองแต่งในลิลิตตะเลงพ่าย เป็นคำประพันธ์ประเภทลิลิต

พระยาอุปทิศศิลปสาร (นิ่ม กาญจนาชีวะ)^{๑๒๔} ได้อธิบายไว้ว่าคำประพันธ์ที่ท่านเอาร่ายต่างๆ และโคลงต่างๆ มาแต่งให้เข้าสัมผัสติดต่อกันไปจนจบเรื่อง เรียกว่า ลิลิต และคำลิลิตนี้ท่านจัดเป็น ๒ ประเภท คือ ลิลิตสุภาพประเภท ๑ และลิลิตด้น ประเภท ๑ มีรายละเอียดดังนี้

^{๑๒๑} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, **ลิลิตตะเลงพ่าย**, หน้า ๒.

^{๑๒๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๙.

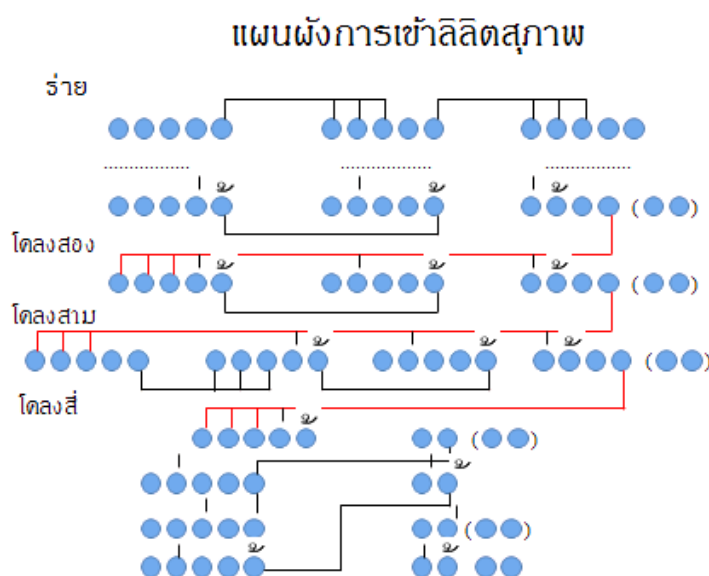
^{๑๒๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๕.

^{๑๒๔} พระยาอุปทิศศิลปสาร (นิ่ม กาญจนาชีวะ), **หลักภาษาไทย**, (กรุงเทพมหานคร: ไทยวัฒนาพานิช, ๒๔๙๗), หน้า ๙๘-๑๐๐.

ก) ลิลิตสุภาพ ได้แก่คำลิลิต ที่เอาร่ายสุภาพ และโคลงสุภาพต่างๆ มาแต่งสัมผัส ติดต่อกันเป็นเรื่องเดียวกัน แต่มีข้อพิเศษ คือ ร่ายโบราณ ท่านใช้แต่งเข้าไปในลิลิตสุภาพด้วย และ โคลงมหาวิริยมาลี (คือโคลงต้นวิริยมาลีที่มีวรรคท้ายบาท ๔ เป็นสี่คำ อย่างโคลงสี่สุภาพ) ท่านก็ใช้ แต่งเข้าไปในลิลิตสุภาพได้ด้วย รวมความว่า ลิลิตสุภาพมีร่ายสุภาพ ร่ายโบราณ โคลงสุภาพต่างๆ และ โคลงมหาวิริยมาลี แต่งติดต่อกันสัมผัสกัน

ข) ลิลิตต้น ได้แก่บทลิลิต ที่เอาร่ายต้น กับโคลงต้นต่างๆ มาแต่ง เข้าสัมผัสติดต่อกัน เป็นเรื่องเดียวกัน และโคลงมหาวิริยมาลีก็แต่งเข้าไปในลิลิตต้นนี้ด้วย

บทนิพนธ์ลิลิตตะเลงพ่าย เป็นบทลิลิตสุภาพ คือ ทำนองแต่งประกอบด้วย โคลงสอง โคลงสาม และโคลงสี่สุภาพ กับร่ายสุภาพ สลับกัน ข้อบังคับในการแต่งเป็นไปตาม แบบแผนฉันทลักษณ์ ของโคลง และร่าย รวมทั้งมีการส่งสัมผัสต่อเนื่องที่เรียกว่า เข้าลิลิต ดังตัวอย่างต่อไปนี้

แผนภูมิที่ ๓.๑ แผนผังการเข้าลิลิตสุภาพ

ตัวอย่าง การเข้าลิขิต

ร่าย

ไถ่ดำนึ่งบุชพลาญ ทางระลุงลานกวิล ชุนคชินทร์ขับคช
บทจรโดยทางเกื้อบ เดลิออนแสนยากลากลาด ดาษแดบท่งแดบนา

ที่สามถึงทัพใหญ่ ทัพเชียงใหม่ยุคกระบัตร์ กัดทัพหลังดำเนิน
เดินพยุหไต้เต้า แทบพิตรผ่านเผ้า ทำนท้าวเสด็จดล ตื่นนา

โคลงสอง

ยกพลผ่านด่านกว้าง เสียงสนับน้าช้าง กึกก้องทางหลวง

โคลงสาม

ล่องดูด่านเจดีย์	สามองคัมแห่งหัน
แดนต่อแดนกันนั้น	เพื่อรู้ราวทาง
ขับพลวางเข้าแหล่	แห่งอยุธยาเสทหล้า
แลดูสีผึ้งฟ้า	มิดดลุ่มมัวมล ย่องนา

โคลงสี่

เสด็จดลแดนราชเบื้อง	บุรพา
พิศพบัสเบินผา	ป่าไม้
รายเรียงรุกขผกา	แกมลูก
แลตระการกลไก	หัตถ์เอื้อมเอากัง

มีข้อนำสังเกตในบทนิพนธ์ลิขิตตะเลงพ่าย ซึ่งทำนองแต่งเป็นลิขิตสุภาพนี้ มีคำโคลง
สี่สุภาพบางบท มีลักษณะการแต่งแปลกออกไป ดังปรากฏในโคลงบทที่ ๑๖๗ ที่ว่า

สงครามพึงแพกแพ้	เสียที
แตกเมื่อต้นปีไป	ห่อนซ้ำ
บ ร้างกระบี่มี	มาขอบ นี้อย
มีก็มี ปีหน้า	แน่แท้ภูทาย ^{๑๒๕}

จะเห็นได้ว่า คำ ที ในวรรคหลังของบาทที่ ๑ ส่องสัมผัสไปยังคำ ปี ซึ่งเป็นคำที่ ๔ ในวรรค
หน้าของบาทที่ ๒ แทนที่จะเป็นคำที่ ๕ ตามแบบแผนการส่งสัมผัสของโคลงสี่สุภาพ จึงเป็นลักษณะ

^{๑๒๕} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, ลิขิตตะเลงพ่าย, หน้า ๕๓.

ของโคลงสี่สุภาพ จัตวาทนต์ ซึ่งมีที่ต่างกับโคลงสี่สุภาพแห่งเดียวเท่านั้น และยังพบในบทอื่นๆ อีก ได้แก่ โคลงบทที่ ๔, ๑๔๔, ๑๗๘, ๒๑๗, ๒๔๘, ๒๖๒, ๒๖๕, ๒๘๕, ๒๙๗ และ ๓๑๙ ซึ่งเป็นโคลงสี่สุภาพจัตวาทนต์ ที่ผู้นิพนธ์ทรงใช้ในการประพันธ์ลิลิตตะเลงพ่ายนี้

นอกจากโคลงสี่สุภาพ จัตวาทนต์ ดังกล่าวแล้ว ยังมีโคลงที่มีลักษณะเป็นโคลงสี่มหาวิริยมาลี อยู่ด้วย ๑ บท ดังปรากฏในโคลงบทที่ ๔๓๕ ดังนี้

แห่งปิ่นวิสุทธเทพไท	ทศพล
อันอุบัตินาคตกาล	อย่าแคล้ว
ปัญญาธิกญาณยล	สี่สัจ แลฤา
มล้างเกลศลามกแผ้ว	ผ่องเพี้ยงเพ็ญแข ^{๑๒๖}

โคลงบทนี้มีคำสุดท้ายของวรรคหลังบาทที่ ๑ คือ พล ส่งสัมผัสไปยังคำ ยล ในวรรคหน้าของบาทที่ ๓ โดยไม่ส่งสัมผัสไปยังคำ กาล ซึ่งเป็นคำสุดท้ายของวรรคหน้าบาทที่ ๒ อันเป็นลักษณะของโคลงสี่ด้น และในวรรคหลังของบาทที่ ๔ มี ๔ คำแทนที่จะมี ๒ คำ ตามแบบโคลงสี่ด้น จึงถือได้ว่าเป็นโคลงสี่มหาวิริยมาลี ซึ่งการแต่งลิลิตในสมัยโบราณ ใช้โคลงมหาวิริยมาลีแต่งเข้าลิลิตได้ทั้งลิลิตสุภาพ และลิลิตด้น

นอกจากโคลงสี่สุภาพ จัตวาทนต์ และโคลงสี่มหาวิริยมาลี ที่ปรากฏในลิลิตตะเลงพ่าย นอกเหนือจากโคลงสี่สุภาพแล้ว ยังมีโคลงสี่สุภาพกระทู้อีก ๒ บท คือบทที่ ๔๓๐ และบทที่ ๔๓๙ อันเป็นบทส่งท้ายของลิลิตตะเลงพ่าย

บทนิพนธ์เรื่องลิลิตตะเลงพ่ายนี้ เป็นบทลิลิตสุภาพ ที่มีเนื้อเรื่องยาวมาก ประกอบด้วยรายสุภาพ ๔๙ บท กับโคลงสี่สุภาพ ๓๓๒ บท โคลงสามสุภาพ ๑๑ บท และโคลงสองสุภาพ ๔๒ บท นับว่าเป็นลิลิตที่มีเนื้อหาทั้งประวัติศาสตร์การรบ การปกครอง และสุนทรียรส แห่งกวีวจนะควบคู่กัน อันแสดงถึงพระปรีชาสามารถของผู้นิพนธ์ทั้งในเชิงแบบแผนฉันทลักษณ์ ที่ปรากฏในโคลงสี่สุภาพรูปแบบต่างๆ ดังกล่าวข้างต้น ส่วนในเชิงสุนทรียรส แห่งกวีวจนะนั้น จะได้กล่าวถึงในหัวข้อคุณสมบัติของลิลิตตะเลงพ่ายต่อไป

ข. คุณสมบัติของลิลิตตะเลงพ่าย

ก) กลวิธีการประพันธ์

วรรณคดีเรื่องลิลิตตะเลงพ่าย แม้จะเป็นในเชิงประวัติศาสตร์ แต่ก็มิได้หย่อนรสทางวรรณคดีเลย ทั้งนี้เพราะผู้นิพนธ์มีกลวิธีในการประพันธ์ ทำให้เพิ่มรสสนุกสนาน บทบาทลีลาของตัวละครมีชีวิตชีวา พาทอารมณ์ของผู้อ่านคล้อยตามติดตรึงใจได้โดยตลอด ดังจะกล่าวต่อไปนี้

๑) แนวคิดสำคัญและการวางโครงเรื่อง

^{๑๒๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๑.

ผู้นิพนธ์ได้นำเนื้อหาของเรื่องมาจากพงศาวดารสมัยกรุงศรีอยุธยา ในพ.ศ. ๒๓๑๕ อันเป็นปีที่สมเด็จพระนเรศวรทรงทำสงครามยุทธหัตถี กับพระมหาอุปราชาแห่งกรุงหงสาวดี และได้ชัยชนะเหนือข้าศึก ตรงนี้เป็นแนวคิดสำคัญ (Theme) ของเรื่องที่ผู้นิพนธ์มุ่งสวดิวิกรรมของพระมหากษัตริย์ไทย คือสมเด็จพระนเรศวรเป็นสำคัญ อันแสดงถึงความเป็นนักชาตินิยมของกวีผู้นิพนธ์เรื่องนี้

ผู้นิพนธ์ได้ทรงวางโครงเรื่อง (Plot) ว่าจะเริ่มต้นอย่างไร และเดินเรื่องอย่างไร จนกว่าจะเข้าสู่จุดสำคัญของเรื่อง (Climax) และลงท้ายอย่างไร

๒) กลวิธีสร้างตัวละคร

ผู้นิพนธ์มีกลวิธีสร้างตัวละครสำคัญทั้ง ๒ ฝ่าย คือ ฝ่ายกรุงศรีอยุธยา มีตัวละครสำคัญ ๓ ราย คือ สมเด็จพระนเรศวร สมเด็จพระเอกาทศรถ และสมเด็จพระวันรัต

ลักษณะนิสัยของตัวละครฝ่ายกรุงศรีอยุธยา ผู้นิพนธ์ได้กล่าวรวมกันไป แต่เน้นที่สมเด็จพระนเรศวรเป็นสำคัญทั้งสองพระองค์มีพระนิสัยกล้าหาญ พระสติมั่นคง พระปัญญาเฉียบแหลม จะเห็นได้เมื่อทรงทราบข่าวศึกพม่าก็มีได้คร้ามเกรง ดังปรากฏในโครงบทที่ ๑๗๖ ที่ว่า “จอมสยามขามศึกไช้ ไปมี...”^{๑๒๗} และในรายได้ ๕ ที่สมเด็จพระนเรศวรทรงปรารภจะไปตีเขมรว่า “...ครั้งนี้ดูสองคน ผ่านสกลแผ่นดินแล้ว ควรไปรื้อรอนเขมร...ยังอินทร์รู้ฤทธิ์ อย่าคั่นคิดเหิมหาญ ผลาญจงเสร็จเด็ดเกล้า เจ้ากัมพูชทุจจริต เอาโลหิตล้างบาท...”^{๑๒๘}

สำหรับตัวละครทางฝ่ายกรุงศรีอยุธยาอีก ๑ ราย คือ สมเด็จพระวันรัตแห่งวัดป่าแก้วที่เข้ากราบทูลขอพระราชทานอภัยโทษจากสมเด็จพระนเรศวรให้แก่บรรดาแม่ทัพนายกองที่ตามเสด็จไม่ทันนั้น แสดงถึงความเฉลียวฉลาดของสมเด็จพระวันรัต ซึ่งจะนำวิเคราะห์ว่าท้าวท้าวต่อไป

ฝ่ายกรุงหงสาวดี มีตัวละครสำคัญ ๒ รายคือ พระเจ้ากรุงหงสาวดี ผู้มุ่งหมายจะพิชิตกรุงศรีอยุธยาให้ได้ โดยไม่คำนึงถึงความรู้สึกของโอรส คือ พระมหาอุปราชา ผู้นิพนธ์สร้างตัวละครนี้ให้ใช้วาจาประชดประชันพระมหาอุปราชา จนต้องจำใจรับราชโองการยกทัพไปตีกรุงศรีอยุธยา

ตัวละครสำคัญอีก ๑ รายคือ พระมหาอุปราชาโอรสของพระเจ้ากรุงหงสาวดี ซึ่งผู้นิพนธ์สร้างให้มีบทบาทโดดเด่นในบทนิราศ ที่แทรกเข้ามาในเรื่องลิลิตตะเลงพ่าย เป็นตัวละครที่ทำให้เกิดอรรถรสในเรื่อง ผู้อ่านจะรู้สึกสงสารเห็นใจพระมหาอุปราชาที่จำใจต้องออกศึกทั้งที่ไม่พร้อม พระมหาอุปราชาเป็นตัวละครรายเดียวในเรื่องที่มีวาท้าวท้าวท้าวในลักษณะของการสื่อสารกับตนเอง (Intrapersonal communication) ในขณะที่วาท้าวท้าวของตัวละครอื่นๆ ที่นำเสนอเป็นลักษณะของการสื่อสารกับผู้อื่น (Interpersonal communication)

^{๑๒๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๔.

^{๑๒๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔.

๓) การดำเนินเรื่อง

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงนิพนธ์ลิลิตตะเลงพ่ายตรงตามแบบแผนของการแต่งคำประพันธ์อย่างครบถ้วน เริ่มต้นด้วยการประณามพจน์ตามรูปแบบของลิลิตที่ต้องมีการกล่าวสรรเสริญพระรัตนตรัย สิ่งศักดิ์สิทธิ์ เทพเจ้า หรือพระมหากษัตริย์ เพื่อให้เกิดสิริมงคลแก่ตัวผู้ประพันธ์ เป็นการแสดงกตัญญู ในเรื่องลิลิตตะเลงพ่าย ผู้นิพนธ์ได้เริ่มต้นด้วยรายสุภาพ บทที่ ๑ ในลักษณะของการยอพระเกียรติสมเด็จพระนเรศวร ความว่า

ศรีสวัสดิ์เดชะ ชนระชาอรินทร์ ยินพระยศเกริกเกรียง เพียงพกแผ่นฟากฟ้า หล้าลุ่ม
เลื่องชัยเขวง เกรงพระเกียรติระย่ ... เถลิงพระเกียรติฟุ้งฟ้า ลือตรลบแหล่งหล้า โลกถ้วนสดุดี^{๑๒๙}

จากตอนเริ่มต้นแล้ว ผู้นิพนธ์ก็ทรงดำเนินเรื่องไปตามลำดับ กล่าวถึงกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระนเรศวรทรงขึ้นครองราชย์ หลังจากพระมหาธรรมราชา พระราชบิดาสวรรคตแล้ว พระองค์ทรงปรารภกับสมเด็จพระเอกาทศรถ พระอนุชา ถึงเรื่องจะไปตีเขมร ต่อจากนั้นผู้นิพนธ์ได้นำผู้อ่านไปทางกรุงหงสาวดี พระเจ้ากรุงหงสาวดี ทรงทราบว่า เมืองไทยผลัดแผ่นดิน จึงมีพระราชโองการให้พระมหาอุปราชราชโอรส ยাত্রาทัพใหญ่ไปตีกรุงศรีอยุธยา

ถึงตรงนี้ ผู้นิพนธ์ทรงมีกลวิธีในการดำเนินเรื่องให้มีรสชาติ ด้วยการกำหนดบทบาทตัวละครสำคัญผู้หนึ่งคือ พระมหาอุปราช ได้ทูลพระบิดาว่าโหรทำนายว่าตนกำลังมีเคราะห์ถึงชาติ พระเจ้ากรุงหงสาวดีจึงตรัสประชดด้วยถ้อยคำรุนแรง พระมหาอุปราชจึงจำใจรับราชโองการ

ผู้นิพนธ์ได้แทรกบทสังว้าง สั่งห้อง และสั่งนางของพระมหาอุปราชไว้ ทำให้ผู้อ่านเห็นใจพระมหาอุปราชที่จำต้องแข็งพระทัยออกรบทั้งที่ไม่เต็มพระทัย

ตลอดระยะทางการเดินทางของฝ่ายหงสาวดี ผู้นิพนธ์ได้ใช้กลวิธีในการประพันธ์ด้วยการดึงอารมณ์ของผู้อ่านตามลีลาของนิราศที่แทรกเข้ามา ประกอบด้วยการพรรณนาชมธรรมชาติ มีบทชนมก ชมไม้ บทรำพัน รสรัก รสอาลัย บทคร่ำครวญ ถึงนางสนมของพระมหาอุปราช ซึ่งนอกจากจะแสดงถึงความรู้ของผู้นิพนธ์เกี่ยวกับด้านพฤกษศาสตร์ และสัตวศาสตร์เป็นอย่างดีแล้ว ยังเป็นการโน้มน้าวอารมณ์ของผู้อ่านให้คล้อยตาม และทวีความสงสารเห็นใจพระมหาอุปราชยิ่งขึ้น

ผู้นิพนธ์ได้เดินเรื่องให้ฝ่ายทัพหงสาวดี เข้าสู่สยามประเทศทางด้านเจดีย์สามองค์ เมืองกาญจนบุรี แล้วหยุดยั้งตั้งค่าย ณ ตำบลตะพังตรุ

กล่าวทางฝ่ายกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระนเรศวรทรงทราบข่าวศึก โปรดให้เตรียมทัพ และเสด็จพร้อมสมเด็จพระเอกาทศรถ ประทับช้างทรงเคลื่อนพลไปตั้งค่าย ณ ตำบลหนองสาหร่าย

^{๑๒๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑.

มีการแทรกเรื่องสมเด็จพระนเรศวรทรงสุบินนิมิต ซึ่งโหราหลวงทำนายว่าจะทรงมีชัยชนะต่อข้าศึก และยังกล่าวถึงปาฏิหาริย์ที่พระบรมสารีริกธาตุ เสด็จเวียนทักษิณาวัตรสามรอบก่อนจะเคลื่อนขบวนทัพ อันเป็นนิมิตหมายที่ประเสริฐในฝ่ายกองทัพกรุงศรีอยุธยา ในขณะที่ฝ่ายกรุงหงสาวดีนั้น ผู้นิพนธ์ได้แทรกปรากฏการณ์ธรรมชาติ คือ ลมพัดฉัตรประจำพระองค์พระมหาอุปราชาหักลง อันจัดเป็นलगร้ายแก่ฝ่ายกรุงหงสาวดี

การที่ผู้นิพนธ์แทรกเรื่องดังกล่าว เป็นไปตามคติความเชื่อโบราณ นอกจากจะให้ความรู้แก่ผู้อ่านแล้วยังเป็นการเพิ่มอรรถรสในเนื้อหาของเรื่องอีกด้วย

๔) การนำเข้าสู่จุดสำคัญของเรื่อง (Climax)

ตามความในพระราชพงศาวดารว่า ข้างทรงของสมเด็จพระนเรศวรและสมเด็จพระเอกาทศรถ กำลังตกมันได้ยินเสียงกลองศึก จึงวิ่งเตลิดเข้าไปท่ามกลางกองทัพฝ่ายข้าศึก โดยที่ไพร่พลตามเสด็จไม่ทัน มีแต่กลางช้างกับความวุ่นวายโดยเสด็จเท่านั้น ทำให้ทั้งสองพระองค์ตกอยู่ในวงล้อมของกองทัพพม่า ทอดพระเนตรไม่เห็นอะไร เนื่องจากฝุ่นผงคลุ้ง ผู้นิพนธ์ได้แต่งให้ตัวละครสำคัญ คือ สมเด็จพระนเรศวร ทรงกล่าวประกาศต่อเทวดาทำนองตัดพ้อว่า เมื่อให้พระองค์มาเกิดในเศวตฉัตรเพื่อทำนุบำรุงบ้านเมืองและพระพุทธศาสนาเหตุใดจึงไม่ช่วยให้ท้องฟ้าสว่าง เพื่อพระองค์จะได้เห็นเหล่าอริราชศัตรู ซึ่งพอสิ้นคำของพระองค์ ท้องฟ้าที่มีดคลุ้มก็พลันสว่าง ทำให้พระนเรศวรทรงเห็นเหล่าขุนพลฝ่ายพม่ารวมทั้งพระมหาอุปราชา มีฉัตรประดับครบทั้งสิบหกขุนพล

กวีผู้นิพนธ์ได้ดำเนินเรื่องทวีความเข้มข้นไปตามลำดับ เริ่มแต่ผู้อ่านเกิดอารมณ์ตื่นเต้นที่ข้างทรงของทั้งสองพระองค์เฝ้าวิ่งกลิ้งเข้าไปอยู่ในวงล้อมของข้าศึก โดยที่นายทัพนายกองทั้งหลายตามเสด็จไม่ทัน ผู้อ่านคงจะระทึกใจเป็นห่วงกังวลทั้งสองพระองค์ แต่เมื่อเห็นอภินิหารที่เทวดาบันดาลให้ท้องฟ้าสว่าง จนสองพระองค์ทรงเห็นจอมทัพฝ่ายข้าศึก อารมณ์ของผู้อ่านจะค่อยแปรเปลี่ยนเป็นโล่งใจขึ้น และชื่นชมในพระบารมีของกษัตริย์ไทย และเมื่อผู้นิพนธ์ได้เดินเรื่องให้สมเด็จพระนเรศวรทรงแน่วพระทัยว่า ในบรรดาสิบหกขุนพลพม่านั้น องค์ไหนคือ สมเด็จพระมหาอุปราชา แล้วพระองค์ทรงเอยพระวอจาเชิญชวนให้พระมหาอุปราชาทรงกระทำยุทธหัตถีกับพระองค์ ผู้อ่านจะรู้สึกชื่นชมที่สมเด็จพระนเรศวรทรงดำรงพระสติมั่น และทรงกล่าวเชิญชวนพระมหาอุปราชาให้ทรงทำสงครามยุทธหัตถีกับพระองค์นั้นแสดงถึงพระปรีชาญาณของพระองค์ ผู้อ่านลืมนึกถึงเล่ห์เหลี่ยมของพระมหาอุปราชาได้บ้าง พระมหาอุปราชาได้ทีพินพาดด้วยพระแสงของ้าว ถูกพระมालาของสมเด็จพระนเรศวรขาดลิไป ทำให้อารมณ์ของผู้อ่านตึงเครียดเข้มงวดด้วยความเป็นห่วง แต่เมื่อข้างทรงของสมเด็จพระนเรศวรกลับเปลี่ยนเป็นได้ลางแทน หัวใจของผู้อ่านก็ค่อยพองฟูขึ้นๆ และแล้วผู้นิพนธ์ก็นำผู้อ่านเข้าสู่จุดสำคัญของเรื่อง (Climax) ด้วยโคลงบทที่ ๓๑๗, ๓๑๘ ความว่า

พลอยพล้ำเพี้ยกัถำทำน	ในรณ
บัตราชฟาดแสงพล	พ่ายพ้อน
พระเดชพระแสงดล	เผด็จคู่ เข็ญแฮ
ถนัดพระอังสาซ้อน	ขาดตัวโดยขวา
อุรารานร้าวแยก	ยลสยบ
เอนพระองค์ลงทบ	ท่าวดิน
เหนือคอกชซ่อนบ	สังเวช
วายุชีวาม์สุดสิ้น	สุฟ้าเสวยสวรรค ^{๑๓๐}

ผู้นิพนธ์พาอารมณ์ผู้อ่านทวีความตื่นเต้นขึ้นเรื่อยๆ จนถึงจุดสูงสุดเมื่อพระมหาอุปราชา ถูกพระแสงของ้าวของสมเด็จพระนเรศวร ฟันฟาดจนพระอังสาข้างขวาขาดแยก ชบพระองค์ลงเหนือ คอช้าง ลื่นพระชนม์ในทันทีนั้น ความรู้สึกของผู้อ่านคงยากที่จะบรรยาย อาจโล่งใจที่สมเด็จพระนเรศวร ทรงชนะคู่ต่อสู้ ภาคภูมิใจในชัยชนะของกษัตริย์ไทย แต่ในขณะเดียวกันคงมีความสลดใจ สงสาร พระมหาอุปราชากระคนปนอยู่ไม่น้อย

๕) การคลี่คลายเรื่อง นำเข้าสู่บทสวน

เมื่อเรื่องทวีความเข้มข้น จนบรรลุจุดสำคัญสูงสุดของเรื่องแล้ว ผู้แต่งก็เริ่มคลี่คลาย อารมณ์ผู้อ่าน ด้วยการกล่าวถึงสมเด็จพระนเรศวรเสด็จกลับคืนกรุงศรีอยุธยา ทรงปูนบำเหน็จรางวัล ทหารที่โดยเสด็จ และปรึกษาโทษแม่ทัพนายกองที่ตามเสด็จไม่ทัน โดยให้ลงโทษประหารชีวิตตาม บทอัยการศึก แต่เนื่องจากไกลวันอุโบสถจึงให้จงจำไว้ก่อนค่อยลงโทษต่อภายหลัง

ผู้นิพนธ์เปิดตัวละครสำคัญผู้หนึ่งในตอนนี้ คือ สมเด็จพระวันรัตแห่งวัดป่าแก้ว ผู้ได้กราบทูลขอพระราชทานอภัยโทษแทนบรรดาแม่ทัพนายกอง โดยยกความเปรียบว่า สมเด็จพระนเรศวร ทรงมีชัยชนะเหนือข้าศึกโดยลำพังพระองค์เอง ไม่มีเหล่าทหารตามพิทักษ์ เปรียบเสมือน องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่ทรงพิชิตเหล่ามารด้วยลำพังพระองค์เอง ซึ่งทำให้พระเกียรติยศ ปรากฏก้องแผ่ไพศาลยิ่งกว่าการมีเหล่าข้าทหารห้อมล้อมเสียอีก ซึ่งทำให้สมเด็จพระนเรศวรเมื่อทรง สดับเหตุผลแล้วก็ทรงโสมนัสพระทัย และพระราชทานอภัยโทษให้เหล่าข้าทหารนั้น ดังวาทะที่ผู้วิจัย ได้นำวิเคราะห์ไว้ในหัวข้อ

ผู้นิพนธ์ได้พาผู้อ่านผ่านเรื่องราวต่างๆ ในลิลิตตะเลงพ่าย ด้วยกลวิธีของการ ประพันธ์ ซึ่งสร้างอารมณ์แปรเปลี่ยนไปตามบทบาทของตัวละครในเรื่อง ในตอนท้ายเรื่องได้กล่าวถึง การปกครองแผ่นดิน ของสมเด็จพระนเรศวรตามหลัก ทศพิธราชธรรม และหลักธรรมอื่นๆ ทำให้ ประจักษ์ว่า พระบารมีของสมเด็จพระนเรศวรได้ปกแผ่คุ้มครองพระราชภวให้สุขสันต์ และผลจาก

^{๑๓๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๐.

ชัยชนะในสงครามยุทธหัตถีเป็นที่ลือเลื่องทั่วนานาประเทศ ทางเมืองเชียงใหม่ได้เข้ามาสวามิภักดิ์ พม่าก็มีกล้ายกทัพมารุกรานอีก ส่งผลให้ประเทศสยามว่างศึกสงครามนับร้อยปี

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ได้ทรงกล่าวในตอนท้ายของ เรื่องว่าทรงนิพนธ์ขึ้นเพื่อเฉลิมพระเกียรติ สมเด็จพระนเรศวร ที่ทรงชนะศึกยุทธหัตถี ให้ปรากฏอยู่ คู่ฟ้าคู่แผ่นดิน และทรงถ่อมพระองค์ว่ามีได้ทรงเชี่ยวชาญในการประพันธ์ ขอให้บรรดานักปราชญ์ทั้งหลายได้ช่วยพิจารณาติชมด้วย

ท้ายสุดของเรื่อง องค์ผู้นิพนธ์ได้ทรงปิดฉากลิลิตตะเลงพ่ายด้วยโคลงสี่สุภาพกระหู่

บท ๔๓๙

จบ เสรีจเสาวพากย์ถ้อย	วิถถาร แถลงนา
ลิลิต ราชพงศาวดาร	แต่ก็
ตะเลง เหล่าดัสกรลาญ	มลายชีพ ลงญา
พ่าย พระเดชหลีกลิ	ประลาตตอนแตกสยาม ^{๑๓๑}

ข) กลวิธีการร้อยกรอง

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ได้ทรงร้อยกรองลิลิตตะเลงพ่าย ไว้มีความยาวทั้งร้อย และโคลงสุภาพ รวมทั้งสิ้น ๔๓๙ บท นับว่าเป็นบทกวีนิพนธ์ที่ยาวมากเรื่องหนึ่ง และได้รับการยกย่องว่าเป็นวรรณคดีที่มี ลักษณะคำประพันธ์ที่ดีที่สุด ประกอบอยู่อย่างครบถ้วน ดังพระวรเวทพิสิฐ นักปราชญ์ทางด้านวรรณคดีไทย ได้กล่าวไว้ว่า ลักษณะคำประพันธ์ที่ดีที่สุดจะต้องมีองค์ประกอบต่อไปนี้ คือ

- (๑) แต่งถูกต้องตามข้อบังคับของคำประพันธ์ ชนิดนั้นๆ โดยเคร่งครัด
- (๒) ความดี และเด่น
- (๓) สัมผัสดี
- (๔) ความไพเราะ
- (๕) ไม่แต่งอย่างที่ว่ากลอนพาไป

ลักษณะคำประพันธ์ในลิลิตตะเลงพ่ายครบตามคุณสมบัติทั้ง ๕ ประการนี้^{๑๓๒}

๑) รสไพเราะในบทประพันธ์

ตัวอย่างบทประพันธ์ไพเราะด้วยการเล่นคำ และสัมผัสดีเด่น (สัมผัสอักษรและสัมผัสข้ามวรรค)

^{๑๓๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๒.

^{๑๓๒} พรพวรรณ ธารานุมาศ, วรรณคดีไทยสมัยรัตนโกสินทร์, (กรุงเทพมหานคร: เรืองศิลป์, ๒๕๒๔),

จำใจจำจากเจ้า	จำจร
จำนิราศแรมสมร	แม่ร้าง
เพราะเพื่อจักไปรอน	อริราช แลแม่
จำทุกข์จำทเวศว้าง	สวาทว่าหวันถวิล ^{๑๓๓}

โคลงบทที่ ๑๒ นี้ นอกจากแต่งถูกต้องตามแบบแผนการแต่งโคลงสี่สุภาพแล้วยังมีความไพเราะด้วยการเล่นคำ “จำ” และมีสัมผัสอักษร จ ซึ่งมีสัมผัสข้ามวรรคในแต่ละบาท คือ อักษร จ ในคำ เจ้า และจำ (บาทที่ ๑) คำ สมร กับ แม่ (อักษร ม ในบาทที่ ๒) คำ รอน กับ อริ (อักษร ร ในบาทที่ ๓) และ คำ ว้าง กับ สวาท (อักษร ว ในบาทที่ ๔) ครบทั้ง ๔ บาท นับถือกันว่าเป็นการแต่งที่ไพเราะ

นอกจากไพเราะด้วยสัมผัสอักษร และสัมผัสข้ามวรรคดังกล่าวแล้ว โคลงบทนี้ยังลงท้ายด้วยคำ “ถวิล” (คำสุดท้ายในวรรคหลังบาทที่ ๔) ซึ่งเป็นคำที่มีเสียงจัตวา นิยมว่าเป็นการแต่งโคลงสี่สุภาพที่ไพเราะอีกประการหนึ่ง

ตัวอย่างบทประพันธ์ไพเราะด้วยสัมผัสอักษร และความเปรียบเทียบอุปมา (Simile)

ไอยราฤทธิ์เลิศล้ำ	ลือดิน
ดูตั้งพาหนะอินทร์	เอี่ยมฟ้า
อาจค้าชอรินทร์	รอนชีพ
ชาญศึกอีกหาญกล้า	กลั่นแก้วกลางสมร ^{๑๓๔}

โคลงบทที่ ๓๔ เป็นโคลงสี่สุภาพที่มีความไพเราะด้วยสัมผัสอักษร ร ล กล และสัมผัสข้ามวรรคทุกบาท (ล้ำ – ลือ, อินทร์ – เอี่ยม, อรินทร์ – รอน, กล้า – กลั่น) รวมทั้งคำสุดท้ายของวรรคหลังบาทที่ ๔ คือ สมร เป็นคำที่มีเสียงจัตวาซึ่งถือว่าเป็นความไพเราะของการแต่งโคลงสี่สุภาพ

นอกจากนี้โคลงบทนี้ยังมีความไพเราะด้วยความเปรียบเทียบอุปมา (Simile) ในบาทที่ ๒ “ดูตั้งพาหนะอินทร์ เอี่ยมฟ้า” ซึ่งเปรียบเทียบช้างทรงของพระมหาอุปราชาวางามตั้งช้างทรงของพระอินทร์

ตัวอย่างบทประพันธ์ไพเราะด้วยการเล่นคำ และความเปรียบเทียบอุปลักษณ์ (Metaphor)

^{๑๓๓} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, ลิลิตตะเลงพ่าย, หน้า ๗.

^{๑๓๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓.

สายหยุดหยุดกลิ่นฟุ้ง	ยามสาย
สายบ่หยุดเสน่ห์หาย	ห่างเศร้า
ก็คืนก็วันวาย	วางเทวษ
ถวิลทุกขวบคำเช้า	หยุดได้ฉันใด ^{๑๓๕}

โคลงบทที่ ๘๘ ในลิลิตตะเลงพ่ายนี้ มีความไพเราะด้วยการเล่นคำ “สาย” และ “หยุด” และมีความเปรียบที่ดีเด่นแบบอุปลักษณ์ (Metaphor) ให้ความรู้สึกรสใน รสเสนาหาแจ่มชัด นอกจากนี้ยังมีความไพเราะในด้านสัมผัสซ้ำมวรรค (คำ หาย – ห่าง ในบาทที่ ๒ และวาย – วาง ในบาทที่ ๓) กับเสียงของคำท้ายวรรคในบาทที่ ๑ เป็นเสียงจัตวา คือคำว่า “สาย” นิยมกันว่า ไพเราะ

ตัวอย่างบทประพันธ์ไพเราะด้วยการใช้คำได้เหมาะสมเห็นภาพลักษณ์ (Image)

บัดมกคลพ่าห์ให้	ทวารดี
แว้งเหวี่ยงเปี่ยงเสียดสะบัด	ตกใต้
อุกคลูกพลุกเอยังด	คอกช เคิกแฮ
เบยบายหงายแขนให้	ท่วงท้อที่ถอย ^{๑๓๖}

โคลงบทที่ ๓๑๖ นี้ มีความไพเราะด้วยการเลือกใช้คำได้เหมาะสมกับความ ทำให้ผู้อ่านเห็นภาพลักษณ์ของช้างทรงสมเด็จพระนเรศวร สามารถแว้งเหวี่ยง เปี่ยงศึรชะ และสะบัดจนได้ล่าง (ในตอนแรกช้างทรงของพระมหาอุปราชได้เปรียบก่อน คือได้ล่าง พระมหาอุปราช จึงใช้พระแสงของ้าวฟันถูกพระมาลาของพระนเรศวรขาดลิไป จนมีชื่อว่า “พระมาลาเปี่ยง” ในกาลต่อมา) ภาพช้างทั้งสองเชือกมีลักษณะเข้าคลูกกลีพล้วน และแล้วช้างทรงของสมเด็จพระนเรศวร ก็เป็นฝ่ายได้เปรียบการใช้คำว่า “บัด” แสดงให้เห็นว่าทันที่ทันใด หรือคำว่า “อุกคลูก” ก็บ่งบอกอาการของช้างได้ชัดเจน นับว่าผู้ประพันธ์สามารถเลือกสรรคำใช้สื่อความให้เห็นภาพลักษณ์ได้อย่างเหมาะสม

ตัวอย่างบทประพันธ์ที่มีการเล่นเสียงสระ และเสียงพยัญชนะ (Alliteration) ทำให้ได้รสไพเราะ และเกิดจินตนาการ (Imagination)

ร่ายบทที่ ๓๕ ผู้นิพนธ์ได้ใช้วิธีเล่นเสียงสระ และเสียงพยัญชนะเป็นคู่ๆ ทำให้เกิดรสไพเราะด้วยเสียง และเห็นภาพชัดเจน

“...ธงชายปลายปลิวะยาบ ทวนทองปลาบะยับ สรรพแสนยาดาดาฯ สวมหมวกมาศเกราะกราย แห่ซ้ายหลายสระพร้อม แห่ขวาล้อมสระพรั่ง แห่น้ำคั่งเหลือนับ แห่หลัง คับเหลือนेत्र...”^{๑๓๗}

^{๑๓๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๒.

^{๑๓๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๐.

^{๑๓๗} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, ลิลิตตะเลงพ่าย, หน้า ๑๔.

วิธีเล่นเสียงสระ และเสียงพยัญชนะเป็นคู่ๆ นี้ผู้นิพนธ์นิยมใช้ในเรื่องลิลิตตะเลงพ่าย ในคำประพันธ์ ร่ายสุภาพเป็นส่วนใหญ่ ดังเช่นในร่ายบทที่ ๒๖๗

...ขับทวยกล้าเข้าแทง ขับทวยแซงเข้าฟัน สองฝ่ายยันยืนยุทธ์ อุดอึงให้อาฤกษ์
เอิกอึงเห่ เอาชัย สาดปืนไฟยะแย้ง แผลงปืนพิชยะยุ่ง พุ่งหอกใหญ่คะกว้าง ขว้างหอกขัดคะไขว่
ไล่คะ คลุกบุกบัน เจือดาบฟันฉะฉาด ง่าง้าวฟาดฉะฉับ...^{๑๓๘}

จากตัวอย่างร่ายที่ยกมาทั้งสองตอนนี้ แสดงถึงความสามารถในเชิงอักขรศาสตร์ของผู้นิพนธ์ อันเป็นกลวิธีการบรรยายที่ก่อปรด้วยลักษณะของวรรณศิลป์ ซึ่งเสริมให้ลิลิตตะเลงพ่ายเป็น “... ศิลปกรรมทางวรรณคดีร้อยกรองที่หางานประพันธ์อื่นเปรียบได้ยาก...”^{๑๓๙}

ตัวอย่างบทประพันธ์ไพเราะด้วยการใช้คำในความเปรียบเชิงอติพจน์ (Hyperbole) และก่อความสะเทือนใจ (Emotion)

อุรารานร้าวแยก	ยลสยบ
เอนพระองค์ลงทบ	ท้าวตื่น
เหนือคอคอชอนซบ	สังเวช
วายุชีวิตม์สุดสิ้น	สู่ฟ้าเสวยสวรรค ^{๑๔๐}

โคลงบทที่ ๓๑๘ นี้ เป็นโคลงพรรณนาภาพการสิ้นพระชนม์บนคอช้างของพระมหาอุปราชาแห่งพม่า หลังจากทำศึกยุทธหัตถีกับสมเด็จพระนเรศวร ผู้เป็นวีรกษัตริย์แห่งกรุงสยาม ณ ตำบลตะพังตรุ สุพรรณบุรี เมื่อ พ.ศ. ๒๑๓๕

โคลงบทนี้เป็นบทปิดท้ายบทพรรณนาการกระทำสงครามยุทธหัตถี ระหว่าง สมเด็จพระนเรศวรมหาราชกับพระมหาอุปราชา อันเป็นเนื้อหาสำคัญที่สุดของเรื่องลิลิตตะเลงพ่าย เป็นจุดสำคัญของเรื่อง (Climax) และขณะเดียวกันก็ปิดฉากชีวิตของพระมหาอุปราชา (อุปราชแห่งกรุงหงสาวดีผู้น่าเห็นใจ)

โคลงบทนี้มีความไพเราะในการใช้คำสื่อความได้ดีเด่นมีการเลือกคำที่มีสัมผัสอักษร ร ย ช ส สื่อ ความรู้สึก และสะเทือนอารมณ์ ผู้อ่านจะเห็นภาพรกายของพระมหาอุปราชาค่อยๆ โน้มลงทีละน้อยๆ จนซบลงเหนือคอช้าง ชวนให้เกิดความสลดสังเวชใจ และแล้วดวงพระวิญญาณของพระมหาอุปราชา ก็ลอยลอย ขึ้นไปสถิต ณ สรวงสวรรค์ ผู้นิพนธ์ใช้คำ “สู่ฟ้าเสวยสวรรค” ซึ่งเป็นลักษณะความเปรียบในเชิงอติพจน์ (Hyperbole) บทประพันธ์ตอนนี้บรรยายภาพการสิ้นพระชนม์

^{๑๓๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๔.

^{๑๓๙} บุญเหลือ เทพยสุวรรณ, ม.ล., **วิเคราะห์วรรณคดีไทย**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : ศยาม, ๒๕๔๓), หน้า ๖๐.

^{๑๔๐} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, **ลิลิตตะเลงพ่าย**, หน้า ๑๑๐.

ของพระมหาอุปราชฯ อย่างสมพระเกียรติ แสดงถึงพระนิสสัยอ่อนโยน สมเป็นผู้อยู่ในสมณเพศขององค์ผู้นิพนธ์ที่ให้เกียรติยกย่องจอมทัพของฝ่ายศัตรูอย่างที่ไม่ค่อยได้พบในกวีอื่นมากนัก

๒) รสแห่งวรรณคดี

ผู้นิพนธ์บรรยายเรื่องราวในลิลิตตะเลงพ่ายด้วยสำนวนโวหาร ที่เพียบพร้อมด้วยรสแห่งวรรณคดี มีการสรรถ้อยคำอย่างประณีต ทำให้สื่อความได้ชัดเจนและมีความไพเราะสอดคล้องกลมกลืนกับเหตุการณ์ทุกบททุกตอน เหตุการณ์ตอนทำศึกสงคราม ใช้คำที่แสดงความห้าวหาญ และอีกเหิม ส่วนเหตุการณ์ยามทุกข์โศกก็ใช้คำสื่ออารมณ์เศร้าได้อย่างลึกซึ้ง สร้างความสะท้อนอารมณ์ให้แก่ผู้อ่าน ยามที่กวีชมความงามของธรรมชาติก็สามารถสร้างความรื่นรมย์ให้แก่ผู้อ่าน ทำให้ได้รสรสวรรณคดีครบทั้ง ๙ รส^{๑๔๑} ตามที่มีปรากฏในวรรณคดีสันสกฤตที่นำมาประยุกต์ใช้ในวรรณคดีไทย และในลิลิตตะเลงพ่ายก็มีรสแห่งวรรณคดีทั้ง ๙ รสดังนี้

(๑) ศฤงคารรส (สิงคารรส) เป็นรสที่เกิดจากความซาบซึ้งในความรัก เป็นรสแห่งความชุ่มฉ่ำใจ ชื่นใจ อันเป็นผลจากความยินดีปรีดา (Erotic แนวรักๆ ใคร่ๆ)

โคลงสี่สุภาพบทที่ ๕๗ กล่าวถึงพระมหาอุปราชฯ คำนึงถึงนางสนม แม้จะเป็นตอนต้องจากนาง แต่ก็แสดงถึงความชุ่มชื่นใจ เมื่อถวิลถึงนางผู้เป็นที่รัก

คำนึงนุชนาฏเนื้อ	นวลสมร
แมนแม่ม่าจักวอน	พี่ซี้
จักบอกแก่บังอร	ออกชื่อ เฌอณา
เรียมจักแนะนนนี้	โนนโน้นแนวพนม ^{๑๔๒}

(๒) হাস্যรส (หัสสรส หรือ หรรษารส) เป็นรสที่เกิดจากการได้รับความขบขัน ทำให้เกิดความสนุกสนาน เป็นรสแห่งความร่าเริง รื่นเริง สำเร็จใจ (Comedy : แนวตลก ล้อเลียน) เรื่องลิลิตตะเลงพ่าย มิใช่เรื่องประเภท (Comedy) แต่บางตอนที่แสดงถึงความรื่นเริงใจ พอใจ ก้อนุโลมเข้าใน হাস্যรส ได้ ดังตัวอย่างร้ายที่ ๓๖๒

ปางนฤบาลบดินทร์ ยินสมเด็จพระวันรัต จำแนกอรรถบรรยาย ถวายวิสัยนาสาร โดยพิสดารพรรณนา เสนอสมญาศโยค พระบรมโลกโมลี ด้วยวิธีอุปมา แห่งกฤษดาภินิหาร ตาลมนัสชุ่มชื่น ตื่นเต็มปรีดีปราโมทย์ โอษฐ์ออกอื่นสาธุ^{๑๔๓}

^{๑๔๑} จำเนียร แก้วกู่, **หลักวรรณคดีบาฬีวิจารณ์**, (กรุงเทพมหานคร : โจ เอส พรินต์ติ้ง เฮาส์ จำกัด, ๒๕๓๙), หน้า ๓-๔, และ อ้างใน กุสุมา รักขมณี, **การวิเคราะห์วรรณคดีไทยตามทฤษฎีวรรณคดีสันสกฤต**, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๓๔), หน้า ๑๐๗-๑๑๔.

^{๑๔๒} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, **ลิลิตตะเลงพ่าย**, หน้า ๒๓.

^{๑๔๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๓.

รายตอนนี้แสดงถึง สมเด็จพระนเรศวร ทรงมีพระหทัยโสมนัสเปรมปราโมทย์ เมื่อทรงฟังสมเด็จพระวันรัต กราบทูลเปรี๊ยะการชนะศึกของพระองค์โดยลำพัง ไม่มีข้าทหารติดตาม แวดล้อม เหมือนดังพระพุทธเจ้าทรงชนะมารด้วยพระองค์เอง

(๓) กรุณาส ความสงสาร เป็นรสที่เกิดจากการได้รับความทุกข์โศก เป็นรสแห่ง ความสงสาร เมื่อเห็นฝ่ายหนึ่งเศร้าเสียใจ

ผู้พิมพ์ตะเลงพ่ายได้สร้างตัวละครสำคัญผู้หนึ่ง ซึ่งทำให้ผู้อ่านเกิดความสงสาร เห็นใจ คือพระมหาอุปราชโอรสพระเจ้ากรุงหงสาวดี ซึ่งจำต้องแข่งพระทัย หักห้ามความกลัว ความรักชีวิตตามวิสัยปุถุชน เพราะโหรทำนายว่า พระเคราะห์ร้ายถึงขาด ดังความในรายที่ ๖ ซึ่ง พระเจ้ากรุงหงสาวดีตรัสประชดพระโอรส ว่า

... แม้นเจ้าคร้ามเคราะห์กาจ จงอย่ายาตรยุทธนา เอาพัสดราสตร์ สวมอินทรีย์ สร้างเคราะห์ ๓ ตรัสเยาะเยี่ยงขลาด องค์อุปราชยินสาร แสนอประมาณมาตย์มวล นวลพระพักตร์ ผ่องเผือด เลือดสลดหมดคล้า ข้ำกมลหมองมัว...^{๑๔๔}

ข้อความในรายข้างบนนี้ ผู้อ่านจะเกิดความเห็นใจ พระมหาอุปราช และ ทวีความสงสาร โดยเฉพาะตอนที่สิ้นพระชนม์บนคอช้าง เพราะถูกพระแสงของ้าวของ สมเด็จพระ นเรศวร ดังปรากฏในโคลงบทที่ ๓๑๘ ซึ่งกล่าวถึงรสไพเราะด้วยการใช้คำก่อความสะเทือนอารมณ์

(๔) เราทรส ความแค้นเคือง เป็นรสที่เกิดจากการได้รับความโกรธ เป็นรสแห่ง ความเกรี้ยวกราด ร้ายกาจ โกรธเคือง (Adventure : แนวบู๊ล้างผลาญ)

รายที่ ๕ สมเด็จพระนเรศวรทรงปรารภจะไปตีเขมร กับสมเด็จพระเอกาทศรถ และเหล่าเสนาข้าราชการ

... ครั้งนี้ตูสองตน ผ่านสกลแผ่นดินแล้ว ควรไปร่ำรอนเชิญ เห็นมือไทยที่เกล้า แผ่วภพให้ เป็นเพื่อน เกลื่อนภพให้เป็นพง คงแต่น้ำกับฟ้าคง แต่หล้ากับดิน ยังอรินทร์รู้ฤทธิ์ อย่าคิน คิดเหิมหาญผลาญจงเสร็จเด็ดกล้า เจ้ากัมพูชทุจรีต เอาโลหิตล้างบาท...^{๑๔๕}

รายที่ยกมานี้ แสดงถึง สมเด็จพระนเรศวร และสมเด็จพระเอกาทศรถ ทรงโกรธ เคืองเจ้าเมืองกัมพู (คือเขมร) คิดจะยกทัพไปตีเมืองเขมรให้ราบ แล้วจับตัวเจ้ากัมพูมาตัดศีรษะ เอาโลหิตล้างพระบาท ให้สาสมกับที่เขมรมักลอบเข้ามากวาดต้อนผู้คนชาวไทยบ่อยครั้งในยามที่ไทย มีศึกกับเมืองอื่น

วีรรส ความชื่นชม เป็นรสที่เกิดจากการได้รับความมุ่งมั่น เป็นรสแห่ง ความกล้าหาญ กล้าพูด กล้าทำ (Picaresque : แนววีรบุรุษ)

ในโคลงสองบทที่ ๒๙๘ – ๓๐๐ ความว่า

^{๑๔๔} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, ลิลิตตะเลงพ่าย, หน้า ๕.

^{๑๔๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕.

สองสุริยวงศ์ผ่านหล้า	ขับเค้นทรบ่ายหน้า
แขกเจ้าจอมตะเลง	แลนา
ไปเกรงประภาพรท่าเฝ้า	พักตร์ท่านผ่องฤาเสรา
สู่เสียนไปหนี	หนานา
ไพร่เร่งสาธิต้อง	โหมรมปืนไฟไปต้อง
ตื่นเต้าแตกฉาน	ผ่านนา ^{๑๔๖}

ความในโคลงที่ยกมานี้ แสดงถึงความกล้าหาญของ สมเด็จพระนเรศวร และ พระเอกาทศรถ ทั้งสองพระองค์ไม่ทรงเกรงกลัวข้าศึกเลย

(๕) ภัยอันตราย ความเกรงกลัว เป็นรสที่เกิดจากความน่ากลัว เป็นรสแห่ง ความทุกขเวทนา (Detective : แนวตื่นเต้น)

รายบทยที่ ๖ กล่าวถึงพระมหาอุปราชโอรสของพระเจ้ากรุงหงสาวดี กราบทูล พระบิดาเมื่อได้ฟังรับสั่งให้ยกทัพไปตีกรุงศรีอยุธยา ความว่า “... บุตรท่านยินถ้อย ถ้อย ข้อย ผู้ข้าบาทบงสุ โหรครครทำนาย ทายพระเคราะห์ถึงฆาต...”^{๑๔๗}

แสดงว่าพระมหาอุปราช ทรงเชื่อคำทำนายของโหรว่ามี พระเคราะห์ร้ายถึง ฆาต จึงทรงหวาดกลัวว่า ถ้าต้องยกทัพไปรบอาจจะต้องเป็นไปดังคำทำนาย จึงกราบทูลไปเช่นนั้น ทำให้พระเจ้ากรุงหงสาวดี กริ้วตรัสประชดต่อหน้าเหล่าอำมาตย์ทั้งหลาย ดังความว่า “... อดรัสเยาะ เยี่ยงขลาด องค์อุปราชชินสาร แสนอประมาณมาตย์มวลง นวลพระพักตร์ผ่องเผือด เลือดสลดหมด คล้าข้ากมลหมองมัว กลัวพระอาชญาเยอบ นอบประณตบทมุล...”^{๑๔๘}

พระมหาอุปราชทรงเกรงกลัวพระอาชญา จึงจำพระทัย ทูลลาเพื่อไปเตรียม ออกศึก

(๖) พิภตสรส (วิจิตรนิพนธ์) ความเปื้อน รำคาญ ขยะแขยง เป็นรสที่เกิดจากการได้ รับรู้ ความน่ารังเกียจ เป็นรสแห่งความชัง ความรังเกียจ ความลึงเลใจ ไม่อาจตกลงใจได้ (Terror : แนวสยองขวัญ)

ในรายบทยที่ ๕ กล่าวถึงสมเด็จพระนเรศวร เมื่อขึ้นครองราชย์ ต่อจาก พระมหาธรรมราชา พระบิดาซึ่งสวรรคตแล้ว ได้ตรัสปรารภกับ พระอนุชา และต่อเหล่าเสนาข้าราชบริพาร ถึงความเปื้อนหน่าย ชิงชังต่อฝ่ายเมืองกัมพูช ซึ่งไม่จริงใจต่อไทย ก่อความรำคาญด้วยการลอบเข้าตีไทย และกวาดต้อนผู้คนไป ในยามที่ไทยมีศึกติดพันกับเมืองอื่น แต่ถ้ายามที่ไทยมีกำลังกล้าแข็ง

^{๑๔๖} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, ลิลิตตะเลงพ่าย, หน้า ๔.

^{๑๔๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๖-๑๐๗.

^{๑๔๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕.

ก็มาอ่อนน้อมด้วย กลับไปกลับมา หลายต่อหลายครั้ง จนพระองค์ทรงคิดจะยกทัพไปตีเขมร และ
ประหารเจ้าเมืองให้สิ้น ดังความว่า

... ฝ่าเอนอาพลมาลาด กวาดนิกรประชา ข้าสืมาเมื่อเมือง ก่อเชื้อเคือง หลายคาบ จาบจ้วงหมิ่นถิ่น
แคลน แสนสาหัสกลัดกลุ้ม คลุ้มกมลแค้นคั่ง ดั่งหนามเหน็บเจ็บซ้ำ ย้ายอกทรวงดวงแด่ ควรไป ร้า
รอนเชื้อ เห็นมือไทยที่เกล้า แผ้วภพให้เป็นเพื่อน เกื่อนภพให้เป็นพง ผลาญจงเสร็จ เด็ดเกล้าเจ้า
กัมพูชทุจจริต เอาโลหิตล้างบาท...^{๑๔๙}

(๗) อัททรส (อัททรส) ความอัศจรรย์ใจ เป็นรสที่เกิดจากการได้รับความน่า
พิศวง เป็นรสแห่งความประหลาดใจ (Gothic : แนวแปลกประหลาด)

รายบทยี่ ๒๑๕ กล่าวถึงสมเด็จพระนเรศวร และสมเด็จพระเอกาทศรถ ขณะ
รอกฤษ เพื่อเคลื่อนพล บังเกิดเหตุอัศจรรย์ใจขึ้น ดังความว่า

... องค์อัครราชทูตสองกษัตริย์ คอยนฤชตรพิชัย บัดเดียวไททฤษฎี พระศรีสารีริกบรมธาตุ ไขโอกาสโศกิต
ช่วงขวลิตฟางผล สัมเกลี้ยงกลุกก่อง ฟองฟ้าฝ่ายทักษิณ ผินแวดวงตรงทัพน์บคำรบสามครา เป็น
ทักษิณาวรรตเวียน วายฉวัดเฉวียนอัมพร ผ่านไปอุดรโดยด้าวพลันบพิตรโทท้าวท่น
ตั้งสตุติ อยู่เนา^{๑๕๐} ข้อความในร่ายนี้ แสดงถึงรสแห่งความอัศจรรย์ใจ ในปาฏิหาริย์ของ
พระบรมสารีริกธาตุ

(๘) ศานตรส (สันตรส) เป็นรสที่เกิดจากการได้รับความสงบ เป็นความรู้สึกไม่ทุกข์
ไม่เกลียด ไม่ริษยา (Romantic : แนวสุขนาฏกรรม)

โคลงบทที่ ๓๘๗ ในลิลิตตะเลงพ่ายได้กล่าวไว้ดังนี้

เย็นจิตไทไพรพร้อม	พราหมณ์ชี ขึ้นเถา
ต่างแผ่ผลไมตรี	ต่อตั้ง
บ เบียด บ เบียน บี	ทาโทษ กันแฮ
เลี้ยงชีพโดยสะดวกทั้ง	ทั่วด้าวแดนไฉน ^{๑๕๑}

โคลงบทนี้ แสดงถึงความสงบร่มเย็นทั่วทั้งประเทศ ทุกคนตั้งแต่พระราชาจนถึง
ไพร่ฟ้า ข้าแผ่นดิน รวมทั้งสมณชีพราหมณ์ ต่างมีไมตรีจิตต่อกัน ไม่มีการเบียดเบียนซึ่งกันและกัน
ต่างประกอบสัมมาชีพโดยทั่วหน้า

จากตัวอย่างนี้ แสดงถึงสันตรสในวรรณคดี ได้ชัดเจน

^{๑๔๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔.

^{๑๕๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๘.

^{๑๕๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๖.

๓) โวหารรสแห่งวรรณคดีไทย

ในหัวข้อ ๒) ได้กล่าวถึงรสแห่งวรรณคดี สันสกฤต ๙ รส ซึ่งนำมาวิเคราะห์รสแห่งวรรณคดีในลิลิตตะเลงพ่าย ในหัวข้อนี้จะได้พูดถึงโวหารรสแห่งวรรณคดีไทย และนำมาวิเคราะห์โวหารแห่งวรรณคดีในลิลิตตะเลงพ่าย เพิ่มเติมจากรสแห่งวรรณคดีสันสกฤต

โวหารรสในวรรณคดีไทย มี ๔ รส ดังนี้

(๑) เสาวรสจนี้ คือ บทชมโฉม หมายถึง ชมความงามของตัวละครทั้งชาย และหญิง รวมถึงชมความงามของบ้านเมือง หรือชมความงามของธรรมชาติ

ร่ายบทที่ ๗๙ ในลิลิตตะเลงพ่าย เป็นบทที่ พระมหาอุปราชาชมความงามของไม้ดอกขณะเดินทัพมุ่งสู่กรุงศรีอยุธยา มีความว่า

พระเหลียวแลไม้ดอก ออกช่อแซมแนมผล ไซ้สุคนธ์เสาวรสย์ เลวทรลบแหล่ง
พนัส วายุพานพัตราเพย ระเหยหอมฟุ้งเฟื่อง เปลื้องหญักรำจวน เหล่าลำดวนดาซดงแก้วกาหลง
ชงโค ยี่สุ่นยี่โถยี่ทะกา พุดจีบลาลานเนตร เกดพิกุลแบ่งกลีบ ปีบจำปาจำปี มะลูลีประดู่ดง ปรู
ประยงค์ยมโดย..”^{๑๕๒}

(๒) นารีปราโมทย์ คือบทแสดงความรักใคร่ บทเกี่ยวพาราสี หรือพูดจาโอ้อวดอีกฝ่ายหนึ่ง รวมถึงบทรำพึงคนรัก และคำหวานในวรรณคดี

โคลงบทที่ ๖๔ ในลิลิตตะเลงพ่าย ความว่า

คิดโฉมนงโพธิ์ผู้	เพ็ญศรี
เคยร่วมรมย์ฤาดี	ดั่งร้อน
ถนอมนุชแนบนภา	พูนเสน่ห์

นิกนิรารสซ่อน ออกให้โหยถวิล^{๑๕๓}

โคลงบทนี้เป็นบทที่พระมหาอุปราชาทรงรำพึงถึง นางสนม จัดเป็นการรำพึงถึงคนรัก อันเป็นลักษณะหนึ่งของโวหารนารีปราโมทย์

(๓) พิโรธวาทัง คือบท ตัดพ้อ หมายถึง การกล่าวข้อความแสดงอารมณ์ไม่พอใจ ตั้งแต่น้อยไปหามากเริ่มตั้งแต่ ไม่พอใจ โกรธ ตัดพ้อ ประชดประชัน

ร่ายบทที่ ๖ ในลิลิตตะเลงพ่าย มีข้อความที่ว่า

...ฟังสารราชเอารส ฐ ก็ผะชดบัญชา เจ้าอยุธยาธิบดี ล้วนยงยุทธเชี่ยวชาญ หาญ
หักศึก บมียอ ต่อสู้ศึกบ มิหยอน ไปพักวนว่าไซ้ ให้ ฐ ธวง ฐ ห้าม แม้นเจ้าคร้ามเคราะห์กาจ จง
อย่ายาตรยุทธนา เอาพัสดราสตร์ สวมอินทรีสร้างเคราะห์ ฐตรัสเยาะเยี่ยงขลาด...”^{๑๕๔}

^{๑๕๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๙.

^{๑๕๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕.

^{๑๕๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕.

ข้อความในร่ายบทนี้ กล่าวถึงพระเจ้าหงสาวดี ไม่พอพระทัยราชโอรส คือ พระมหาอุปราช ได้กราบทูลว่า พระองค์กำลังมีเคราะห์ถึงฆาต พระเจ้าหงสาวดีจึงตรัสทำนอง ประชดประชัน พระโอรส

(๔) สัลลาปิงคพิไสย คือบทโศก เป็นการกล่าวแสดง ความเศร้าโศก อาลัยรัก หรือ คร่ำครวญ

โคลงบทที่ ๑๕๔ ในลิลิตตะเลงพ่าย ความว่า

สงครามคราวนี้หนัก	ใจเจ็บ ใจนา
เรียมเร่งแทงหนวหนับ	อกไอ้
ลูกตาย ฤ ใครเก็บ	ผีฝาก พระเอย
ผีจกแท้งที่โพล้	ที่เพ็ลใครเผา ^{๑๕๕}

โคลงบทนี้เป็นบทที่ พระมหาอุปราช ทรงแสดงถึงพระบิดาคือพระเจ้าหงสาวดี ว่า สงครามคราวนี้ หนักมากเกรงว่า พระองค์อาจพลัดปลั่งถึงแก่ชีวิต แล้วจะมีใครนำพระศพ กลับไปฝากพระบิดา พระศพคงจะถูกทอดทิ้ง ไร้คนเผา นับเป็นโคลงที่แสดงถึงความเศร้าโศก อาลัยรักอย่างสุดซึ้ง

โวหารรสรทั้ง ๔ ในวรรณคดีไทยนี้ อาจนำมาถวบรวมๆ ได้ว่า “เสาวรจนี้นี้ชมโฉม ถ้าเล่าโลมนารีปราโมทย์หวัง พ้อเคื่องโกรธพิโรธวาทัง สัลลาปิงคพิไสยใจคร่ำครวญ”^{๑๕๖}

ค) การใช้ถ้อยคำสำนวนโวหาร

ในลิลิตตะเลงพ่าย มีการใช้คำศัพท์เฉพาะในวินิพนธ์มากพอสมควร เช่น กล่าวว่า “พระฤทธิดั่งฤทธิราม รอนราพณ์” หรือ “พระดั่งองค์อวตาร” เป็นต้น ซึ่งผู้อ่านจะต้องมีความรู้เรื่อง รามเกียรติ์มาก่อน จึงจะเข้าใจว่า หมายถึง พระรามที่สามารถปราบราพณ์ คือเหล่ายักษ์ได้ หรือคำว่า อวตาร หมายถึงพระนารายณ์แบ่งภาคมาเกิดเป็นพระราม

นอกจากนี้ในลิลิตตะเลงพ่ายยังมีวิธีการใช้คำแผลง เช่น สะ เป็น สระ ตัวอย่างคำว่า สะพรั่ง เป็น สระพรั่ง สะทก เป็น สระทก สะท้าน เป็น สระท้าน เป็นต้น หรือมีแผลงแบบเพิ่มคำไว้ หน้าคำเดิม เช่น เกริก เป็น กระเกริก คว้าง เป็น คะคว้าง ไชว เป็น คะไชว ยุ่ง เป็น ยะยุ่ง ยับ เป็น ยะยับ ซึ่งคำเหล่านี้จะพบมากในร่ายสุภาพหลายบท เป็นการเล่นเสียงสระ และเสียงพยัญชนะ ถ้าเป็นการอ่านออกเสียง จะรู้สึกว่ามีพยางค์อันแสดงถึงฝีมือเชิงประพันธ์ของผู้นิพนธ์

นอกจากคำแผลงแล้ว ในลิลิตตะเลงพ่ายยังมีการใช้คำศัพท์ประเภทคำสนธิ เช่น อดุลยานุภาพ พงศาวดาร นิรามิข มาตยากร คำสมาส เช่น โภคสมบัติ เมรุมาศ บุรีรมยสถาน ทั้งยัง อดุมด้วยศัพท์บาลี สันสกฤต เขมร อยู่แทบทุกบททุกตอน รวมถึงการใช้คำราชาศัพท์ ซึ่งแสดงถึงพระ

^{๑๕๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๙.

^{๑๕๖} โวหารรสในวรรณคดีไทย, [ออนไลน์], แหล่งที่มา : www.thai.goodview.com/library/student/show/st_2545/5-5 [๒๖ มิถุนายน ๒๕๕๘].

ปรีชาสามารถในเชิงอักษรศาสตร์ของผู้นิพนธ์ แต่สำหรับผู้อ่านถ้าไม่เป็นผู้ใฝ่รู้สนใจจริงจังในบทกวีนิพนธ์ ก็อาจจะทำความเข้าใจได้ไม่ถนัดนัก ด้านสำนวนโวหาร อันหมายถึง ถ้อยคำที่พูดกันเป็นชั้นเชิง ไม่พูดตรงๆ แต่มีความหมายแฝงอยู่ในคำนั้นๆ ในลิลิตตะเลงพ่ายมีโวหารอยู่นานาชนิด เช่น โวหารเปรียบเทียบแบบอุปมา (Simile) แบบอุปลักษณ์ (Metaphor) แบบอติพจน์ (Hyperbole) และยังมีโวหารรัก โวหารคร่ำครวญ โวหารพ้อ โวหารบริภาษ โวหารพรรณนาธรรมชาติ ดังกล่าวไว้ในข้อ ข) กลวิธีการร้อยกรอง จึงอาจจัดได้ว่าลิลิตตะเลงพ่ายเป็นตำราการประพันธ์และหลักการใช้ภาษาที่ถูกต้อง

ง) หลักธรรมในพระพุทธศาสนา

คุณสมบัติอีกประการหนึ่งของลิลิตตะเลงพ่าย คือ มีหลักธรรมในพระพุทธศาสนาปรากฏอยู่ ทั้งหลักธรรมที่ผู้นิพนธ์นำเสนอโดยตรง ซึ่งได้แก่ ทศพิธราชธรรม จักรวรรดิวัตร และราชสังคหวัตถุ กับหลักพุทธธรรมที่แทรกอยู่ในเนื้อหาของเรื่อง ซึ่งอาจวิเคราะห์ออกมาได้ เช่น พรหมวิหาร ๔ โลกธรรม ๘ ทิศ ๖ เป็นต้น (รายละเอียดอยู่ในหัวข้อการวิเคราะห์ลักษณะของพุทธวาติวิทยาในลิลิตตะเลงพ่าย)

จ) ด้านวาติวิทยา

ในลิลิตตะเลงพ่าย มีคุณสมบัติที่แปลกแตกต่างจากวรรณคดีเรื่องอื่นๆ คือ มีด้านวาติวิทยาปรากฏอยู่ในวาทะของตัวละครสำคัญๆ ในเรื่อง เช่น บทสนทนาระหว่าง สมเด็จพระนเรศวรกับสมเด็จพระวันรัตแห่งวัดป่าแก้ว หรือ พระวาจาของสมเด็จพระนเรศวรที่ทรงกล่าวเชิญชวนพระมหาอุปราชาให้ทรงกระทำยุทธหัตถีด้วยนั้น น่าสนใจและชวนให้วิเคราะห์ในเชิงวาทศิลป์หรือศิลปะการพูดเป็นอย่างยิ่ง อันถือเป็นลักษณะพิเศษของลิลิตตะเลงพ่ายที่ชวนให้ติดตามยิ่งนัก ผู้วิจัยจึงได้นำกล่าวไว้ในหัวข้อลักษณะพิเศษของลิลิตตะเลงพ่าย

ณ. ลักษณะพิเศษของลิลิตตะเลงพ่าย

ลิลิตตะเลงพ่าย มีลักษณะพิเศษกว่าวรรณคดีเรื่องอื่นๆ คือ มีวาทะหรือบทสนทนาของบุคคลสำคัญในเรื่องปรากฏอยู่หลายตอน เช่น พระวาจาของสมเด็จพระนเรศวรที่เชิญชวนพระมหาอุปราชาให้ออกมากระทำการศึกยุทธหัตถีกัน หรือวาจาของสมเด็จพระวันรัตแห่งวัดป่าแก้วแด่สมเด็จพระนเรศวร เพื่อขอพระราชทานอภัยโทษแทนนายทัพนายกองที่ตามเสด็จไม่ทันคราวออกศึก หรือ พระวาจาของพระเจ้ากรุงหงสาวดีต่อพระมหาอุปราชาราชโอรส และบทสนทนาอื่นๆ ซึ่งมีลักษณะแปลกแตกต่างกันในนัยแห่งมธุรสวาจาบ้าง ปิสุณวาจาบ้างและอื่นๆ ซึ่งล้วนน่าสนใจชวนให้วิเคราะห์และวิพากษ์ทั้งในเชิงวาติวิทยาโดยตรง และศาสตร์อื่นๆที่เกี่ยวข้อง

ก) วาทวิทยาในลิลิตตะเลงพ่าย

วาทวิทยา หมายถึงความรู้เกี่ยวกับการสื่อสารด้านการพูด (Speech Communication) ซึ่งประกอบด้วยเชิงศิลปะ (Speech Art) และเชิงวิทยาศาสตร์ (Speech Science)

บทสนทนาหรือวาทะของบุคคลสำคัญในเรื่องลิลิตตะเลงพ่าย มีลักษณะของวาทวิทยาเชิงศิลปะเป็นส่วนใหญ่ มีลักษณะของวาทวิทยาเชิงวิทยาศาสตร์อยู่บ้าง ซึ่งผู้วิจัยจะได้นำเสนอรายละเอียดของการวิเคราะห์ไว้ในบทที่ ๔

ข) วาทวิทยากับศาสตร์ที่เกี่ยวข้อง

วาทะของบุคคลสำคัญในเรื่องลิลิตตะเลงพ่าย นอกจากมีลักษณะของวาทวิทยาดังกล่าวในข้อ ก) แล้ว ยังมีลักษณะของศาสตร์อื่นที่เกี่ยวข้องร่วมอยู่ด้วย อาทิ จิตวิทยาการพูด และวรรณคดีวิภาษในการนำหลักการมาวิเคราะห์วาทะนั้นๆ นอกจากนี้ยังมีศาสตร์ที่สำคัญซึ่งอาจวิเคราะห์ได้ในวาทะหรือบทสนทนาทั้งหลาย นั่นคือ หลักธรรมในพระพุทธศาสนา ดังจะนำมากล่าวในหัวข้อการวิเคราะห์ลักษณะของพุทธวาทวิทยาในลิลิตตะเลงพ่าย

๓.๒.๒ วาทวิทยาที่ปรากฏในวาทะของบุคคลสำคัญในเรื่องลิลิตตะเลงพ่าย ได้แก่

๓.๒.๒.๑ พระวาจาของสมเด็จพระนเรศวรต่อพระมหาอุปราช

นฤบาลบพิตรเฝ้า	ภูวนา ยกแฮ
ผายสีหนาทกถา	ท่านพร้อง
ไพเราะราชสุภา	চিত্তสื่อ สารนา
เสนอบมีข้อข้อง	ขุนคั่นคำไข
อ้าไท้ภูธรศหล้า	แหล่งตะเลง โลภฤา
เผยพระยศยืนเริง	ย่านแกลัว
สิบทิศทั่วลือละเวง	หวั่นเดช ท่านนา
ไปเริ่มรอรฤทธิแผ้ว	เผือกกล้ากลนหนี
พระพี่พระผู้ผ่าน	ภพอุต ดมเอย
ไปชอบเชษฐียินหยุด	ร่มไม้
เชิญราชร่วมคชยุทธ์	เผยอเกียรติ ไว้แฮ
สืบกว่าสอนเราไสร้	สุดสิ้นธานี
หัสติธรเรศอ้าง	อวสาน นี้นา
นับอนาคตกาล	ห่อนพ้อง
ชัตติยายุทธ์บรรหาร	คชคู่ กันแฮ
คงแต่เผื่อพี่น้อง	ตราบฟ้าดินกษัย

ไว้เป็นมหรสพซ้อง	สุขสานดี
สำหรับราชสำราญ	เริ่มร้อง
บำเพ็ญทุกข์บ้าน	ประติยุทธ์ นั้่นนา
เสนอเนตรมนุษย์ตั้ง	แต่หล้าเลอสรวง
ปวงไท้เทเวศทั้ง	พรหมาน
เชิญประชุมในสถาน	ที่นี้
ชมชื่นคชราบาย	ตูต้อ กันแฮ
ใครเชียวใครชาญชี้	ชเยศอ้าอวยเฉลิม
หวังเริ่มคุณเกียรติก้อง	กลางรงค์
ยืนพระยศอยู่คง	คู่หล้า
สงครามกษัตริย์ทรง	ภพแผ่น สองฤา
สองราชรอนฤทธิ์ร่า	เรื่องรู้สรเสรีญ
ดำเนินพจนพากย์พร้อม	พรรณนา
องค์อัครอุปราช	ท่านแจ้ง
กอบเกิดขัดติยามา	นะนี้ก หายุเฮย
ขับคชเข้ายุทธ์แย่ง	คว่นด้วยโดยถวิล ^{๑๕๗}

๓.๒.๒.๒ พระวาทของสมเด็จพระนเรศวรตรัสแก่เหล่าอำมาตย์

ครั้งนี้ตูสองตน ผ่านสกลแผ่นหล้า ควรรไปรารอนเชิญ เห็นมือไทยที่เกล้า ผัวภพให้เป็น
เพื่อน เคลื่อนภพให้เป็นพง คงแต่น้ำกับฟ้า คงแต่หญ้ากับดิน ยังอรินทรรัฐฤทธิ อย่าคั่นคิดเหิมหาญ
ผลาญจงเสร็จเด็ดเกล้า เจ้ากัมพูชทุจริต เอาโลหิตล้างบาท แล้ว ฐ สั่งมาตย์มนตรี เติรียมโยธีสิบหมื่น
๑๕๘
...

๓.๒.๒.๓ วาจาของสมเด็จพระวันรัตแห่งวัดป่าแก้วต่อสมเด็จพระนเรศวร

ขุนชีอันอวยพร ถามข่าวจรจอมภพ ซึ่งเสด็จรบพารณ จนอเรนทรพินาศ ขาดคอคชใน
รงค์ จึ่งพระองค์อิศเรศ บรรหารเหตุจำบัง จอมสงฆ์ฟังชั้นขาน พระราชสมภารมีชัย ไตทวยบาทมุสิก
ต้องอาชญาอินแหนง^{๑๕๙}

^{๑๕๗} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, ลิลิตตะเลงพ่าย, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ สกสค. ลาดพร้าว, ๒๕๕๓), หน้า ๑๐๗-๑๐๘.

^{๑๕๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔.

^{๑๕๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๙.

สมเด็จพระนรธาเจ้า	จอมซี
ฉลองพจน์ราชาที่	ท่านไ้
ทวยหูละอองธลี	บัวบาท พระนา
พื้นภักดีต่อไ้	บทเปื่องเรณู
คูผิดไปรักท้าว	ไปเกรง
แผกระบอบแต่เพรง	ห่อนพ้อง
พระเดชหากแสดงเอง	อำนาจ พระนา
เสนอทุกทวยธเรศก้อง	เกียรติอ้างอัศจรรย
เอกพระสรพชญผู้	ธรรมิศร์
เกลิงอาสน์อปราจิต	ภาคไ้
วรพฤษโพิโมลิส	เฉลิมโลก แลเอย
เสวยวิมุตติลาภไ้	เผด็จเสี้ยนเค็กสมร
ปางอมรมัวหมื่นถ้วน	จักรพาล
สถิตที่มณฑลสถาน	แท่นหญ้า
สายัณห์หมู่แมนมาร	มาแวด วงแฮ
หวังประยุทธ์โรมร้า	รวดรื้อบัลลังก์
ผิวทั้งทวยซ้อง	สบสวรค์
ชนะแต่บาปีพรรค์	พรั่งพร้อม
ไปเป็นมหัศจรรย	เจริญเกียรติ พระนา
เพราะอมรหากหอม	หากให้ชัยเฉลิม
ดาลเพิ่มคุณยศไ้	ธรรมรา ชาแฮ
เผอิญมรณะธาดา	พ่ายฝ้าย
เสด็จเหนือรัตนพุทธา	อาสน์เอก องค์เอย
ขจัดอมิตรหมู่ร้าย	เร่งต้อนตนหนี
โยธิบาร์เมศถ้วน	ดิงสา ลั่นแฮ
ขันเข่นมวลงมารา	อะคร้าว
ธณินทรพินดา	ดาลน่าน น้ำแฮ
ถั่นท่อมท้าวธเรศด้าว	หลังลั่นเลอสถาน
สมภารสมโพธิพัน	พรรณา
รังสฤษดิ์พระสมญา	แพร่พร้อม
สรพชญพิชิตมา	เรศเรียก นามฤา
สนั่นสำเนียงเกียรติก้อง	เกริกหล้าแหล่งละเวง

ครั้นครองนฤโมหะ	อัศจรรย์
จบภวัตรไภว	ภพพัน
เบื่องขวางเขตอนันต์	เนื่องจักร พาลแฮ
หนต่ำดั่งดิน	ภาคพื้นอเวจี
พระตรีโลกนาถแผ้ว	แผด็จมาร
เฉกพระราชสมภาร	พี่น้อง
เสด็จไว้พิริยราญ	อรินาส ลงนา
เสนอพระยศยืนกอง	เกียรติท้าวทุกพาย
ผิวหลายพยุหุทธิ์ร่า	โรมรอน
ชนะอมิตรมวลมอญ	มั่วมล้าง
พระเดชบ่ดลขจร	เจริญฤทธิ์ พระนา
ไปทั่วเรศออกอ้าง	เอิกฟาดินไหว
อย่าไทโหมนสน้อย	หลุทยา
เพื่อพระราชกฤษฎา	แต่ก็
ทุกทวยเทพคณา	ชุมช่วย พระเอย
แสดงพระเดชไซ้	ชยเศไไว้ในสนาม ^{๑๖๐}

๓.๒.๒.๔ คำกราบทูลของเหล่าอำมาตย์แด่สมเด็จพระนเรศวร

มาครานี้รักแปลก เพื่อศึกแตกเดือนเชษฐ ไปทันเขตอำรุง ผดุงผลให้หินหาญ กลับรื้อราญ
โรมราช เบื่องบุษยามาสมาดล ดูพิกลการศึก รอยเอื้อเอิกข้าวขจร ถึงนครเขาตระหนก ว่าพระปิ่นปัก
ภูวดล ดับพระชนม์สิ้นชีพ จึงเร่รีบมาเยือน เตือนประยุทธ์เอาเปรียบ ฝ่ายเราเทียบพลทัพ รับเวียงชัย
ไช้เชิง ไพร่เริงใจอาจ เชิญขุนนางยาตรา จากนครราชฐาน แต่งทัพหาญไปหัก ถ้าเห็นหนักเหลือน
จึงเสด็จลดดับหัว มล้างพิชิตหน่อท้าว ธีราชด้าวฮัสดง แลนา

๓.๒.๒.๕ พระวาทะของพระเจ้ากรุงหงสาวดีต่อพระมหาอุปราชามี ๒ ตอน

(ก) ฟังสารราชเฮอร์ส ธกัษะชดบัญชา เจ้าอยุธยาธิบดี ล้วนยงยุทธ์เชี่ยวชาญ หาญหัก
ศึกบมียอ ต่อสู้ศึกบมียอน ไปพักวอนว่าใช้ ให้ธหวงธห้าม แม่นเจ้าคร้ามเคราะห์กาจ จงอย่ายาดร
ยุทธนา เอาพัสดราสตร์ สวมอินทรีสร้างเคราะห์ อดรัสเยาะเยี่ยงขลาด^{๑๖๑}

^{๑๖๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๘.

^{๑๖๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕.

(ข) จงเจริญชเยศด้วย	เดชะ
ชาวอยุธยาอย่าพะ	พ่อได้
จงแพ้พินาศพระ	วิริยภาพ พ่อณา
ชนะแต่สองท่านไท้	อิราขเจ้าจอมสยาม
สงครามความเค็๒กซึ่ง	แสนกล
จงพ่ออย่ายินยล	แต่ตั้น
อย่าลองคะนองตน	ตามชอบ ทำนา
การศึกเล็กเล๒ห์พื้น	ล่อเลี้ยวหลอกหลอน
จงแจ้งแห่งเหตุเป็๒ง	โบราณ
เป็นประโยชน์ยุทธการ	กล่าวไว้
เอาใจทหารหาญ	เรี๒งรี๒น อยู่๒นา
อย่าระคนปนไถ่	เกลือกกลั๒วลาดเลา
หนึ่งรู้พยุหเค็๒กไสร้	สบสถาน
เจนจิตวิทยาการ	กา๒จแกลั๒ว
รู้เชิงพิชัยชาญ	ชุมค่าย ๒วรนา
อาจจักรอนรณแผ้ว	แพ๒กแพ๒พั้งหนี
หนึ่งรู้บำเหน็๒จให้	ขุนพล
อันสมรรถมี๒ผจญ	จัดเสี๒น
อย่าหย่อนวิริยล	อย่างเกี๒ยจ
แปดประการกลเที๒ยร	ถ่อ๒งแท้๒ทางแถ๒ลง
จงจำคำพ่อไซ๒ร	สั่งสอน
จงประสิทธิ๒สมพร	พ่อให้
จงเรี๒งพระฤ๒ทธิ์รอน	อิรา๒ข
จงพ่อลุลา๒ได้	เผ๒ด็จด้าวแดนสยาม ^{๑๖๒}

๓.๒.๒.๖ พระวาทะของพระมหาอุปราชกราบทูลพระเจ้ากรุงหงสาวดี

...ข้อผู้ข้าบาททงสุ้ ไหร๒ควรค๒งทำ๒นาย ทายพระ๒ระ๒ห้ถึง๒มา๒ต^{๑๖๓}

^{๑๖๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕.

^{๑๖๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕.

๓.๒.๒.๗ พระวาจาของพระมหาอุปราชาต่อพระสนม

จำใจจำจากเจ้า	จำจร
จำนิราศแรมสมร	แม่ร้าง
เพราะเพื่อจักไปรอน	อริราช แลแม่
จำทุกข์จำโทษว้าง	สวาทว่าหวั่นถวิล
กรรมทุกข์เกรียมโทษด้วย	วนิดา
คิดใคร่ขัดบัญชา	ท่านใช้
หากเกรงพระอาชญา	ปิตุราช
ร้อนระบมบ่มไม้	สวาทเพียงเพลิงสุ่ม
ใช่เชิงซังแม่แล้ว	จึงจร
ขัดพระเดชอดิศร	ห่อนได้
จำเรียนนิราสมร	เสมอชีพ
เชิญแม่ดับโทษให้	อยู่ถ้าคืนสม
ไพรพนอมย้อมยากแท้	อย่าหวัง
เชิญเกษมเสวยวัง	อยู่ถ้า
จักไปจักเป็นกั-	วลพี นะแม่
เมื่อศึกนี้กตั้งหน้า	ติดน้องห่วงหาญ
ทรมารักอย่าร้องร่ำ	กำสรवल
อยู่แม่อย่าเสวยครวญ	ละห้อย
บ่บานบ่หน่ายนวล	ແหนงเสน่ห่ นุชนา
เสร็จทัพกลับถนอมสรว้อย	อย่าเศร้าเสียศรี ^{๑๖๔}

๓.๒.๒.๘ พระวาจาของพระมหาอุปราชาที่ตรัสรำพึงกับพระองค์เอง

หลายครามาสู่สู่	ศึกหลวง
ไปบ่ไหวหวั่นทรง	เช่นนี้
ยี่งนียิ่งหนักดวง	แดพรัน อยู่นา
แห่งประหลาดแล้วก็	ก่อนไซ้ไปเคย
อกเอ๋ยเอะหลากไ้อ์	รอยลาง
ทั้งพระเคราะห์ขัดขวาง	โทษแท้
จักไปประยุทธ์กลาง	อริราช
เกรงแต่ศึกจักแพ้	เปลื้องปลั่งในสนาม

^{๑๖๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗.

เสียดายคฤหาสน์ห้อง
 ยามวิโยคยุทธ์ปอง
 จักคืนบ่คืนครอง
 นักหฤทัยท่านเทียร
 ระลวงรำลึกน่อง
 ถวิลปลื้มความหลัง
 ปานฉะนี้สมรยัง
 ใครช่วยปลอมเปลื้องเศร้า
 อ้าศรีเสาวภาคย์เพียง
 เรียมแต่ร้างรสแห
 ฤาถืสมรแล
 ถวิลทุกข์ยามเย็นเช้า
 พระครวญพระคร่ำไห้
 พलगพระพิศพฤษา
 กลกรกนิษฐนา-
 ยามตระกองเฝ้าเอี้ยว
 สายหยุดหยุดกลืนฟุ้ง
 สายบ่หยุดเสน่ห์หาย
 ก็คืนกั๊นวนาย
 ถวิลทุกขวบคำเช้า
 สระเทินสระทกแท้
 ฤาใครคลายใจจันต์
 คำนึงนฤบดีนทร์
 พระเร่งลานละห้อย
 อ้าจอมจักรพรรดิผู้
 แม่พระเสียเอารส
 จักเจ็บอุระระทด
 ถนัดดังพาหาเหียน

หอทอง
 ปราบเสี้ยน
 ฤาแน่ ไฉนนา
 เทวษัตินตันทรวง
 เนาวัง
 สั่งเจ้า
 จักโศก อยู่นา
 สวาทให้สร้างศัลย์^{๑๖๕}
 เพ็ญแข
 ห่างเกล้า
 อื่นขึ้น ไปเลย
 ซอกซำก่าทรวง^{๑๖๖}
 โหยหา
 กิ่งเกี้ยว
 รีรัตน์ เรียมฤา
 โอบอ้อมองค์เรียม^{๑๖๗}
 ยามสาย
 ห่างเศร้า
 วางเทวษ ราแม่
 หยุดได้ฉันท^{๑๖๘}
 ไทถวิล อยู่เฮย
 จิตสร้อย
 บิดุเรศ พระแฮ
 เทวษให้โหยหา
 เพ็ญศ
 แก่เสี้ยน
 ทุกข์ใหญ่ หลวงนา
 หันกลิ้งไกลองค์

^{๑๖๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๙.

^{๑๖๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๗.

^{๑๖๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐.

^{๑๖๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐.

ณรงคฺนเรศวรฺรดาํว	ดัสกร
ใครจักอาจออกรอน	รบสู้
เสียดายแผ่นดินมอญ	พลันมอด ม้วยแฮ
เหตุบ่มีมือผู้	อื่นด้านทานเชิญ
เอ็นดูภูธเรศเจ้า	จอมถวัลย์
เปลี่ยวอุระราชริน	ทดแท้
พระชนม์ชราครัน	ครองภพ พระเอย
เกรงบพิตรจักแพ้	เปลี่ยงพล้าศึกสยาม
สงครามครานี้หนัก	ใจเจ็บ ใจนา
เรียมเร่งแหงนหนาวเหน็บ	อกไอ้
ลูกตายฤใครเก็บ	ผีฝาก พระเอย
ผีจักทิ้งที่โพล์	ที่เพลใครเผา
พระเนนาคเรศอ้า	เองค์
ถาบมีใครคง	คู่ร้อน
จักริจักเริ่มรงค์	ธาตุ แล้วแฮ
พระจักขุนจักซ้อน	จักแค้นคับทรวง
พระคุณดวงเพียบพื้น	ภูวดล
เต็มตรลอดแหล่งบน	บ่อนไต้
พระเกิดพระก่อชนม์	ซุบซิป มานา
เกรงบ่ทันลูกได้	กลับเต้าตอบสนอง ^{๑๖๙}

๓.๒.๒.๙ วาจาพระสนมกราบทูลพระมหาอุปราช

ทูลแถลงแห่งบาทเบื้อง	บุรพโณ
จึ่งบดินทร์เด็ดใจ	จากห้อง
พระเสด็จแต่เดียวไกล	แดนราช
ถาพระจักละน่อง	อยู่ว่าวังขัง
กลางไพรใครเพื่อนท้าว	นอนผลู
จักผทมเดียวดู	แต่ไม้
พระเคยคณะพฐ	ทูลบาท
ถาพระจักตกไร่	นิราศร้างแรมสนม

^{๑๖๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๙-๕๐.

บังคมบรมบาทไท้	แถลงพลาং
ขอใครโดยเสด็จทาง	เถื่อนท้อง
เป็นเพื่อนบพิตรกลาง	ไพรพฤกษ์ พระเอย
ห่างราชาแรมห้อง	อยู่ให้ใครถนอม
การยุทธ์สุดที่ห้าม	แหนอนงค์
ครั้นจักโดยเสด็จจง	ห่อนได้
อยู่หลังจักตั้งทรง	แต่โศก แล้วยนา
นอนบ่เป็นนอนไข	ข่าวท้าวคอยถาม ^{๑๗๐}

วาทะของบุคคลสำคัญในเรื่องลิลิตตะเลงพ่ายที่ยกมาตั้งแต่ข้อ ๓.๒.๑.๑ – ๓.๒.๑.๙ นี้ ประมวลแล้วมีอยู่ ๒ ลักษณะด้วยกัน คือ การสื่อสารกับตนเอง (Intrapersonal Incommunication) และการสื่อสารกับบุคคลอื่น (Interpersonal Incommunication) เฉพาะลักษณะการสื่อสารกับตัวเองมีเพียงพระวาทะของพระมหาอุปราชที่ตรัสรำพึงกับพระองค์เองเท่านั้น(๓.๒.๑.๘) นอกนั้นเป็นวาทะที่แสดงถึงลักษณะของการสื่อสารกับบุคคลอื่น ดังผู้วิจัยจะได้นำเสนอการวิเคราะห์ลักษณะของวาทะวิทยาที่ปรากฏในลิลิตตะเลงพ่ายไว้ในบทที่ ๔

๓.๒.๓ วาทะวิทยาในพระพุทธศาสนา

๓.๒.๒.๑ หลักธรรมในพระพุทธศาสนา

กล่าวแล้วในหัวข้อ ๓.๑ กับหลักพุทธธรรมอื่นๆ ที่ปรากฏในวาทะของบุคคลสำคัญตามหัวข้อ ๓.๒.๑ เช่น โลกธรรม ๘ ทิศา ๖ ซึ่งจะกล่าวรายละเอียดในบทที่ ๔

๓.๒.๒.๒ ศาสตร์อื่นที่เกี่ยวข้อง

ได้แก่ วาทะวิทยาเชิงศิลปะ วาทะวิทยาเชิงวิทยาศาสตร์ จิตวิทยาในการพูด และวรรณคดีวิจักษ์

สำหรับวาทะวิทยาตามแนวพุทธธรรมกับศาสตร์ที่เกี่ยวข้องนี้จะเป็แนวทางในการนำไปวิเคราะห์พุทธวาทะวิทยาที่ปรากฏในวรรณกรรมเรื่องลิลิตตะเลงพ่ายในบทที่ ๔ ต่อไป

นอกจากศึกษาความสำคัญของวาทะวิทยาในพระพุทธศาสนาแล้ว ยังศึกษาวาทะวิทยาที่ปรากฏในวรรณกรรมเรื่องลิลิตตะเลงพ่าย ซึ่งแยกเป็น ๒ ประเด็นย่อย คือ วาทะวิทยาที่ปรากฏในวาทะของบุคคลสำคัญในเรื่องลิลิตตะเลงพ่าย ซึ่งผู้วิจัยได้นำเสนอวาทะของบุคคลสำคัญทั้งหมด ในรูปของคำร้อยกรอง จากวรรณกรรมเรื่องลิลิตตะเลงพ่ายอันเป็นประเด็นแรก ส่วนประเด็นหลังกล่าวถึง

^{๑๗๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗-๙.

วาทวิทยากับศาสตร์ที่เกี่ยวข้อง อันได้แก่ จิตวิทยา วาทวิทยาทั้งเชิงศิลปะ และเชิงวิทยาศาสตร์ และ
วรรณคดีวิจักษ์ เพื่อการนำไปวิเคราะห์ลักษณะของพุทธวาทวิทยาในวรรณกรรมเรื่องลิลิตตะเลงพ่าย
ในบทที่ ๔ ต่อไป